

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΗΛΙΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

(Θουκυδίδου Ιστορία V 83-114)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Απόστολου Εμ. Κόττορα

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης,

1988

Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντίνου Βασίλειος, αναπληρωτής
καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες : **Βολονάκη Ελένη**, επίκουρη καθηγήτρια Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου.
Ευσταθίου Αθανάσιος, αναπληρωτής καθηγητής Ιονίου
Πανεπιστημίου.

Καλαμάτα, Σεπτέμβριος 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α :	Ένταξη του επεισοδίου της Μήλου στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β :	Ο Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός μέσα από την εκστρατεία της Μήλου και τη Σικελική εκστρατεία	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ :	Περιεχόμενο του Διαλόγου	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ :	Ερμηνευτικά σχόλια	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε :	Ιστορικότητα του Διαλόγου	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ:	Η χρονολογία της σύνθεσης του Διαλόγου	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ :	Γιατί ο Θουκυδίδης επέλεξε τη δραματική μορφή του Διαλόγου;.....	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η :	Πολιτική ανάλυση του διαλόγου Μηλίων και Αθηναίων	63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ :	Η θεωρία της ηθικής στο διάλογο των Μηλίων	68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι :	Οι περί πολέμου απόψεις του Θουκυδίδη – Machtpolitik και Realpolitik	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ:	Ο αμοραλισμός του Θουκυδίδη μέσα από το διάλογο των Μηλίων	76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ:	Η στάση των Αθηναίων στο διάλογο: ύβρις ή άτη;	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ:	Διάλογος και Ρητορική	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ:	Τα αίτια της «αποτυχίας» του διαλόγου Αθηναίων και Μηλίων	86
	Α. Στόχοι των διαπραγματευομένων	86
	Β. Κανόνες της συζήτησης	87
	Γ. Όφελος και όχι δικαιοσύνη: Η αθηναϊκή λογική	87
	Δ. Η επιχειρηματολογία των Μηλίων για τον επανακαθορισμό του οφέλους:	89
	Ε. Παρελθόν και μέλλον	90
	ΣΤ. Η πολιτική της ουδετερότητας στο επεισόδιο της	

	Μήλου και σε άλλα συναφή χωρία	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ:	Υφολογία	95
	A. Το ύφος στον αρχαίο ελληνικό λόγο	95
	B. Το ύφος του Θουκυδίδη (με παραδείγματα από τα κεφάλαια V. 83-114)	98
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ:	Συμπεράσματα	109
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:	111

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχή των δημηγοριών ανάγεται στην επική ποίηση. Ήδη από την εποχή του Ομήρου έχει διαμορφωθεί η αντίληψη ότι η ολοκλήρωση του ανθρώπου γίνεται, όταν αυτός αποδεικνύεται άξιος τόσο στο λόγο όσο και στα έργα. Στη ραψωδία Ι 443 ο Φοίνικας εξαρτά την αριστοκρατική καταγωγή από την κατοχή του λόγου και από την ετοιμότητα για δράση και καλεί τον Αχιλλέα «*μύθων τε ρήτηρ' ἔμειναι πρηκτῆρά τε ἔργων*». Στο έπος συχνά οι ήρωες αγορεύουν μπροστά σε ακροατήριο σε ευθύ λόγο, αλλά οι λόγοι αυτοί έχουν περισσότερο ποιητικό παρά ρητορικό χαρακτήρα. Ο ευθύς λόγος, που συναντάται και στους Ίωνες λογογράφους, επηρέασε και την αττική ιστοριογραφία και αργότερα τη ρητορική. Δημηγορίες συναντούμε και στον Ηρόδοτο, ο οποίος ενδιαφέρεται περισσότερο για την ποικιλία της διήγησης και για την διέγερση της προσοχής των ακροατών και όχι για την ερμηνεία των γεγονότων από τους αγορητές.

Ο πρώτος, όμως, ιστορικός που ενσωματώνει στο αφηγηματικό του έργο τις δημηγορίες είναι ο Θουκυδίδης, που αναμφισβήτητα δέχθηκε επιδράσεις από τις δημηγορίες του Ηροδότου, αλλά και από τους λόγους και τους εριστικούς διαλόγους της τραγωδίας. Φανερό είναι, επίσης, η επίδραση των σοφιστών πάνω στο έργο του Θουκυδίδη, και ιδιαίτερα του Πρωταγόρα, ο οποίος θεωρείται ο «πρώτος διδάξας» τους «*αγώνες λόγων*», αλλά και ο συγγραφέας μιας *Τέχνης ἐριστικῶν* και δύο βιβλίων *Ἀντιλογιῶν* και, τέλος, αυτός που δίδαξε στους μαθητές του την τέχνη να ασκούν πάνω στο ίδιο θέμα τον έπαινο και τον ψόγο, μια και, όπως πιστεύει, μπορούμε να υποστηρίξουμε αντιτασσόμενες απόψεις πάνω σε οποιοδήποτε θέμα (*δισσοί λόγοι*).

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη, το θαυμαστότερο εργαλείο της θουκυδίδειας ανάλυσης, είναι μια ευρηματική επινόηση του ιστορικού στην προσπάθειά του να προσεγγίσει τα απώτατα κίνητρα της πολιτικής πράξης και αποτελούν τη βάση για την κατανόηση του έργου του. Η μεγάλη σημασία τους στο έργο αντανακλά την κυριαρχική θέση του προφορικού λόγου στην πολιτική εκείνων των χρόνων, όταν οι αποφάσεις καθορίζονταν ουσιαστικά από πειστικές ομιλίες και από συνομιλίες στα κέντρα όπου λαμβάνονταν. Όπως ο ίδιος ο ιστορικός παραδέχεται (I.22.1), δεν παραθέτει τα επιχειρήματα των ομιλητών, όπως οι ίδιοι τα παρουσίασαν στους λόγους τους. Αυτό, άλλωστε, ήταν πρακτικά αδύνατο να γίνει. Έτσι, γράφει ο ίδιος

τους λόγους, όπως του φαινόταν ότι θα έπρεπε να μιλήσει ο ρήτορας σχετικά με τα πολιτικά ή πολεμικά θέματα, για να εκφράσει κάθε φορά «τα δέοντα». Στις δημηγορίες αναζητούνται τα αίτια και οι αφορμές που προκάλεσαν τα ιστορικά γεγονότα, τα κίνητρα και οι συνέπειές τους. Γι' αυτό και εκφωνούνται όπου υπάρχει ανάγκη να αιτιολογηθεί μία κατάσταση. Ο Θουκυδίδης κρατάει το γενικό περίγραμμα των λόγων που εκφωνήθηκαν και πάνω σ' αυτό στηρίζει την ερμηνευτική θεώρηση των γεγονότων με επιχειρήματα, που διευκρινίζουν τους στόχους των ρητόρων. Συνήθως, φροντίζει να προσαρμόσει τη μορφή και το περιεχόμενο της δημηγορίας στο ήθος του ρήτορα. Κατά κανόνα, όμως, οι δημηγορίες του Θουκυδίδη έχουν μια ομοιομορφία: χαρακτηριστικό τους είναι η σύνθετη σκέψη, η πυκνότητα των ιδεών και η πλοκή των εκφραστικών τρόπων του ιστορικού, έτσι που να τον κάνουν συχνά δυσνόητο.

Η συμπάθεια που τρέφει ο Θουκυδίδης στην ανάλυση των γεγονότων τον οδηγεί συχνά σε «αγώνες λόγων», καθώς μέσα από αυτούς η ανάλυση των κάθε λογής αποφάσεων είναι πιο πλούσια και πιο ολοκληρωμένη. Συνήθως οι δημηγορίες παρατίθενται κατά ζεύγη όχι μόνο επειδή παρουσιάζουν πραγματικές συζητήσεις, αλλά και επειδή με τον τρόπο αυτό αποκαλύπτονται οι διαφορετικές απόψεις πάνω σε διάφορα ζητήματα, ξετυλίγονται τα υπέρ και τα κατά και ο αναγνώστης σχηματίζει πληρέστερη εικόνα για το παιχνίδι των δυνάμεων. Τα ζεύγη αυτά των δημηγοριών έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους (**αντιθετικές δημηγορίες**), καθώς εκφωνούνται από εκπροσώπους αντίθετων παρατάξεων (π.χ. Πλαταιείς – Θηβαίοι, Κλέων – Διόδοτος). Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και ο Διάλογος των Μηλίων και Αθηναίων, που έχει, όμως, την ιδιαιτερότητα να είναι γραμμένος σε μορφή διαλόγου. Ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες αντιθετικές δημηγορίες και καταδεικνύει με άμεσο και πιο παραστατικό τρόπο τα επιχειρήματα των δύο αντίπαλων δυνάμεων. Βέβαια, υπάρχουν και περιπτώσεις δημηγοριών (**μεμονωμένες δημηγορίες**), στις οποίες δεν υπάρχει αντίλογος αλλά προβάλλονται ιδέες (π.χ. δημηγορίες του Περικλή).

Συχνά στις δημηγορίες, που υπάγονται στη συμβουλευτική ρητορική, οι ομιλητές επιχειρηματολογούν με γενικευτικές αποφάνσεις και ανάγουν τα πολιτικά γεγονότα σε αρχές που διέπουν γενικά το ιστορικό γίγνεσθαι και την ανθρώπινη συμπεριφορά. Φυσικά, η γνωμολογία είναι ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικότερα την αρχαιοελληνική σκέψη (πβ. Όμηρο, γνωμικά επτά σοφών,

τραγωδία), αλλά στη θουκυδιδική ιστοριογραφία τα γεγονότα διαπλέκονται με αυτήν, καθώς βασικός στόχος του ιστορικού είναι η ανάδειξη αυτού που γενικότερα ισχύει και η παραδειγματική αξία του. Σ' αυτά τα χωρία περιλαμβάνονται απόψεις και αρχές σχετικά με τη δυναμική των πολιτικών γεγονότων, οι οποίες απεικονίζουν τον τρόπο σκέψης μιας ολόκληρης εποχής, αν και διατυπώνονται ως προσωπικές σκέψεις των ομιλητών¹.

1. 1. Μπάρμπας (2002) 13-20· de Romilly (1988) 179-185· Σκουτερόπουλος (2011) 22-23· Κωνσταντινόπουλος (2013) 78-79.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α: ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΥ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Η ειρήνη του Νικία, με την οποία έκλεισε η πρώτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Αρχιδάμειος πόλεμος, υπήρξε εύθραυστη και δεν έδωσε λύσεις σε πολλά προβλήματα που ταλάνιζαν τον ελληνικό χώρο. Αρκετές ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ διαφόρων πόλεων την επαύριον της συνθήκης, ενώ ο πόλεμος μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης άρχισε και πάλι, πριν ακόμα διακηρυχθεί δημόσια η λύση της συνθήκης. Μερικοί από τους σημαντικότερους συμμάχους της Σπάρτης, όπως η Κόρινθος, τα Μέγαρα και η Θήβα, οι οποίοι αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στη συνθήκη, δυσανεστήθηκαν με τη σπουδαία πόλη, της οποίας η στρατιωτική φήμη αμφισβητούσαν λόγω της απώλειας της Πύλου και της παράδοσης στη Σφακτηρία. Το Άργος, μάλιστα, το οποίο βρισκόταν σε αντιπαλότητα με τη Σπάρτη και είχε παραμείνει ουδέτερο κατά τον Αρχιδάμειο πόλεμο, στόχευε στον εκτοπισμό των Λακεδαιμονίων από την πρωτοκαθεδρία τους².

Ωστόσο, η Σπάρτη, οι σχέσεις της οποίας με την Αθήνα επιδεινώνονταν συνεχώς, κατάφερε να ξεπεράσει όλες τις δυσκολίες με την ανανέωση των παλαιότερων συμμαχιών της και τη σταθεροποίηση της ηγεμονίας της στην Πελοποννησιακή συμμαχία. Το αποφασιστικό γεγονός για την επανάκτηση της πρωτοκαθεδρίας από τη μεγάλη πόλη υπήρξε η νίκη της επί του Άργους και των συμμάχων του στη Μαντίνεια το 418 π. Χ. Η Αθήνα, η οποία είχε συνάψει συμμαχία με το Άργος, ύστερα από προτροπή του λαμπρού νέου πολιτικού Αλκιβιάδη, έσπευσε να βοηθήσει τη σύμμαχο πόλη στη μάχη αυτή³. Στη Μαντίνεια, οι δυνάμεις της Πελοποννησιακής συμμαχίας υπό τη διοίκηση του Σπαρτιάτη βασιλιά Άγη ανέρχονταν περίπου στις είκοσι χιλιάδες οπλίτες συν κάποιους ιππείς και ελαφρά οπλισμένους πεζούς, ενώ οι συμμαχικές δυνάμεις υπό την αρχηγία του Άργους, αριθμούσαν περίπου δεκαέξι χιλιάδες οπλίτες και ελαφρά οπλισμένους πεζούς, αλλά δεν διέθεταν ιππικό⁴. Κατά την περιγραφή της μάχης ο Θουκυδίδης επισημαίνει την εκπληκτική πειθαρχία και το θάρρος των Σπαρτιατών, καταλήγοντας: *«καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τότε ἐπιφερομένην αἰτίαν ἕς τε μαλακίαν διὰ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ζυμφορὰν καὶ ἐς τὴν ἄλλην ἀβουλίαν τε καὶ βραδυτῆτα ἐνὶ ἔργῳ*

2. Zagorin (2006) 185-186.

3. Kagan (1981) 355-356. · Zagorin (2006) 187-188.

4. Hammond (1967²) 383.

τούτω ἀπελύσαντο, τύχη μὲν, ὡς ἐδόκουν, κακιζόμενοι, γνώμη δὲ οἱ αὐτοὶ ἔτι ὄντες».(Θουκ. V.75.3) [Και έτσι, τη μομφή που διατύπωναν τότε οι άλλοι Έλληνες εναντίον τους, ότι δειλιάζουν λόγω της συμφοράς στη Σφακτηρία, αλλά και γενικότερα για τη διστακτικότητα και την αναβλητικότητα τους, οι Λακεδαιμόνιοι την ξέπλυναν με αυτό μόνο το πολεμικό κατόρθωμα· και θεωρήθηκε το πάθημά τους συμπτωματικό και ότι στο φρόνημα αυτοί παρέμεναν ίδιοι. Μτφρ. Σκουτερόπουλου] Μετά την ήττα του στη μάχη της Μαντίνειας, το Άργος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη συμμαχία του με την Αθήνα και να συνάψει συνθήκη ειρήνης με τη Σπάρτη για πενήντα χρόνια⁵.

Αφού, λοιπόν, απέτυχε η πολιτική του Αλκιβιάδη να δημιουργηθεί στην Πελοπόννησο δύσκολη κατάσταση για τη Σπάρτη, οι Αθηναίοι, όπως επισημαίνει ο Finley⁶, «απέκτησαν καινούργιο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση των παλιών πλεονεκτημάτων της ναυτικής δύναμης και έκαναν εκστρατεία για να φέρουν με τη βία τη Μήλο στη συμμαχία». Η εκστρατεία έγινε το καλοκαίρι του 416 π.Χ. και η επιλογή του συγκεκριμένου νησιού δεν ήταν τυχαία. Η Μήλος, αποικία των Σπαρτιατών, καθώς και η Θήρα ήταν τα μόνα νησιά των Κυκλάδων που, όπως ρητά αναφέρει ο Θουκυδίδης (II. 9.4), δεν είχαν προσχωρήσει στην Αθηναϊκή συμμαχία. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι το νησί αναγράφεται στον κατάλογο φορολογίας (*τάξις φόρου*) της αθηναϊκής συμμαχίας του 425 π.Χ. για εισφορά 15 ταλάντων, αλλά, όπως αναφέρει ο Γεωργοπαπαδάκος⁷, μάλλον ποτέ δεν τα πλήρωσε, όπως άλλωστε συνέβη και με άλλες πόλεις γραμμένες στον ίδιο κατάλογο. Το 426 π.Χ. η Αθήνα, υπό την αρχηγία του στρατηγού Νικία, είχε κάνει μία πρώτη προσπάθεια να υποτάξει τη Μήλο (Θουκ. III. 91.1), αλλά οι νησιώτες απέκρουσαν την επίθεση και διατήρησαν πεισματικά την ανεξαρτησία τους. Μια δεύτερη σύγκρουση ήταν, επομένως, αναπόφευκτη, καθώς οι Αθηναίοι δεν ανέχονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα να περιφρονείται η βούλησή τους και η εξουσία τους, ειδικά από ένα μικρό νησί. Οι Μήλιοι, εξάλλου, στηρίζονταν για την ασφάλειά τους στην ιδιαίτερη σχέση τους με τη Σπάρτη, γεγονός που παρέχει ίσως την εξήγηση⁸ γιατί οι Αθηναίοι επέλεξαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή για την επίθεσή τους: Έχοντας προσκρούσει στη στρατιωτική δύναμη της Σπάρτης στην Πελοπόννησο και στην

5. Kagan (1981) 358.

6. Finley (2006⁷) 213-214.

7. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 165.

8. Κέιγκαν (2004) 359-360.

αποτελεσματικότητα της διπλωματίας της στα βόρεια, μάλλον έκριναν απαραίτητο να αποδείξουν την αδυναμία των Λακώνων να τους συναγωνιστούν στη θάλασσα.

Μια διαφορετική άποψη για την εκστρατεία των Αθηναίων εναντίον της Μήλου το 416 π.Χ. έχει διατυπώσει ο Max Treu⁹. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η Μήλος είχε συμπεριληφθεί στους φορολογικούς καταλόγους του 425 π. Χ., υπέθεσε ότι πρέπει να είχε γίνει μέλος της αθηναϊκής συμμαχίας και ότι η Αθήνα θέλησε να την τιμωρήσει ως εξεγερθείσα σύμμαχο. Ο Max Treu βρήκε συμπαραστάτη στο πρόσωπο του Α.Ε. Raubitschek¹⁰, ο οποίος υποστήριξε ότι είχε υπάρξει μία παλαιότερη υποταγή και εξέγερση της Μήλου, που δεν κατέγραψε ο Θουκυδίδης, και ως εκ τούτου δεν είναι ευρέως γνωστή. Η πρόταση αυτή, ωστόσο, δεν είναι αποδεκτή από τους περισσότερους σύγχρονους ερευνητές. Για παράδειγμα ο Meiggs¹¹ θεωρεί ως αίτια της επίθεσης: α) την απειθαρχία της Μήλου το 426 π.Χ. β) την ανησυχία του αθηναϊκού λαού μετά τις τελευταίες εξελίξεις και γ) τη φιλοδοξία του Αλκιβιάδη.

Ο Α. Παναγόπουλος, τέλος, αναφέρει την ύπαρξη μιας Λακωνικής επιγραφής που παρουσιάζει τους Μηλίους να έχουν συνεισφέρει δύο φορές στα πολεμικά κονδύλια της Σπάρτης¹². Σύμφωνα με τον ίδιο¹³ η χρονολογία της επιγραφής δεν είναι απολύτως βέβαιη: Ο Μ. Carey προτείνει το έτος 428 π.Χ., ο F.E. Adcock την τοποθετεί στο 427 π.Χ. και συνδυάζει τη δωρεά με την εκστρατεία του Αλκίδα αυτό το χρόνο, ο D.M. Lewis την τοποθετεί σε μια υστερότερη χρονολογία, το 396/5 π.Χ. Εάν, πάντως, δεχθούμε τις απόψεις που τοποθετούν χρονολογικά την επιγραφή αυτή στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, τότε καταρρίπτεται η άποψη για ουδετερότητα που επέδειξαν οι Μήλιοι κατά την πρώτη φάση του πολέμου, γεγονός που, κατά τη γνώμη μας, θα μπορούσε να δικαιολογήσει την εκστρατεία των Αθηναίων κατά της Μήλου, καθώς και τη σκληρότητα που επέδειξαν εις βάρος των κατοίκων της.

9. Treu (1953) 253κε.

10. Raubitschek (1963) 79-80.

11. Meiggs (1972) 328.

12. Παναγόπουλος (1996) 115.

13. Παναγόπουλος (1996) 116 (σημ.465).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β: Ο ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗ ΣΙΚΕΛΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

Μετά την ίδρυση της αθηναϊκής συμμαχίας το 478 π.Χ. υπήρξαν μεγάλες αλλαγές στην αθηναϊκή κοινωνία. Η Αθήνα είχε θέση ηγεμονική μέσα στη συμμαχία, που είχε αμυντικό και επιθετικό χαρακτήρα ενάντια σε οποιονδήποτε επιβουλεύεταν την ανεξαρτησία των μελών της. Έδρα της ορίστηκε η Δήλος. Εκεί συνεδρίαζαν οι αντιπρόσωποι των πόλεων – μελών και όλα τα μέλη είχαν υποχρέωση να συμβάλλουν με πολεμικά πλοία ή να καταβάλλουν ετήσιο φόρο στο συμμαχικό ταμείο, που το ύψος του καθοριζόταν με διμερή συμφωνία ανάμεσα στην Αθήνα και σε κάθε πόλη – μέλος χωριστά. Οι δέκα «ελληνοταμίες», που διαχειρίζονταν τα χρήματα της συμμαχίας, ήταν όλοι Αθηναίοι και τις αποφάσεις της συμμαχίας τις εκτελούσε αποκλειστικά η Αθήνα¹⁴, που διατηρούσε -με τα πλοία και τα χρήματα των συμμάχων- ετοιμοπόλεμο στόλο.

Με τα χρήματα της Συμμαχίας οι Αθηναίοι ναυπηγούσαν πλοία (σε δικά τους ναυπηγεία), πλήρωναν ναύτες (Αθηναίους), έφτιαχναν εξαρτήματα και οπλισμό (σε αθηναϊκά εργαστήρια) με συνέπεια η οικονομική ζωή της Αθήνας να εξαρτιέται σε μεγάλο βαθμό από τα συμμαχικά χρήματα. Επιπλέον, με την βοήθεια του στόλου άνοιγαν εμπορικούς δρόμους και αγορές για τα γεωργικά και βιοτεχνικά προϊόντα τους ή για την εισαγωγή στην Αθήνα προϊόντων άλλων περιοχών.

Μετά την απομάκρυνση του περσικού κινδύνου άρχισαν οι σύμμαχοι να δυσφορούν, λόγω του φόρου που πλήρωναν στην Αθήνα. Ήταν, όμως, αδύναμοι απέναντι σε μια πανίσχυρη πια και πλούσια Αθήνα, που με τις ακούσιες πλέον εισφορές τους γινόταν διαρκώς πιο επικίνδυνη. Στο μεταξύ είχε αλλάξει και ο τρόπος σκέψης και δράσης των Αθηναίων: αυτοί που κάποτε έσωσαν την Ελλάδα και καμάρωναν γι' αυτό, άρχισαν τώρα να αντιδρούν βίαια στο αίτημα απελευθέρωσης των συμμάχων, να περιορίζουν την αυτονομία τους και να επιβάλλουν δυναμικά πια την ηγεμονία της Αθήνας. Αργότερα οι Αθηναίοι θα πάρουν και σκληρότερα μέτρα. Με την πρόφαση ότι το ταμείο της Δήλου μπορούσε να απειληθεί από τους Πέρσες, το μετέφεραν στην Ακρόπολη (454 π.Χ.)

14. Κρεμμυδάς – Μαρκιανός (1982), 224.

και αποφάσισαν να επιβάλουν το δικό τους νόμισμα και μετρικό σύστημα στις συμμαχικές πόλεις (450-446 π.Χ.). Λίγο ύστερα από το 454 π.Χ. έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί η διαδικασία υποδούλωσης των «συμμάχων».

Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο μετά απ' όλα αυτά ότι χρησιμοποίησαν κάθε μέσο για τη διατήρηση της συμμαχίας, χωρίς ηθικούς φραγμούς, πιστεύοντας μάλιστα ότι με τον τρόπο αυτό σώζουν την Ελλάδα κι ευεργετούν τους «συμμάχους» τους.

Παράλληλα με τις «συμμαχικές σχέσεις» εξελίσσονταν η εσωτερική πολιτική ζωή στην Αθήνα. Είκοσι χρόνια μετά την ίδρυση της συμμαχίας ο Άρειος Πάγος, θεσμός αριστοκρατικός, έχασε όλες σχεδόν τις ουσιαστικές αρμοδιότητές του και διατηρήθηκε ως διακοσμητικό παραδοσιακό σώμα. Καθιερώθηκε η άμεση συμμετοχή όλων των ελεύθερων Αθηναίων πολιτών στα κοινά, αλλά ο λαός της Αθήνας δεν προχώρησε σε ριζικότερες κοινωνικές ανακατατάξεις. Το ενδιαφέρον της αστικής τάξης (εμποροναυτικοί και βιοτεχνικοί κύκλοι) στράφηκε περισσότερο στη διατήρηση και επέκταση της συμμαχίας, αφού είχαν πια εξασφαλίσει τη συμμετοχή τους στην εξουσία. Η Αθήνα είναι δημοκρατία στο εσωτερικό (για τους ελεύθερους πολίτες μόνο), ηγεμονία τυραννική στο εξωτερικό (για τις «σύμμαχες» ελληνικές πόλεις). Και η διάκριση των πολιτών σε ελεύθερους, δούλους, μέτοικους διατηρείται και ενισχύεται.

Αν σ' αυτές τις εξελίξεις προσθέσουμε την καχυποψία, τη σκληρότητα και την απροκάλυπτη βία, που φέρνει ή μάλλον που δικαιολογεί ο πόλεμος, τότε δεν είναι δύσκολο να εντάξουμε μέσα στις ιστορικές εξελίξεις της εποχής την κορύφωση πολιτικού κυνισμού και τραγικότητας, που σημειώθηκε στη Μήλο την άνοιξη του 416 π.Χ.. Η έκφραση πολιτικού κυνισμού μπορεί να καταλογιστεί στους Αθηναίους για τον αλαζονικό τρόπο με τον οποίο εκμεταλλεύτηκαν τη δύναμή τους και περιφρόνησαν κάθε έννοια δικαίου. Η τραγικότητα αναφέρεται στους Μηλίους, που ενώ ζούσαν ειρηνικά διαπίστωσαν με τρόπο οδυνηρό πόση δύναμη έχει ο δυνατός.

Ο επεκτατισμός, επομένως, της Αθήνας και η πολιτική συμπεριφορά της απέναντι σε εχθρούς, ουδέτερους και συμμάχους ήταν «φυσιολογικό» αποκύημα θεσμών που καθιερώθηκαν τα χρόνια που είχαν μεσολαβήσει από το 478 ως το 416 π.Χ. Της κυοφορίας εκείνης γέννημα ήταν ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, με όλες τις οικονομικές, πολιτικές, ηθικές κατηγορίες που περικλείει ο όρος αυτός. Και

θιασώτες του ιμπεριαλισμού αυτού ήταν και οι Αθηναίοι που «διαπραγματεύτηκαν» με τους Μηλίους και οι υπόλοιποι που ψήφισαν ένα χρόνο αργότερα τη σικελική εκστρατεία¹⁵. Αν διαβάσει κανείς το κεφάλαιο VI. 24 της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη θα διαπιστώσει ότι ο ιστορικός κατατάσσει όλους όσους ενέκριναν την τυχοδιωκτική εκείνη περιπέτεια σε τρεις κατηγορίες: εκείνους που είχαν μεγαλώσει με όλα τα αγαθά της γης χωρίς να ιδρώνουν γι' αυτά, εκείνους που είχαν τυφλωθεί από την αλαζονεία της δύναμης και δε φαντάζονταν την περίπτωση αποτυχίας, κι εκείνους (που ήταν οι περισσότεροι) που περίμεναν από την εκστρατεία μισθούς, λεηλασία, φόρους...¹⁶

Το έργο, λοιπόν, του Θουκυδίδη περιλαμβάνει πολλές αναφορές στη σφαγή και τον εξανδραποδισμό πληθυσμών ολόκληρων πόλεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Σκίωνη, που ήταν υποτελής στην Αθήνα και το 423 π.Χ. επαναστάτησε και τάχθηκε στο πλευρό των Σπαρτιατών. Οι Αθηναίοι εξοργισμένοι ενέκριναν ψήφισμα, που διέταζε την καταστροφή της πόλης και τη θανάτωση του λαού της. Πραγματικά, δύο χρόνια αργότερα την κατέλαβαν, εκτέλεσαν τους ενήλικους άνδρες, υποδούλωσαν τις γυναίκες και τα παιδιά και παρέδωσαν τη γη της πόλης στους Πλαταιείς για να εγκατασταθούν (IV. 122, V. 32). Η αναφορά του ιστορικού σ' αυτήν τη φρικαλεότητα γίνεται ξερά, χωρίς το παραμικρό σχόλιο.

Η καταστροφή της Μήλου από τους Αθηναίους το 416 π.Χ. ήταν άλλη μια παρόμοια φρικαλεότητα, πολύ πιο γνωστή από την προηγούμενη. Κι αυτό γιατί ο Θουκυδίδης έδωσε αρκετά μεγάλη έκταση σ' αυτήν, πρώτα με το διάλογο μεταξύ Αθηναίων και Μηλίων και μετά με την σύντομη περιγραφή της καταστροφής της πόλης. Ο Διάλογος είναι δικαιολογημένα φημισμένος ως μια δραματική παρουσίαση συγκρουόμενων αρχών και ιδεών. Η μορφή του, ως άμεση ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των μη κατονομαζόμενων ομιλητών των δύο πλευρών, είναι μοναδική στο έργο του Θουκυδίδη. Πιθανότατα έχει δεχθεί στο σημείο αυτό την επίδραση της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, στην οποία υπήρχε διάλογος μεταξύ των υποκριτών. Αν και η αυθεντικότητα του Διαλόγου έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί, η πληροφορία που δίνει ο ιστορικός, ότι οι Αθηναίοι πρέσβεις απευθύνθηκαν μόνο στους άρχοντες και τους προκρίτους της Μήλου, δείχνει ότι είχε γνώση των πρακτικών του Διαλόγου, ίσως και πηγές μεταξύ των

15. Βώρος (1982) 8-9.

16. Βώρος (2001) 9-18.

Μηλίων¹⁷. Η εκστρατεία της Μήλου, αν και δεν είχε κάποια ιδιαίτερη συμβολή στην εξέλιξη του πολέμου, χρησιμοποιείται από τον ιστορικό σαν μια ευκαιρία, για να παρουσιάσει το πιο κυνικό πρόσωπο του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού λίγο πριν αυτός φθάσει στα άκρα με την προσπάθεια κατάληψης της Σικελίας¹⁸. Από πολλούς μελετητές θεωρείται ως η εισαγωγή της μεγάλης εκστρατείας στη Σικελία, με στόχο την κατάκτηση των Συρακουσών. Τα δύο γεγονότα παρομοιάζονται με τα δύο φύλλα ενός δίπτυχου, από τα οποία το πρώτο δείχνει τον αλαζονικό και ανελέητο αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, ενώ το δεύτερο την άθλια και αξιοθρήνητη πτώση του. Και στις δύο περιπτώσεις οι Αθηναίοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν σχέδια που συνέλαβαν κατά τη διάρκεια του Αρχιδάμειου πόλεμου, κάτι που τελικά δεν στέφθηκε από επιτυχία. Η σύγκρισή τους παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες, έτσι ώστε θα έλεγε κανείς, χωρίς διάθεση δικαιολόγησης των Αθηναίων για τη στάση τους απέναντι στους Μηλίους, ότι δεν υπήρξε τίποτε το ασυνήθιστο στο ζήτημα της Μήλου. Η διαφορά τους είναι στη συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στις δύο πόλεις από τη στιγμή που αποφάσισαν να τις κατακτήσουν. Ενώ τους Μηλίους προσπάθησαν να τους πείσουν να αποδεχθούν την αθηναϊκή κυριαρχία, στους Συρακούσιους επιτέθηκαν χωρίς να τους μιλήσουν, ίσως γιατί θεώρησαν βέβαιο ότι μια τόσο μεγάλη πόλη δε θα δεχόταν ποτέ τους όρους τους, παρά μόνο αν είχε υποστεί μια μεγάλη ήττα¹⁹.

Ο σκοπός της διαπραγμάτευσης με τους Μηλίους ήταν να τους φέρουν αντιμέτωπους με την πραγματικότητα και όχι να αποδείξουν ότι οι πράξεις τους ήταν δικαιολογημένες. Πολύ περισσότερο που η διαπραγμάτευση δεν είχε αφηθεί στην κρίση των αρχηγών της εκστρατείας, αλλά οι αποφάσεις είχαν ληφθεί από την Εκκλησία του Δήμου και η δουλειά των αρχηγών ήταν απλώς η εφαρμογή τους με τις μικρότερες δυνατές απώλειες και δαπάνες. Η απ'οστολή τους ήταν κυρίως στρατιωτική, ενώ η διπλωματία ήταν ένα από τα μέσα που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για να πετύχουν το σκοπό τους με τη χρήση μικρής δύναμης. Όταν οι Αθηναίοι έφτασαν στη Μήλο το καλοκαίρι του 416 π.Χ., προετοιμάστηκαν για επίθεση όντας σίγουροι για τη νίκη. Πριν όμως προκαλέσουν οποιοδήποτε χτύπημα στο νησί, οι αρχηγοί έστειλαν πρέσβεις, για να συνομιλήσουν με τους Μηλίους. Σε σύγκριση με την προηγούμενη αθηναϊκή εκστρατεία στο νησί θα

17. Zagorin (2006) 188-189.

18. Rhodes (1988) 9-10.

19. Amit (1968) 217-223.

λέγαμε ότι το 426 π.Χ. ο Νικίας δεν θέλησε να καταστρέψει την πόλη. Έκανε απλώς μια επίδειξη δύναμης, προσπάθησε να πετύχει την παράδοση των Μηλίων λεηλατώντας την πόλη τους και όταν αυτό δεν έγινε δυνατό απέπλευσε για την Αττική. Το 416 π.Χ., όμως, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Οι Αθηναίοι ήρθαν αποφασισμένοι να κατακτήσουν τη Μήλο έστω και με μία μακρόχρονη πολιορκία. Γι' αυτό, δεν έχει κανένα νόημα το ερώτημα γιατί ο διάλογος με τους Μηλίους βρίσκεται στο V. 85, το 416 π.Χ., και όχι στο III. 91.3, το 426 π.Χ..

Οι Αθηναίοι, που είχαν κάποιους φίλους και οπαδούς ανάμεσα στους Μηλίους, ήλπισαν ότι θα επηρεάσουν το λαό και θα πιάσουν τις αρχές να δεχθούν τις απαιτήσεις τους. Όμως, έπεσαν έξω στους υπολογισμούς τους, καθώς οι άρχοντες δεν δέχθηκαν να τους παρουσιάσουν στη συνέλευση του λαού. Στην περιορισμένη σύσκεψη που έγινε, δεν υπήρχε περιθώριο για περίτεχνους λόγους και γι' αυτό οι πρέσβεις πρότειναν τη διεξαγωγή της συζήτησης με τη μορφή διαλόγου. Άλλωστε, από τις γνώσεις που έχουμε για τη διδασκαλία των σοφιστών οι νέοι, που μαθήτευαν κοντά τους, έπρεπε να μάθουν να δίνουν διαλέξεις με μεγάλους και περίτεχνους λόγους, αλλά και να είναι ικανοί να συζητούν με τη μορφή μικρών ερωτήσεων και απαντήσεων. Σε κάθε περίπτωση η μορφή της συζήτησης είναι θέμα του Θουκυδίδη και δεν δικαιούμαστε να αμφιβάλουμε για την ακρίβειά της²⁰.

20. Amit (1968) 223-225.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ: ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Το εκστρατευτικό σώμα των Αθηναίων εναντίον της Μήλου αποτελούμενο από 38 πλοία, 2700 οπλίτες και 320 τοξότες²¹ αποβιβάζεται στο νησί το καλοκαίρι του 416 π.Χ. Οι δύο αρχηγοί του εκστρατευτικού σώματος, Κλεομήδης του Λυκομήδη και Τεισίας του Τεισιμάχου, προτείνουν με απεσταλμένους τους στους άρχοντες της Μήλου διαπραγματεύσεις, με την ελπίδα ότι, έτσι, θα πετύχουν την υποταγή των Μηλίων χωρίς αντίσταση. Οι Μήλιοι φαίνονται πρόθυμοι να συζητήσουν, με τον όρο ότι οι Αθηναίοι θα παρουσιαστούν και θα μιλήσουν στους προκρίτους της πόλης και όχι στη λαϊκή συνέλευση. Ο διάλογος ξεκινάει με την αποδοχή αυτού του όρου από τους Αθηναίους, οι οποίοι προτείνουν στους συνομιλητές τους, αντί η καθεμιά από τις δύο πλευρές να εκφωνήσει λόγο, να απαντούν οι Μήλιοι στις αθηναϊκές δηλώσεις κάθε φορά που διαφωνούν μ' αυτές. Οι τελευταίοι βρίσκουν τη διαδικασία αυτή πολύ λογική, αν και επισημαίνουν την προφανή αντίφαση της πρότασης αυτής με τις πολεμικές ενέργειες των Αθηναίων, που έχουν ήδη ξεκινήσει (V. 86). Για τους Αθηναίους η παρατήρηση αυτή είναι άνευ σημασίας και δηλώνουν μάλιστα έτοιμοι να σταματήσουν τη συζήτηση, εκτός και αν σκοπός των Μηλίων είναι να αντιμετωπίσουν με ρεαλισμό την κατάσταση και να σώσουν την πόλη τους. Οι νησιώτες μην έχοντας άλλη επιλογή, αναγκάζονται να συναινέσουν και να δηλώσουν ότι η συζήτηση πρέπει να συνεχιστεί πάνω στη βάση της σωτηρίας της πατρίδας τους (V.88).

Αφού λοιπόν τίθενται οι όροι της συζήτησης (φανερά άδικοι καθώς έχουν υπαγορευτεί από τους Αθηναίους), η λεκτική αντιπαράθεση αρχίζει. Μπορεί το θεμελιώδες ζήτημα του διαλόγου να είναι «δικαιοσύνη εναντίον ισχύος», ωστόσο, οι Αθηναίοι δηλώνουν ότι οι δύο πλευρές θα πρέπει να στοχεύουν «μόνο σε αυτό που είναι εφικτό», καθώς το ζήτημα της δικαιοσύνης υπεισέρχεται στις ανθρώπινες σχέσεις «μόνο όταν η πίεση της ανάγκης είναι ίση». Ειδάλλως «οι ισχυροί αποσπών ό,τι μπορούν, και οι αδύναμοι παραχωρούν ό,τι πρέπει» (V. 89). Αυτή η κυνική ομολογία, ότι η δικαιοσύνη εφαρμόζεται μόνο μεταξύ ίσων και όχι μεταξύ του ισχυρότερου και του ασθενέστερου, εστιάζει τη συζήτηση στο θέμα του συμφέροντος ή της σκοπιμότητας και αντιπροσωπεύει την αθηναϊκή στάση σε ολόκληρο το διάλογο.

21. Η δύναμη που οι Μήλιοι μπορούσαν να αντιπαρατάξουν πιθανότατα δεν ξεπερνούσε τους 1000 άνδρες σύμφωνα με τον Γεωργοπαπαδάκο (1982) 165. Πβ. και Zagorin (2006) 190.

Οι Μήλιοι προσπαθούν να αντικρούσουν τη θέση των Αθηναίων με διάφορους τρόπους. Αρχικά, επισημαίνουν την ανάγκη σεβασμού της αρχής του δικαίου, μια και μπορεί μελλοντικά και στους ίδιους να φανεί χρήσιμη, αν τύχει και η Αθήνα χάσει τη δύναμή της. Οι Αθηναίοι, όμως, δηλώνουν σίγουροι για την αυτοκρατορία τους, αλλά και βέβαιοι για τους Σπαρτιάτες (τους μόνους ουσιαστικά αντιπάλους τους) πως « για τους νικημένους δεν είναι τόσο επικίνδυνου» (V. 91). Για άλλη μια φορά καθιστούν σαφές στους συνομιλητές τους ότι στόχος τους είναι η υποταγή του νησιού με τον μικρότερο δυνατό κόπο και χωρίς να τους καταστρέψουν. Όταν οι Μήλιοι αναρωτιούνται γιατί δεν μπορούν να είναι φίλοι της Αθήνας διατηρώντας την ουδετερότητά τους, οι Αθηναίοι απαντούν ότι η φιλία της Μήλου είναι γι' αυτούς επιβλαβέστερη από την έχθρα της, καθώς θα θεωρηθεί ως σημάδι αδυναμίας από τους υπηκόους τους, αν δεν μπορέσει η Αθήνα να εξαναγκάσει σε υποταγή ένα ασήμαντο νησί (V.97).

Οι Μήλιοι εκφράζουν την άποψη ότι θα ήταν άνανδρο εκ μέρους τους να μην υπερασπιστούν την ελευθερία τους και να παραδοθούν άνευ όρων στους αντιπάλους τους. Οι Αθηναίοι θεωρώντας αυτήν την άποψη παράλογη λόγω της σαφούς υπεροχής τους, απαντούν ότι δεν είναι καθόλου ταπεινωτικό να υποκύπτει κανείς σε συντριπτική δύναμη, αλλά δείγμα σωφροσύνης. Με κυνισμό τονίζουν στους συνομιλητές τους ότι η τιμή είναι πολυτέλεια που οι αδύνατοι δεν την διαθέτουν. Γι' αυτό τους ζητούν να μην εθελουφλούν βασιζόμενοι στην τύχη ή στην ελπίδα. Οι Μήλιοι, επικαλούμενοι για άλλη μια φορά το δίκαιο, απαντούν ότι μπορούν δικαιολογημένα να ελπίζουν στη βοήθεια των θεών ή των συμμάχων τους Λακεδαιμονίων, ενώ οι Αθηναίοι αντιτείνουν ότι και εκείνοι αναμένουν βοήθεια από τους θεούς, καθώς σε καμιά περίπτωση οι αξιώσεις τους και οι πράξεις τους δεν αντιβαίνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων ή τις αρχές που αυτοί εφαρμόζουν στις μεταξύ τους σχέσεις ακολουθώντας το νόμο που εκ φύσεως υπάρχει: *ἡγούμεθα γὰρ τό τε θεῖον δόξη τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντός ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίας, οὔ ἂν κρατῆ, ἄρχειν· καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον οὔτε κειμένῳ πρῶτοι χρῆσάμενοι, ὄντα δὲ παραλαβόντες καὶ ἐσόμενον ἐς αἰεὶ καταλείποντες χρώμεθα αὐτῷ, εἰδότες καὶ ὑμᾶς ἂν καὶ ἄλλους ἐν τῇ αὐτῇ δυνάμει ἡμῖν γενομένους δρῶντας ἂν ταυτό.* [Πιστεύουμε δηλαδή ότι και οι θεοί και, προφανώς, οι άνθρωποι από φυσική αναγκαιότητα επιβάλλουν πάντοτε την κυριαρχία τους στον ασθενέστερο. Αυτόν τον φυσικό νόμο ούτε τον θεσπίσαμε εμείς ούτε πρώτοι τον εφαρμόσαμε, αλλά τον βρήκαμε να υπάρχει και θα τον

αφήσουμε να ισχύει παντοτινά, και ξέρουμε πως και εσείς και κάθε άλλος που θα είχε την ίδια με εμάς δύναμη θα έκανε το ίδιο] (V. 105.2). Όσο για την ελπίδα βοήθειας από τους Λακεδαιμόνιους, την χαρακτηρίζουν αφελή και απερίσκεπτη (V. 105: *τῆς δὲ ἐς Λακεδαιμονίους δόξης, ἣν διὰ τὸ αἰσχρὸν δὴ βοηθήσειν ὑμῖν πιστεύετε αὐτούς, μακαρίσαντες ὑμῶν τὸ ἀπειρόκακον οὐ ζηλοῦμεν τὸ ἄφρον*), καθώς οι Λακεδαιμόνιοι στις σχέσεις τους με τους άλλους ταυτίζουν πάντα την τιμή με το ευχάριστο και το συμφέρον με το δίκαιο.

Ο διάλογος τελειώνει με την επισήμανση των Αθηναίων ότι οι Μήλιοι καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης δεν είπαν τίποτε «στο οποίο ένας λογικός άνθρωπος θα μπορούσε να στηρίξει μια πίστη ότι θα σωθεί». Τους κατηγορούν για έλλειψη λογικής και τους συμβουλεύουν να μην παρασύρονται από το αίσθημα της τιμής, το οποίο θα τους οδηγήσει στην καταστροφή. Τους προτρέπουν, τέλος, να το ξανασκεφτούν μετά την αποχώρηση των Αθηναίων πρέσβων έχοντας στο μυαλό τους ότι η απόφαση που θα πάρουν αφορά τη σωτηρία ή την καταστροφή της πατρίδας τους (V. 111).

Η απόφαση που παίρνουν οι Μήλιοι κατόπιν συσκέψεως είναι η υπεράσπιση της ελευθερίας τους με μοναδικό στήριγμα την εύνοια των θεών και την υποτιθέμενη βοήθεια των Λακεδαιμονίων, ενώ οι Αθηναίοι πληροφορούμενοι την απόφαση τους προειδοποιούν για την επερχόμενη καταστροφή τους. Με την τρομερή αυτή πρόβλεψη ο διάλογος τελειώνει. Οι Αθηναίοι αρχίζουν αμέσως τις εχθροπραξίες, ξεκινώντας μια μακροχρόνια πολιορκία. Η βοήθεια των Λακεδαιμονίων, που περίμεναν οι Μήλιοι, δεν έρχεται ποτέ και αναγκάζονται να παραδοθούν²² με αποτέλεσμα τη θανάτωση όλων των ενήλικων Μηλίων και τον εξανδραποδισμό των γυναικόπαιδων (με υπόδειξη του Αλκιβιάδη, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος [Αλκιβιάδης, 16]) και την αποστολή 500 Αθηναίων αποίκων, οι οποίοι εγκαθίστανται στο νησί (V. 116)²³.

22. Οι λόγοι που οδήγησαν στην παράδοση των Μηλίων, κατά τον Παναγόπουλο (1996) 118, είναι οι εξής: α) η αποστολή ενισχύσεων από την Αθήνα, που είχε ως συνέπεια να συνεχιστεί πιο σθεναρά η πολιορκία (V. 116.3: *καὶ ἐλθοῦσης στρατιᾶς ὕστερον ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἄλλης ... καὶ κατὰ κράτος ἤδη πολιορκούμενοι ...*), β) η ύπαρξη προδοσίας μέσα από την πόλη (V. 116.3: *γενομένης καὶ προδοσίας τινός*) ως αποτέλεσμα της ύπαρξης φιλοαθηναϊκής μερίδας στο νησί (αυτό εξηγεί και την άρνηση των Μηλίων αρχόντων να επιτρέψουν στους Αθηναίους απεσταλμένους να μιλήσουν μπροστά στο λαό) ή πιο πιθανόν ως καρπός της πείνας και της εξάντλησης και γ) η εξάντληση των προμηθειών.

23. Zagorin (2006) 190-194. · Γεωργοπαπαδάκος (1982) 165. · Finley (2006⁷) 213-216.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

84.1 και ἐπὶ Μήλων τὴν νῆσον Ἀθηναῖοι ἐστράτευσαν: Άγνωστοι είναι οι λόγοι για τους οποίους οι Αθηναῖοι, ἔπειτα ἀπὸ τόσα χρόνια πολέμου και μια αποτυχημένη προσπάθεια υποταγῆς της Μήλου το 426 π.Χ., αποφάσισαν να επιτεθούν εκ νέου στο νησί. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει τίποτε σχετικό, απλῶς αρκείται να εκθέσει τη μη φιλική σχέση των Μηλίων προς τους Αθηναίους. Ο Andrewes²⁴ υποστηρίζει ότι δεν μπορεί η ἀπόφαση αυτή να ήταν ἀποτέλεσμα μιας ιδιοτροπίας των Αθηναίων, ἀλλά ὅτι πρέπει να υπήρχαν και ἄλλοι λόγοι, τους οποίους δεν μπορεί να εντοπίσει με ακρίβεια. Ίσως η επιτυχῆς ἀντίσταση των νησιωτῶν στην πίεση υποταγῆς στην Αθήνα, η οικονομική ενίσχυση της εκστρατείας του Αλκίδα το 427 π.Χ. ἀπὸ τους Μηλίους, η μη καταβολή του φόρου το 425 π.Χ. ἢ κάποια πρόσφατη ἐνέργεια των Μηλίων, που ερμηνεύτηκε ως πρόκληση, να συνετέλεσαν στη λήψη της συγκεκριμένης ἀπόφασης. Ωστόσο, η ἐπιλογή του χρόνου σίγουρα εἶχε να κάνει με την ἀνησυχία των Αθηναίων μετὰ την κατάρρευση των σχεδίων τους στην Πελοπόννησο (πβ. ἴττα στη Μαντίνεια), που τους ὠθησε να προβούν σε μια ἐπίδειξη δύναμης, για να διασκεδάσουν τις ἐντυπώσεις. Ο «στόχος», βέβαια, ήταν τόσο ἀσήμαντος, ὥστε η ἐπιχείρηση ἐναντίον του ήταν δύσκολο να ἔχει την προσδοκώμενη ἀπήχηση. Γι' αυτό, ἄλλωστε, ἐκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να ἐκστρατεύσουν στη Σικελία τον ἐπόμενο χρόνο.

ναυσὶν ἑαυτῶν μὲν τριάκοντα, ... καὶ ὀπλίταις διακοσίοις καὶ χιλίοις καὶ τοξόταις τριακοσίοις, ... ὀπλίταις μάλιστα πεντακοσίοις καὶ χιλίοις: η ἀποστολή ἀπὸ τους Αθηναίους των συμμαχικῶν δυνάμεων, ἀλλά και η ἀναλυτικὴ περιγραφή ἀπὸ τον Θουκυδίδη των δυνάμεων αυτῶν πιθανότατα ἀποσκοπεῖ στην υπογράμμιση της ἐπιθυμίας των ἄλλων νησιωτῶν να ἐξαναγκάσουν σε υποταγή τους Μηλίους²⁵.

Χίαις δὲ ἕξ, Λεσβίαιν δὲ δυοῖν : Αξίζει να παρατηρήσει κανεῖς ὅτι Ἴωνες (Χιώτες) και Αιολεῖς (Λέσβιοι) ἐνώνονται με τους Αθηναίους προκειμένου να ἐξαναγκάσουν σε υποταγή τους Δωριεῖς της Μήλου²⁶. Σύμφωνα με τον Cartwright²⁷ η συνεισφορά των συμμάχων στην ἐκστρατεία ήταν πολύ σημαντικὴ, καθῶς η Αθήνα ήταν ἀκόμα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τις συνέπειες του λοιμοῦ.

24. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 157.

25. Hornblower (1996) 226.

26. Hornblower (1996) 226.

27. Cartwright (1997) 222.

καὶ ἵπποτοξόταις εἴκοσι: Δεν γνωρίζουμε τη χρησιμότητα αυτής της μικρής δύναμης στη Μήλο. Ίσως, μας εξηγεί ο Andrewes²⁸, να χρησιμοποιούνταν για επιδρομές σε απομονωμένα αγροκτήματα και χωριά του νησιού.

τῶν δὲ ζυμμάχων καὶ νησιωτῶν: Αν και ο Andrewes προτείνει (με κάποιο δισταγμό, είναι αλήθεια) ότι οι «ζύμμαχοι» είναι οι σύμμαχοι από την ηπειρωτική χώρα (Αργεῖοι, Θεσσαλοί κ.ά.) και «νησιῶται» τα μέλη της Δηλιακής συμμαχίας, δεν είναι ορθό να ερμηνεύσουμε τη φράση κατ' αυτόν τον τρόπο. Προφανώς ο ιστορικός εννοεί «τους συμμάχους από τα νησιά», δηλαδή το *νησιωτῶν* είναι πιο ακριβής προσδιορισμός του *ζυμμάχων*. Άλλωστε, δεν υπάρχει κανένας υπαινιγμός ότι το Άργος ή κάποια άλλη πόλη της ηπειρωτικής χώρας έλαβε μέρος στην εκστρατεία κατά της Μήλου²⁹.

84.2 οἱ δὲ Μήλιοι Λακεδαιμονίων μὲν εἰσιν ἄποικοι: Σχετική αναφορά υπάρχει στον Ηρόδοτο, Η.48 (*Μήλιοι γένος ἑόντες ἀπὸ Λακεδαιμόνος*).

τῶν δ' Ἀθηναίων οὐκ ἤθελον ὑπακούειν ὥσπερ οἱ ἄλλοι νησιῶται: Όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι Μήλιοι είχαν περιληφθεί στον κατάλογο φορολογίας του 425 π.Χ., αλλά δεν υπήρξαν συνεργάσιμοι και ουδέποτε πλήρωσαν το φόρο που τους αναλογούσε. Επίσης, είναι πολύ πιθανόν να είχαν ενισχύσει τις επιχειρήσεις των Σπαρτιατῶν σε κάποιες περιπτώσεις.

ἔπειτα ὡς αὐτοὺς ἠνάγκαζον οἱ Ἀθηναῖοι δημοῦντες τὴν γῆν, ἐς πόλεμον φανερόν κατέστησαν: Η «καταστροφή της Μηλιακής γης» κατά πάσα πιθανότητα παραπέμπει στην εκστρατεία του 426 π.Χ., αν και δεν γίνεται σαφής αναφορά σ' αυτήν. Θα μπορούσε να έχει γίνει και άλλη εκστρατεία ενδιάμεσα, με την οποία ο ιστορικός δεν έχει ασχοληθεί στο έργο του. Αν, πάντως, η «καταστροφή» αφορά το 426 π.Χ., ο «φανερὸς πόλεμος» ξεκινάει από τότε και φθάνει ως το 416 π.Χ.. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι όλο αυτό το διάστημα υπήρχαν εχθροπραξίες, αλλά οι δύο πλευρές βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση³⁰.

πρὶν ἀδικεῖν τι τῆς γῆς, λόγους πρῶτον ποιησομένους ἔπεμψαν πρέσβεις: Το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι αν η αποστολή πρέσβεων υπήρξε πρωτοβουλία των στρατηγῶν ή της πόλης της Αθήνας. Σύμφωνα με τον

28. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 155.

29. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 155.

30. Hornblower (1996) 228.

Hornblower³¹ ο Bosworth υποστηρίζει την πρώτη άποψη, αλλά ο ίδιος θεωρεί τη φράση «οἱ τῶν Ἀθηναίων πρέσβεις», που επαναλαμβάνεται δύο φορές (V.84.3 και V.114.1), ως υπαινιγμό για τη λήψη οδηγιών κατευθείαν από την Αθήνα, και πιθανότατα από τη Βουλή των 500.

οὗς οἱ Μήλιοι πρὸς μὲν τὸ πλῆθος οὐκ ἤγαγον, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ὀλίγοις λέγειν ἐκέλευον: Ο Cartwright³² βλέπει στη φράση αυτή έναν υπαινιγμό για διαφωνία ανάμεσα στους δημοκρατικούς και τους ολιγαρχικούς της Μήλου και διερωτάται: «Μήπως οι ‘ολίγοι’ φοβούνταν ότι ο λαός θα υποστήριζε τους Αθηναίους»; Ο Βλάχος διαπιστώνει την αποφασιστικότητα των ταγών των Μηλίων για την αντιμετώπιση του εισβολέα, αλλά τους καταλογίζει και υστεροβουλία, αφού εμποδίζουν το λαό της Μήλου να πάρει εκείνος την απόφαση απόρριψης των όρων, ίσως και από φόβο ότι ο λαός θα πτοούνταν και θα ενέδιδε³³. Οι «ἀρχαί» που αναφέρονται στο κείμενο, παραπέμπουν σε κάποιο «συμβούλιο» ή σε κάποια «βουλή», σύμφωνα με τον Andrewes³⁴. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα καθώς δεν γνωρίζουμε πώς λειτουργούσε το πολίτευμα της Μήλου, άρα ούτε και για τις αρμοδιότητες των ολίγων. Από τη στιγμή όμως που υπάρχει η σκέψη να οδηγηθούν οι Αθηναίοι πρέσβεις μπροστά στο λαό, μπορούμε να εικάσουμε ότι υπήρχε μία συνέλευση όλων των πολιτών, η οποία συγκαλούνταν σπάνια για να πάρει σημαντικές αποφάσεις.

Δεν γνωρίζουμε ποιο ήταν το πολιτικό καθεστώς της Μήλου. Το πιθανότερο είναι να ήταν ολιγαρχικό αφού οι Μήλιοι ήταν άποικοι των Λακεδαιμονίων και αφού οι αντιπρόσωποί τους δεν παρουσίασαν τους Αθηναίους πρέσβεις στον λαό. Ο Θουκυδίδης δεν μεταχειρίζεται τον όρο *δήμος* (αλλά *πλήθος*) ίσως επειδή στην Μήλο υπήρχε ένα είδος *Απέλλας* κατά τα πρότυπα της Σπάρτης³⁵.

85 ἐπαγωγὰ καὶ ἀνέλεγκτα ἐσάπαξ ἀκούσαντες ἡμῶν ἀπατηθῶσιν: Οι Αθηναίοι, φυσικά, δεν αποδέχονται ότι όσα θα πουν στη συγκέντρωση είναι ψευδή και παραπλανητικά. Απλώς στο σημείο αυτό προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη στάση των αρχόντων της Μήλου, οι οποίοι δεν τους επέτρεψαν να μιλήσουν ενώπιον της συνέλευσης του λαού, και να εκφράσουν έμμεσα τη δυσαρέσκειά τους για την

31. Hornblower (1996) 230.

32. Cartwright (1997) 222.

33. Βλάχος (1994) 108-109.

34. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 159.

35. Βλάχος (1994) 113-114.

αντιμετώπιση αυτή³⁶.

καθ' ἕκαστον γὰρ καὶ μὴδ' ὑμεῖς ἐνὶ λόγῳ, ἀλλὰ πρὸς τὸ μὴ δοκοῦν ἐπιτηδεῖως λέγεσθαι ἐθῶς ὑπολαμβάνοντες κρίνετε: Σύμφωνα με τον Andrewes³⁷ η φράση *ἐνὶ λόγῳ* πρέπει να ληφθεί με τη μετοχή *ὑπολαμβάνοντες*. Επίσης, η φράση *μὴδ' ὑμεῖς* πρέπει να συσχετιστεί με το πλήθος των Μηλίων (και όχι με τους Αθηναίους): «Μπορείτε δηλαδή κι εσείς (ὅπως θα ἔκανε ο λαός σας) να μην απαντήσετε με μία και μόνη αγόρευση αλλά να μας διακόπτετε αμέσως, σε κάθε ζήτημα χωριστά, εάν σας φαίνεται ότι δε μιλάμε σωστά, και να λέτε τη γνώμη σας». (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος) Ο Διάλογος των Μηλίων είναι ο μοναδικός μεγάλος σε έκταση διάλογος στο Θουκυδίδη. Δύο άλλοι σύντομοι υπάρχουν στο έργο του ιστορικού στο II.71-74 (Αρχίδαμου και Πλαταιέων) και στο III.113.2-5 (κήρυκα των Αμπρακιωτών κι ανώνυμου Ακαρνάνα)³⁸.

86 ὀρῶμεν γὰρ αὐτούς τε κριτὰς ἤκοντας ὑμᾶς των λεχθησομένων : Η λέξη-κλειδί «κριτὰς», την οποία χρησιμοποιούν εδώ οι Μήλιοι, ουσιαστικά «επιστρέφει» στους Αθηναίους με πικρία τη δική τους λέξη «κρίνετε» στο κεφ. V. 85³⁹.

87 εἰ μὲν τοίνυν: το “τοίνυν” είναι ένα λαϊκό μόριο της Αττικής διαλέκτου, που δίνει ζωνρότητα στο λόγο, και χρησιμοποιείται πολύ συχνά στον Πλάτωνα και τον Αριστοφάνη. “Καλά λοιπόν” ή “λοιπόν” είναι η γενική του σημασία, αλλά στο συγκεκριμένο χωρίο η καλύτερη μετάφραση είναι “βεβαίως”. Το συναντάμε συνολικά πέντε φορές στο Θουκυδίδη : τρεις φορές στο Διάλογο των Μηλίων (V. 87, 89, 105.1), στο III.45.4 και στο VIII. 53.3. Σε όλες τις περιπτώσεις που χρησιμοποιείται υπάρχει αττικός λόγος⁴⁰.

ὑπονοίας των μελλόντων λογιούμενοι: Οι Αθηναίοι λένε τα λόγια αυτά με κάποια δόση ειρωνείας απέναντι στους συνομιλητές τους⁴¹.

περὶ σωτηρίας βουλευσόντες τῇ πόλει : Η σωτηρία της πόλης είναι το μέλημα και των δύο πλευρών. Η διαφωνία τους ἔγκειται στον τρόπο με τον οποίο αυτή θα επιτευχθεί. Οι Μήλιοι πιστεύουν ότι πρέπει να αντισταθούν και να υπερασπιστούν

36. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 159.

37. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 159.

38. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 168.

39. Hornblower (1996) 231.

40. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 160.

41. Σκουτερόπουλος (2011) 778.

την ελευθερία τους, ενώ οι Αθηναίοι παρουσιάζουν τους όρους τους, για να καταστήσουν σαφές στους Μηλίους ότι η μοναδική ευκαιρία για την επιβίωσή τους είναι η άμεση παράδοση⁴².

ἢ ἐκ τῶν παρόντων ... τῇ πόλει: Οι Αθηναίοι επισημαίνουν στους Μηλίους την ανάγκη λήψης μιας απόφασης για τη σωτηρία της πόλης τους με βάση τα δεδομένα της παρούσης στιγμής, εννοώντας βέβαια τη δυσμενή θέση στην οποία βρίσκονται οι νησιώτες απέναντι στη συντριπτική υπεροχή των αντιπάλων τους. Αυτό που θέλουν να τους τονίσουν είναι ότι τὰ παρόντα τους υποχρεώνουν, με βάση τη λογική, να παραδοθούν, χωρίς να σκεφτούν τις συνέπειες, που δεν εξαρτώνται από αυτούς⁴³. Αξιοσημείωτη είναι η ειρωνική αντιστροφή που παρατηρείται ανάμεσα στο παρόν χωρίο και στο χωρίο VI. 31.6.: Οι Αθηναίοι, που αυτή τη στιγμή μιλούν από θέση ισχύος, θα βρεθούν να τρέφουν μη ρεαλιστικές ελπίδες πριν την εκστρατεία στη Σικελία, όπως τώρα κάνουν οι Μήλιοι, πριν την καταστροφή τους⁴⁴.

88 εἰκὸς μὲν καὶ ζυγγνώμη ἐν τῷ τοιῷδε καθεστῶτας ἐπὶ πολλὰ καὶ λέγοντας καὶ δοκοῦντας τρέπεσθαι: Οι Μήλιοι απολογούνται στο σημείο αυτό για τις “υπόνοιες”, που προκάλεσαν την αντίδραση των Αθηναίων⁴⁵.

ἢ μέντοι ξύνοδος καὶ περὶ σωτηρίας ἦδε πάρεστι: Οι Μήλιοι εμφανίζονται να συμφωνούν με τους Αθηναίους και μάλιστα δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη λέξη “σωτηρία” χρησιμοποιώντας τον εμφαντικό “καὶ”. Οι Αθηναίοι στο κεφ. V.87 μιλώντας για σωτηρία είχαν στο νου τους την υλική ασφάλεια (ζωή, σπίτια, καλλιέργειες), που απειλούνταν από έναν πόλεμο. Οι Μήλιοι σκέφτονται επιπλέον την ύπαρξή τους ως ελληνικής πόλεως, ως μέλους του ελληνικού κόσμου, δηλ. την ελευθερία τους⁴⁶.

89 μετ’ ὀνομάτων καλῶν: Καλὰ ὀνόματα εδώ δεν είναι μόνο οι ωραίες φράσεις, αλλά κυρίως οι λέξεις και φράσεις που εκφράζουν τις αξίες της ηθικής και της δικαιοσύνης⁴⁷. Οι Αθηναίοι είχαν χρησιμοποιήσει αυτά τα «μεγάλα λόγια» προηγουμένως υποστηρίζοντας το δικαίωμά τους στην ηγεμονία στο I. 73-74, απευθυνόμενοι στη συνέλευση της Πελοποννησιακής συμμαχίας. Τα χρησιμοποιεί

42. Cartwright (1997) 222.

43. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 160.

44. Hornblower (1996) 232.

45. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 160.

46. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 160. · Hornblower (1996) 232.

47. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 170.

και ο Εύφημος στο λόγο του στην Καμάρινα (VI. 83.2: *καὶ οὐ καλλιεπούμεθα ὡς ἤ τὸν βάρβαρον μόνοι καθελόντες εἰκότως ἄρχομεν*)⁴⁸.

ἡμεῖς τοίνυν οὔτε αὐτοὶ μετ' ὀνομάτων καλῶν, ὡς ἢ δικαίως τὸν Μῆδον καταλύσαντες ἄρχομεν ἢ ἀδικούμενοι νῦν ἐπέξερχόμεθα: Το συγκεκριμένο χωρίο, περισσότερο από κάθε άλλο μέσα στο Διάλογο, δημιουργεί την υποψία ότι πράγματι οι Μήλιοι έχουν κάνει κάτι που προκάλεσε την Αθηναϊκή εισβολή στο νησί τους, παρόλο που ο Θουκυδίδης επιθυμεί να κρατήσει το Διάλογο μακριά από τέτοια ζητήματα. Η πρώτη από τις δύο παραπάνω προτάσεις είναι αληθινή (οι Αθηναίοι πράγματι είχαν νικήσει τους Πέρσες), επομένως αυτό αποτελεί ένα τεκμήριο για το ότι και η δεύτερη αληθεύει.

Τα παράπονα των Αθηναίων εις βάρος των Μηλίων (πβ. και III. 91.1-20) μπορούν να αποδοθοῦν στην διπλή οικονομική συνεισφορά από τους Μηλίους στα πολεμικά κονδύλια της Σπάρτης, που πιστοποιείται από επιγραφή, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω (βλ. κεφ. Α). Ωστόσο, η υπόθεση περιπλέκεται λόγω του καταλογισμού του φόρου στους Μηλίους, το 425 π.Χ., του μεγάλου ποσού των 15 ταλάντων, γεγονός που υποδεικνύει ότι οι Αθηναίοι ενέτασσαν τους Μηλίους στη νόμιμη ή έστω παράνομη σφαίρα επιρροής τους, μολονότι κανένας από τους ομιλητές του έργου του Θουκυδίδα δεν αντιμετωπίζει τους Μηλίους ως συμμάχους σε αποστασία. Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι ο Θουκυδίδης, με τη σιωπή του για συγκεκριμένα παράπονα, δεν θέλει τους αναγνώστες του να ασχολούνται με ζητήματα όπως η πρόκληση⁴⁹.

λόγων μῆκος ἄπιστον παρέξομεν: Αν και αποτελούσε κοινό τόπο η σύνδεση της βραχύτητας και της ειλικρίνειας, αυτό σπανίως εμπόδιζε τους αρχαίους Έλληνες να εκφωνούν εκτεταμένους λόγους. Η σημασία της φράσης πιθανόν να είναι η εξής: Το περιεχόμενο του αθηναϊκού λόγου θα ήταν *ἄπιστον* στους Μηλίους, ακριβώς όπως και ο δικός τους λόγος δε θα έπειθε τους Αθηναίους⁵⁰.

ἢ ὅτι Λακεδαιμονίων ἄποικοι ὄντες οὐ ζυνεστρατεύσατε, ἢ ὡς ἡμᾶς οὐδὲν ἠδικήκατε: Η μετάφραση του παραπάνω χωρίου είναι διφορούμενη λόγω της μετοχής *ὄντες* αλλά και του προθήματος *ζυν* στο ρ. *ζυνεστρατεύσατε*. Αν η μετοχή

48. Cartwright (1997) 222. · Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 160.

49. Hornblower (1996) 232-233. · Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 161-162.

50. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 162.

εκληφθεί ως εναντιωματική, η μετάφραση θα έχει ως εξής: « αν και άποικοι των Λακεδαιμονίων, δεν εκστρατεύσατε μαζί τους». Αν εκληφθεί ως αιτιολογική, η μετάφραση αλλάζει: «επειδή είστε άποικοι των Λακεδαιμονίων, δεν εκστρατεύσατε μαζί μας». Μάλλον θα πρέπει να προτιμηθεί η πρώτη άποψη, καθώς η αντίθεση φαίνεται να είναι μεταξύ των σχέσεων της Μήλου με την Σπάρτη και της Μήλου με την Αθήνα: Η εμφαντική θέση του *ἡμᾶς* (*ἡμᾶς...ἡδικήκατε*) στο δεύτερο μέρος της φράσης αποκλείει το *ἡμῖν* , δηλαδή τους Αθηναίους από το πρώτο. Και ο Σχολιαστής, για να επιλύσει το πρόβλημα, προσθέτει τη φράση *τοῖς Λακεδαιμονίοις* (*οὐ ζυνεστρατεύσατε*)⁵¹.

δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπέῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται: Οι Αθηναίοι εννοούν ότι μπορεί να υπάρξει δικαιοσύνη μόνο μεταξύ ίσων. Εάν ένα κράτος ή ένα άτομο είναι πολύ πιο δυνατό από τον αντίπαλό του, τότε θα επιβάλει τη θέλησή του και ο πιο αδύναμος δε θα έχει άλλη επιλογή από το να την αποδεχθεί. Αυτό περιγράφεται από τους Αθηναίους σαν «ένας γενικός και αναγκαίος νόμος της φύσης» (πβ. V. 105)⁵². Όπως αναφέρει ο Ν. Σκουτερόπουλος⁵³ οι Αθηναίοι ταυτίζουν τη σχέση ανάμεσα σε μια μεγάλη δύναμη και τους υπηκόους της με τη σχέση αφεντικού και δούλου. Δεν δέχονται ότι σε μια τέτοια περίπτωση *τὰ δίκαια κρίνεται* ή ότι υπάρχει *ἴση ἀνάγκη* ανάμεσα στον ισχυρό και τον αδύνατο. Το επιχείρημα είναι πραγματικά πολύ κυνικό, αλλά και πολύ ρεαλιστικό. Και σήμερα ακόμη αυτό συμβαίνει και στις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και πιο πολύ στις σχέσεις ανάμεσα στα κράτη. Το χωρίο μπορεί να θεωρηθεί ως σοφιστικό δεδομένου ότι οι ομιλητές, που δημιουργεί εδώ ο ιστορικός, παρουσιάζονται έτοιμοι να αμφισβητήσουν καθιερωμένες ιδέες με το επιχείρημα ότι οι ιδέες αυτές είναι ασύμβατες με τα πραγματικά δεδομένα.

Οι απεσταλμένοι της Αθήνας με όσα λένε βρίσκονται πολύ κοντά σ' εκείνα που θα υποστηρίξουν λίγο αργότερα ο Καλλικλής στον *Γοργία* και ο Θρασύμαχος στο πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας*, ότι δηλαδή δίκαιο είναι το συμφέρον του κάθε φορά δυνατού. Παρόμοιες απόψεις πρώτοι παρουσίασαν οι σοφιστές και φυσικά είναι εντελώς ξένες με το πνεύμα των Αθηναίων εκείνων που απέκρουσαν τους Πέρσες

51. Hornblower (1996) 233. · Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 162.

52. Cartwright (1997) 223.

53. Σκουτερόπουλος (2011) 778 (σχ. 239).

στο Μαραθώνα, τη Σαλαμίνα και τις Πλαταιές⁵⁴.

Τα λόγια των Αθηναίων στο σημείο αυτό ισοδυναμούν, κατά τον Δονύσιο τον Αλικαρνασσία, με ομολογία ότι η εχθρική τους πράξη δεν δικαιολογείται από καμία πρόκληση. Επισημαίνει, μάλιστα, ο Διονύσιος ότι *βασιλεῦσι γὰρ βαρβάροις ταῦτα πρὸς Ἕλληνας ἤρμοττε λέγειν* [τέτοια λόγια θα ταίριαζαν σε βάρβαρους βασιλείς να τα λένε στους Έλληνες] και όχι στους Αθηναίους μιλώντας στους άλλους Έλληνες, τους οποίους είχαν σώσει από τον κίνδυνο των Περσών. (Διον. Αλικ., *Περὶ Θουκυδίδου*, 39)

90 ἤ μὲν δὴ νομίζομεν γε, χρήσιμον: Σύμφωνα με τον Andrewes⁵⁵ ο Bekker υιοθέτησε τη φράση *ἡμεῖς δὴ* από το περιθώριο ενός μεταγενέστερου χειρογράφου αμέσως μετά τις λέξεις *νομίζομεν γε*. Ο Krüger και ο Stahl προτίμησαν τη γραφή *ἡμεῖς μὲν δὴ*, ενώ ο Καλλιφατίδης πρότεινε τη γραφή *καὶ μὲν δὴ*, την οποία ενέκρινε και ο Gomme. Ωστόσο, ο ίδιος ο Andrewes συμφωνεί με τους Steup και Stuart Jones, οι οποίοι διατηρούν το κείμενο στην αρχική του μορφή με την υπάρχουσα στίξη, καθώς δεν παρουσιάζει καμιά δυσκολία στη μετάφρασή του: «όπως εμείς τουλάχιστον νομίζουμε, είναι χρήσιμο...»

τὸ κοινὸν ἀγαθόν : Σε κάποιο χειρόγραφο η φράση αντικαθίσταται με τις λέξεις *τὴν ἐλευθερίαν*. Όμως προτιμότερη είναι η γραφή αυτή, γιατί *τὸ κοινὸν ἀγαθόν* είναι μία ευρύτερη έννοια, που περιλαμβάνει τις αξίες της ηθικής και της δικαιοσύνης⁵⁶.

τὰ εἰκότα καὶ δίκαια: Κατά τον Andrewes η άποψη του Hermann (με την οποία συντάσσεται και ο Stahl) που βάζει σε παρένθεση τις λέξεις *καὶ δίκαια*, με την αιτιολογία ότι οι Μήλιοι έχουν μόλις πει ότι θα παραμερίσουν το δίκαιο, σύμφωνα με την πρόταση των Αθηναίων, δεν ευσταθεί. Δεν υπάρχει κάποια αντίφαση: Οι Μήλιοι έχουν αποδεχθεί, με βαριά καρδιά είναι αλήθεια, ότι δεν μπορούν να στηριχθούν στο δίκαιο, αλλά κάνουν μια προσπάθεια να αναστρέψουν την αθηναϊκή θέση υποστηρίζοντας ότι η τήρηση μιας συμβατικής δικαιοσύνης στην πραγματικότητα εξασφαλίζει το συμφέρον⁵⁷.

καὶ τι καὶ ἐντὸς τοῦ ἀκριβοῦς πείσαντα : Το «*ἀκριβές*» είναι ουσιαστικά αυτό που

54. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 170-171. · Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 163-164.

55. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 164-165.

56. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 171.

57. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 165.

θα μπορούσε να κάνει μια πόλη σαν την Αθήνα, αν χρησιμοποιούσε τη μεγάλη και δυσανάλογη σε σχέση με τους αντιπάλους της δύναμή της. Εάν οι Μήλιοι είχαν μείνει σ' αυτά τα λόγια, ίσως ήταν διαφορετική η απάντηση των Αθηναίων. Όμως, επειδή το «κοινὸν ἀγαθόν», που προανέφεραν, δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία για μια πανίσχυρη πόλη, που διατηρεί τις δυνάμεις της, οι Μήλιοι θέτουν το θέμα αυτό για την περίπτωση που η Αθήνα θα υφίστατο μία ήττα, οπότε και θα αντιμετώπιζε παρόμοια με αυτούς προβλήματα. Έτσι οι Αθηναίοι αρπάζουν την ευκαιρία να δώσουν μια αλαζονική απάντηση και μια διαφορετική πορεία στη συζήτηση⁵⁸. Όπως αναφέρει ο Hornblower, το παρόν κεφάλαιο αποτελεί μία έκκληση των Μηλίων προς τους Αθηναίους για έλεος και βασίζεται στην πιθανότητα να χρειαστούν και οι ίδιοι οι Αθηναίοι κάποια μέρα τη συμπόνια των νικητών τους. Χαρακτηριστικό, όμως, είναι ότι οι Μήλιοι αποφεύγουν τη χρήση ικετευτικών λόγων⁵⁹.

καὶ πρὸς ὑμῶν οὐχ ἦσσαν τοῦτο, ὅσῳ καὶ ἐπὶ μεγίστη τιμωρίᾳ σφαλέντες ἂν τοῖς ἄλλοις παράδειγμα γένοισθε: Η Αθήνα διέτρεχε το μεγαλύτερο κίνδυνο από οποιαδήποτε άλλη πόλη να βρεθεί σε μια τέτοια κατάσταση, λόγω της ηγετικής θέσης που κατείχε στον ελληνικό χώρο. Πβ. και αντίστοιχες νύξεις του Περικλή: Π. 64.3: *πάντα γὰρ πέφυκε καὶ ἐλασσοῦσθαι* [γιατί από τη φύση τους όλα τα πράγματα έχουν και παρακαμή] // Π. 64.5: *τὸ δὲ μισεῖσθαι καὶ λυπηροὺς εἶναι ἐν τῷ παρόντι πᾶσι μὲν ὑπῆρξε δὴ ὅσοι ἕτεροι ἐτέρων ἠζήωσαν ἄρχειν* [ότι αυτή τη στιγμή μας μισούν και τους είμαστε δυσάρεστοι είναι κάτι που το δοκίμασαν όλοι όσοι φιλοδόξησαν να κυριαρχήσουν πάνω σε άλλους]. Επίσης, σε άλλο χωρίο (*Επιτάφιος*, Π. 37.1) ο Περικλής μιλώντας για την Αθήνα την παρουσιάζει ως παράδειγμα (με θετική, όμως, σημασία) για όλες τις άλλες ελληνικές πόλεις: *Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλούση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἐτέρους* [Έχουμε πολίτευμα που δεν χρειάζεται να αντιγράφει τους θεσμούς των άλλων· μάλλον οι ίδιοι αποτελούμε υπόδειγμα για άλλους παρά μιμούμαστε άλλους] (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλου). Το παρόν χωρίο έχει απασχολήσει τους μελετητές σχετικά με το χρόνο συγγραφής του Διαλόγου, αν δηλαδή έχει γραφεί μετά το 404 π.Χ. Δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί αυτή η πιθανότητα, χωρίς ωστόσο να μπορεί και να αποδειχθεί⁶⁰.

58. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 165.

59. Hornblower (1996) 234.

60. Hornblower (1996) 234.

Ο Κ. Lennartz⁶¹ διατυπώνει την άποψη ότι η φράση *ἐπὶ μεγίστη τιμωρία* πρέπει να συναφθεί με το ρήμα και όχι με τη μετοχή *σφαλέντες*. Το νόημα σ' αυτήν την περίπτωση θα διαφοροποιούνταν: Αντί να μεταφράσουμε «*εάν ηττηθείτε, θα αποτελέσετε για τους άλλους παράδειγμα με τη βαρύτερη τιμωρία που θα σας επιβληθεί*» (Ν. Σκουτερόπουλος), θα μεταφράζαμε ως εξής: «*εάν ηττηθείτε, θα έχετε ήδη παράσχει το παράδειγμα στους άλλους (τιμωρώντας εμάς) για μια τόσο μεγάλη (σκληρή) τιμωρία*».

Κάποιοι κριτικοί υποστηρίζουν ότι οι Μήλιοι προσπαθούν να αλλάξουν τους κανόνες της συζήτησης, αλλά μάλλον αυτό δεν ισχύει. Απλώς, επισημαίνουν ότι η αυτοσυγκράτηση στην επιβολή της δύναμης είναι πράξη συνετή, καθώς ο σημερινός κυρίαρχος μπορεί να είναι το αυριανό θύμα. Χωρίς να αρνούνται το συμφέρον, θεωρούν πως η δικαιοσύνη, η τιμότητα και το συμφέρον είναι αλληλένδετα.

Η αναγνώριση της ανθρώπινης αδυναμίας είναι ένα από τα αγαπημένα μοτίβα των αρχαίων συγγραφέων. Για παράδειγμα η ιστορία του Κροίσου και του Κύρου (Ηροδότου *Ιστορία*, Α. 86.6): Ο Κύρος αλλάζει ξαφνικά γνώμη και αποφασίζει να σώσει τον Κροίσο, γιατί συνειδητοποιεί ότι και ο ίδιος είναι θνητός και, επομένως, θα μπορούσε ανά πάσα ώρα και στιγμή να ηττηθεί και να βρεθεί στην ίδια θέση. Επίσης, ο Αχιλλέας αλλάζει την απόφασή του, στο τέλος της Ιλιάδας, και εγκαταλείπει την οργή του δεχόμενος τον Πρίαμο και παραδίνοντάς του το νεκρό σώμα του Έκτορα⁶².

91 *ἡμεῖς δὲ τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς, ἣν καὶ παυθῆ, οὐκ ἀθυμοῦμεν τὴν τελευτήν· οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων, ὥσπερ καὶ Λακεδαιμόνιοι, οὗτοι δεινοὶ τοῖς νικηθεῖσιν, ἀλλ' ἦν οἱ ὑπήκοοί σου τῶν ἀρξάντων αὐτοὶ ἐπιθέμενοι κρατήσωσιν* : Σύμφωνα με τον Ξενοφόντα (*Ελληνικά* Β. 2.19-20) η Αθήνα διασώθηκε από την ολοκληρωτική καταστροφή το 404 π.Χ. χάρη στην γενναιοψυχία της Σπάρτης, που αντιστάθηκε στις απαιτήσεις των μικρότερων πόλεων. Δικαιολογείται, επομένως, κατά τον Gomme να υποστηρίζει κανείς ότι το τμήμα αυτό του Διαλόγου γράφτηκε μετά το 404 π.Χ., όταν και είχαν γίνει γνωστές οι διαθέσεις των Σπαρτιατών απέναντι στους Αθηναίους. Άλλωστε, φαίνεται να μην ταιριάζει στη θέση αυτή, καθώς οι Μήλιοι δεν έχουν χρησιμοποιήσει το επιχείρημα του κινδύνου από τη Σπάρτη (οπότε το να λένε οι Αθηναίοι *οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων*, κ.τ.λ, δεν είναι

61. Lennartz (1999) 125κ.ε.

62. Crane (1957) 239-241.

λογικό). Επίσης, ο μεγάλος κίνδυνος από τους επαναστατημένους συμμάχους δεν θα γινόταν μικρότερος έπειτα από μια νίκη της Αθήνας επί της Μήλου, ιδιαίτερα, αν αυτή ακολουθούσαν από την καταστροφή του νησιού.

Από την άλλη πλευρά, συνεχίζει ο Gomme, τα λεγόμενα δεν είναι απολύτως ακριβή. Οι πόλεις που επέμεναν για την καταστροφή της Αθήνας το 404 π.Χ. ήταν κυρίως η Θήβα και η Κόρινθος, υποστηριζόμενες από κάποιες μικρότερες, όχι όμως τις πρώην υποτελείς της Αθήνας. Εξάλλου, ήταν λογικό να μη φοβούνται οι Αθηναίοι τους Σπαρτιάτες κατά την περίοδο της –έστω εύθραυστης– ανακωχής. Όσο για τον κίνδυνο των επαναστατημένων υπηκόων, θα λέγαμε ότι είναι ο κίνδυνος στον οποίο υπόκειται ένας τύραννος, είτε είναι άνθρωπος, είτε πόλη⁶³.

Ο Andrewes θεωρεί ότι ο προβληματισμός του Gomme είναι περισσότερο τυπικός παρά ουσιαστικός. Ξεκινώντας με το δεδομένο ότι ο Διάλογος σίγουρα δεν είχε ολοκληρωθεί πριν από το 413 π.Χ. και τη σικελική καταστροφή, θεωρεί ότι κάθε λόγος για ήττα των Αθηναίων θα έφερνε αυτόματα στο μυαλό τους την προοπτική μιας ήττας από τους Σπαρτιάτες. Έτσι, η χρήση από τους Μηλίους της μετοχής *σφαλέντες* τους οδηγεί στη σκέψη αυτή. Όσο για το ενδεχόμενο μιας πετυχημένης επίθεσης από τους υποτελείς τους συμμάχους, μάλλον το απέρριπταν ως σκέψη την εποχή εκείνη. Γι' αυτό, άλλωστε, λένε *περι μὲν τούτου ἡμῖν ἀφείσθω κινδυνεύεσθαι* (V.91.2)⁶⁴. Συνεχίζοντας τη σκέψη του ο Andrewes υποστηρίζει πως δεν είναι παράλογο για την Αθήνα να αναμένει μια επιεική αντιμετώπιση από τη Σπάρτη και πριν από τα γεγονότα του 404 π.Χ.. Ήδη από το 425 π.Χ. και το 421 π.Χ. οι Σπαρτιάτες είχαν δείξει τις καλές τους διαθέσεις. Ακόμα και μετά τη μάχη στους Αιγός Ποταμούς, οι Αθηναίοι ήλπιζαν στην υπογραφή μιας ειρήνης χωρίς μεγάλα ανταλλάγματα. Άρα, δεν ήταν καθόλου παράξενο να περιμένουν μια σχεδόν φιλική αντιμετώπιση (σε περίπτωση ήττας πάντα), στη φάση εκείνη που η όξυνση δεν ήταν ακόμα μεγάλη. Και ο Andrewes καταλήγει λέγοντας ότι, χωρίς να αποκλείει τη συγγραφή του Διαλόγου μετά το 404 π.Χ., βρίσκει ως πιθανότερο να έχει γραφτεί πριν από το έτος αυτό και μάλιστα σε χρόνο πολύ κοντινό με το Μηλικό ζήτημα⁶⁵.

ὥς δὲ ἐπ' ὠφελίᾳ τε πάρεσμεν τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς καὶ ἐπὶ σωτηρίᾳ νῶν τοῦς

63. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 166.

64. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 166.

65. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 166-167.

λόγους ἐροῦμεν ... χρησίμως δ' ὑμᾶς ἀμφοτέροις σωθῆναι: Είναι τραγικά και κωμικά ταυτόχρονα τα λόγια των Αθηναίων, που ξεκαθαρίζουν με απόλυτη ειλικρίνεια ότι βρίσκονται στο νησί της Μήλου, για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της ηγεμονίας τους, αλλά νοιάζονται και για τη σωτηρία των κατοίκων. Τα λόγια τους είναι βασισμένα στη σκέψη ότι στην περίπτωση του έσχατου κινδύνου προτεραιότητα των ζωντανών πρέπει να είναι η εξεύρεση τρόπων, για να παραμείνουν ζωντανοί.

93 ὑπακοῦσαι : Οι Αθηναίοι αποδέχονται τη ζοφερή εκτίμηση των Μηλίων (κεφ. 92) για προσπάθεια υποδούλωσής τους, αλλά δεν χρησιμοποιούν το σκληρό ρήμα *δουλεῦσαι*. Η λέξη που χρησιμοποιούν είναι η ίδια που χρησιμοποιείται στο III. 91.2 (καὶ οὐκ ἐθέλοντας ὑπακούειν) και στο V. 84.2 (τῶν δ' Ἀθηναίων οὐκ ἤθελον ὑπακούειν). Από το κεφάλαιο αυτό οι Μήλιοι κατορθώνουν να φέρουν τους Αθηναίους σε θέση άμυνας, για να αντικρούουν τις αντιρρήσεις τους. Ακολουθείται μια αντίστροφη διαδικασία από αυτή που ξεκίνησαν οι Αθηναίοι στο κεφάλαιο 85⁶⁶.

94 ὥστε [δέ] : Σύμφωνα με τον Andrewes ο Steup υποστήριξε ότι ο σύνδεσμος ὥστε δεν ταιριάζει στο σημείο αυτό, αφού η πρόταση των Μηλίων δεν απορρέει ευθέως απ' όσα οι Αθηναίοι έχουν πει προηγουμένως. Γι' αυτό θεωρεί πως είναι καλύτερο να διατηρηθεί το δέ⁶⁷.

ἡσυχίαν ἄγοντας: Σε μια σύγκρουση αυτής της κλίμακας οι αδύναμες πόλεις υποχρεώνονται να πάρουν το μέρος του ενός ή του άλλου εμπλεκόμενου. Η προσφορά των Σπαρτιατών στους Πλαταιείς (Θουκ. II. 72) να παραμείνουν ουδέτεροι - που τελικά δεν την αποδέχθηκαν - αποτελούσε μία εξαίρεση⁶⁸. Η ουδετερότητα, εξάλλου, ήταν ανεπίτρεπτη για τους πολίτες. Πβ. Θουκ. III. 82.8 : τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ζυνηγωνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο [οι μετριοπαθείς πολίτες που έμεναν ουδέτεροι εξολοθρεύονταν και από τις δύο παρατάξεις είτε επειδή δεν συντάσσονταν μαζί τους είτε πάλι από φθόνο, επειδή δεν είχαν εκτεθεί σε κινδύνους] (Μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου)

95 ἡ φιλία μὲν ἀσθενείας, τὸ δὲ μῖσος δυνάμεως παράδειγμα τοῖς ἀρχομένοις: Ὅπως παρατηρεῖ ο Cartwright⁶⁹ οι Αθηναίοι γενικά πρέπει να ήταν πολύ

66. Hornblower (1996) 236.

67. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 167.

68. Cartwright (1997) 223.

69. Cartwright (1997) 223.

ανασφαλείς. Στο VI. 18.3 ο Αλκιβιάδης λέει τα εξής: *ἀλλ' ἀνάγκη, ἐπειδήπερ ἐν τῷδε καθέσταμεν, τοῖς μὲν ἐπιβουλεύειν, τοὺς δὲ μὴ ἀνιέναι, διὰ τὸ ἀρχθῆναι ἂν ὑφ' ἐτέρων αὐτοῖς κίνδυνον εἶναι, εἰ μὴ αὐτοὶ ἄλλων ἄρχοιμεν* [αλλά είμαστε αναγκασμένοι, αφού έχουμε φθάσει εδώ που βρισκόμαστε, άλλους να τους επιβουλεύομαστε και σε άλλους πάλι να μη χαλαρώνουμε τον έλεγχο, διότι διατρέχουμε τον κίνδυνο να γίνουμε υποτελείς εμείς, εάν παύαμε οι ίδιοι να επιβάλλουμε την κυριαρχία μας επάνω σε άλλους] (μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος)

Ότι το μίσος των υπηκόων είναι απόδειξη της δύναμης της Αθήνας είναι μια ιδέα που εκφράζεται και σε άλλο σημείο του Θουκυδίδειου έργου : Όπως λέει ο Περικλής στο II. 64.5: *τὸ δὲ μισεῖσθαι καὶ λυπηροὺς εἶναι ἐν τῷ παρόντι πᾶσι μὲν ὑπῆρξε δὴ ὅσοι ἔτεροι ἐτέρων ἠξίωσαν ἄρχειν* [ότι αυτή τη στιγμή μας μισούν και τους είμαστε δυσάρεστοι είναι κάτι που το δοκίμασαν όλοι όσοι φιλοδόξησαν να κυριαρχήσουν επάνω σε άλλους] (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος). Επίσης μια παρόμοια ιδέα, δηλαδή ότι οι άνθρωποι εκτιμούν μόνο την δύναμη (βία) υπάρχει στο III. 39.5, διατυπωμένη από τον Κλέωνα: *χρῆν δὲ Μυτιληναίους καὶ πάλαι μηδὲν διαφερόντως τῶν ἄλλων ὑφ' ἡμῶν τετιμῆσθαι, καὶ οὐκ ἂν ἐς τόδε ἐξύβρισαν· πέφυκε γὰρ καὶ ἄλλως ἄνθρωπος τὸ μὲν θεραπεῦδον ὑπερφρονεῖν, τὸ δὲ μὴ ὑπεῖκον θαυμάζειν* [έπρεπε εξαρχής να μην είχαμε τιμήσει έτσι ιδιαίτερος τους Μυτιληναίους, συγκριτικά με τους άλλους συμμάχους, και τότε δεν θα έφθαναν σε τέτοιο σημείο αλαζονείας: διότι και γενικότερα ο άνθρωπος από τη φύση του περιφρονεί όσους τον κολακεύουν και εκτιμάει όσους του αντιστέκονται ανυποχώρητα] (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος). Σύμφωνα με τον Α. Βλάχο⁷⁰ το επιχείρημα των Αθηναίων είναι παράλογο. Ουσιαστικά πρόκειται για μια προτροπή στους Μηλίους να αντισταθούν ώστε, κυριεύοντας την Μήλο ύστερα από αγώνα, να αποδειχθεί ότι οι Αθηναίοι είναι παντοδύναμοι. Λογικό θα ήταν το αντίθετο: Αν οι Μήλιοι παραδίδονταν αμαχητί στους Αθηναίους, τούτο θα ήταν πραγματικά η απόδειξη της παντοδυναμίας της Αθήνας, που μόνο με την εμφάνιση των αθηναϊκών δυνάμεων θα οδηγούσε τους Μηλίους στην υποταγή. Η θέση αυτή των Αθηναίων αντιφάσκει επίσης με την αρχική τους τοποθέτηση: *βουλόμενοι ἀπόνως μὲν ὑμῶν ἄρξαι, χρησίμως δ' ὑμᾶς ἀμφοτέροις σωθῆναι*⁷¹.

96 ὥστε τοὺς μὴ προσήκοντας καὶ ὅσοι ἄποικοι ... ἐς τὸ αὐτὸ τιθέασιν; : Οι

70. Βλάχος (1994) 110.

71. Βλάχος (1994) 9 168.1.

Μήλιοι ήταν Δωριείς και όχι Ίωνες, όπως όλοι σχεδόν οι υπήκοοι των Αθηναίων⁷².

97 τὸς μὲν: Παρόλο που ο Stahl και οι εκδότες γενικότερα το ερμηνεύουν *τοὺς μὴ προσήκοντας*, ο Andrewes θεωρεί (και μάλλον έχει δίκιο κατά τη γνώμη μας) ότι ο ιστορικός εννοεί κάθε πόλη (μέσα στα όρια του Αιγαίου πελάγους) συγγενική ή όχι της Αθήνας, που διατηρεί την ανεξαρτησία της. Γι' αυτό αντιπαράκειται με το *ἡμᾶς*⁷³.

ἔξω καὶ τοῦ πλεόνων ἄρξαι : Σύμφωνα με τον Andrewes⁷⁴ ο Krüger προτείνει *τοῦ καὶ πλεόνων* που είναι ορθότερο, καθώς ο *καὶ* συντάσσεται πολύ ευκολότερα με το *πλεόνων*, παρά με ολόκληρη τη φράση. Ο Καλλιφατίδης προβληματιζόμενος για την αναγκαιότητα των δύο πρώτων συνδέσμων *καὶ* καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ορθότερη διατύπωση και, φυσικά, η αρχική μορφή της φράσης του Θουκυδίδη είναι: *ὥστε ἔξω τοῦ πλεόνων ἄρξαι τὸ ἀσφαλὲς ἡμῖν ἂν παράσχοιτε*, στην οποία βλέπει κανείς καθαρά το σκόπιμο συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει ο συλλογισμός των Αθηναίων. Για επιβεβαίωση της μορφής αυτής του κειμένου επικαλείται την ερμηνεία του αρχαίου σχολιαστή: *ὥστε, εἰ καταστραφείητε, οὐ μόνον ἡμῖν περιέσται τὸ πλεόνων ἄρχειν, ἀλλὰ καὶ ἀσφάλεια προσέσται, ὡς ἂν μὴ καταφρονουμένοις ὑπὸ τῶν συμμάχων*. Επίσης, ο Καλλιφατίδης αμφισβητεί τη γνησιότητα της φράσης *εἰ μὴ περιγένοισθε* και της λέξης *ναυκρατόρων*, με συνέπεια να αποδίδει ολόκληρο το χωρίο ως εξής: *ὥστε ἔξω τοῦ πλεόνων ἄρξαι τὸ ἀσφαλὲς ἡμῖν ἂν παράσχοιτε, ἄλλως τε καὶ νησιῶται καὶ ἀσθενέστεροι ἐτέρων ὄντες*. Τις παρατηρούμενες στο εξεταζόμενο χωρίο ανωμαλίες ο Καλλιφατίδης τις αποδίδει στην παρεμβολή μέσα στο θουκυδίδειο κείμενο ξένων ερμηνευτικῶν σημειώσεων⁷⁵.

Η αντίληψη ότι η συνεχιζόμενη ανεξαρτησία της Μήλου μπορούσε να βλάψει την υφιστάμενη Αθηναϊκή συμμαχία ίσως ακούγεται λίγο υπερβολική και προκαλεί αισθήματα συμπάθειας προς τους δοκιμαζόμενους Μηλίους. Σ' αυτό συμβάλλει και η παρουσίαση των γεγονότων από τον Θουκυδίδη, παρόλο που ο ιστορικός δεν παίρνει ξεκάθαρη θέση απέναντι σ' αυτά. Για να «ακουστεί» λοιπόν και η άλλη άποψη ο Andrewes κρίνει σωστό να μας υπενθυμίσει τα εξής: α) οι Μήλιοι, σχεδόν μόνοι από όλους τους Κυκλαδίτες, είχαν αντισταθεί στις πιέσεις των Αθηναίων για

72. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 173.

73. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 168.

74. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 168.

75. Καλλιφατίδης (1955) 3-12.

υποταγή σ' αυτούς (II. 9.4) β) είχαν πιθανόν συμβάλει οικονομικά σε εκστρατεία των Πελοποννησίων υπό τον Αλκίδα το 427 π. Χ. (III. 32.2) γ) είχαν αντισταθεί στο Νικία το 426 π. Χ. (III. 91.3) δ) είχαν αγνοήσει το 425 π. Χ. την απαίτηση των Αθηναίων για την καταβολή εισφοράς και ε) πιθανότατα είχαν στο πρόσφατο παρελθόν διαπράξει κάτι, που θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόκληση. Ίσως τα πράγματα να ήταν πιο ξεκάθαρα, κατά τον Andrewes, αν γνωρίζαμε τα αισθήματα των οπλιτών από τα άλλα νησιά, οι οποίοι έλαβαν μέρος στην εκστρατεία της Μήλου⁷⁶.

Το ότι τα μάτια όλων των συμμάχων της Αθήνας ήταν στραμμένα πάνω τους, όπως έμμεσα αφήνουν οι Αθηναίοι να εννοηθεί, είναι κατά τη γνώμη μας μια απόδειξη για την ύπαρξη κάποιας προκλητικής ενέργειας εκ μέρους των Μηλίων, η οποία δεν μας παραδίδεται από καμιά πηγή.

98 ἐν δ' ἐκείνῳ : Οι Μήλιοι επανέρχονται στην εναλλακτική πρότασή τους του κεφ. 94 (ουδετερότητα), που πιστεύουν ότι συμβάλλει στην ασφάλεια της Αθήνας⁷⁷.

ὄσοι γὰρ νῦν μηδετέροις ζυμμαχοῦσι πῶς οὐ πολεμώσεσθε αὐτούς ... : Όπως αναφέρει ο Hornblower⁷⁸, ο Canfora παρατηρεί πως το επιχείρημα αυτό των Μηλίων αποτελεί έναν αναχρονισμό για το 416 π.Χ., μια περίοδο ειρήνης. Δεν ήταν ένα ζήτημα πειστικό για την ηπειρωτική Ελλάδα η ουδετερότητα, ειδικά τώρα που οι Αργεῖοι είχαν βγει (από το 421 π.Χ.) από την τριαντάχρονη απραξία τους. Απασχόλησε, όμως, έντονα τις ελληνικές πόλεις λίγο αργότερα, κατά την περίοδο της Σικελικής εκστρατείας. Π.χ. η ουδετερότητα του Ακράγαντα και της Μεσσήνης. Βέβαια, καμιά από τις δύο πόλεις δεν στράφηκε κατά της Αθήνας, όπως προέβλεψαν οι Μήλιοι. Η αποχή τους όμως από την αθηναϊκή πλευρά υπήρξε μια φανερή αδυναμία της εκστρατείας. Με άλλα λόγια, το θέμα της ουδετερότητας θα γινόταν επίκαιρο πολύ σύντομα, μετά τα γεγονότα της Μήλου⁷⁹.

99 καὶ τοὺς ἤδη τῆς ἀρχῆς τῷ ἀναγκαίῳ παροξυνομένους : Η φτώχεια και η πείνα μπορεί να οδηγήσουν έναν άνθρωπο να αναλάβει κινδύνους, τους οποίους θα

76. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 168.

77. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 168.

78. Hornblower (1996) 238.

79. Hornblower (1996) 238.

απέφευγε σε διαφορετική περίπτωση, καθώς και να προβεί σε βίαιες ενέργειες⁸⁰.

100 παρακινδύνεσιν : Το ουσιαστικό είναι πολύ σπάνιο και η μοναδική περίπτωση χρήσης του από τον Θουκυδίδη είναι στο χωρίο αυτό. Το ρήμα χρησιμοποιείται συνολικά δύο φορές στο έργο του ιστορικού⁸¹.

ήμῖν γε τοῖς ἔτι ἐλευθέροις πολλή κακότης καὶ δειλία μὴ πᾶν πρὸ τοῦ δουλεῦσαι ἐπεξελθεῖν : Οι Μήλιοι απομακρύνονται με εντυπωσιακό τρόπο από τις αρχικές τους ενστάσεις και επικαλούνται ηθικά ζητήματα. Θεωρούν ότι, αν δεν αγωνιστούν για την διατήρηση της ελευθερίας τους, θα αποδειχθούν «ανάξιοι» (ζήτημα αυτοεκτίμησης) και «δειλοί» (ενδιαφέρον για κοινή γνώμη)⁸².

101 οὐκ, ἦν γε σωφρόνως βουλευήσθε : Προσπαθώντας να ερμηνεύσει τη φράση ο Gomme λέει πως δεν είναι δυνατόν να μάχεται ο αδύνατος για το βραβείο της ανδρείας, όπως θα έκανε ένας Αχιλλέας, ένας Αίας ή ένας Έκτορας. Οι Μήλιοι πρέπει να προσαρμοστούν στην παρούσα κατάσταση, να φανούν σώφρονες, να συμπεριφερθούν σαν ευχαριστημένοι υπήκοοι των Αθηναίων, έτσι ώστε να ωφεληθούν και οι δύο πλευρές. Πβ. και τα λόγια του Οδυσσέα στην Εκάβη, όταν ζητάει την παράδοση της Πολυξένης για θυσία (Ευριπίδη, *Εκάβη*, στ. 225-228):

*μήτ' ἀποσπασθῆς βία
μήτ' ἐς χερῶν ἄμιλλαν ἐξέλθης ἐμοί·
γίγνωσκε δ' ἄλκην καὶ παρουσίαν κακῶν
τῶν σῶν. σοφόν τοι κᾶν κακοῖς ἄ δεῖ φρονεῖν.*

Επίσης, τα λόγια του «αδύνατου» στον *Ἐπεὶ Ἀδυνάτου* λόγο του Λυσία: *οἱ μὲν γὰρ πλούσιοι τοῖς χρήμασιν ἐξωνοῦνται τοὺς κινδύνους, οἱ δὲ πένητες ὑπὸ τῆς παρούσης ἀπορίας σωφρονεῖν ἀναγκάζονται* (XXIV.17)⁸³.
οὐ γὰρ περὶ ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ἀπὸ τοῦ ἴσου ἡμῖν, μὴ αἰσχύνῃν ὀφλεῖν : Με κυνισμό οι Αθηναίοι επισημαίνουν στους Μηλίους ότι ο αγώνας είναι άνισος και επομένως δεν μπορούν να έχουν την αξίωση να μην ντροπιαστούν. Φοβερός ο λόγος τους, εάν αναλογιστούμε το αίσθημα της τιμής που διακατέχει τους αρχαίους Έλληνες!

80. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 169.

81. Hornblower (1996) 239.

82. Hornblower (1996) 239.· Cartwright (1997) 224.

83. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 170.

πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῶ μὴ ἀνθίστασθαι : Η φράση αυτή είναι κατά τον Hornblower η καρδιά του Διαλόγου. Η σύσταση να μην αντισταθούν στους πολύ ισχυρότερους τους έκανε τον Bosworth να μιλήσει για την «ανθρωπιστική όψη» του Διαλόγου⁸⁴.

102 ἀλλ' ἐπιστάμεθα τὰ τῶν πολέμων ἔστιν ὅτε κοινοτέρας τὰς τύχας λαμβάνοντα : Πβ. τα λόγια του Διοδότου στο III. 45. Ο Θουκυδίδης συχνά παρουσιάζει την τύχη να παίζει έναν σημαντικό ρόλο στις ανθρώπινες υποθέσεις και ειδικά στον πόλεμο. Πιστεύει στον αστάθμητο παράγοντα κατά τη διάρκεια του πολέμου, τον οποίο ένας συνετός άνθρωπος πρέπει να υπολογίζει. Είναι, όμως, μάλλον απίθανο να επιδοκιμάζει την άποψη των Μηλίων σχετικά με την τύχη⁸⁵. Όπως επισημαίνει ο Hornblower σ' αυτό το κεφάλαιο οι Μήλιοι λειτουργούν ως τροφοδότες για το τρομακτικό ρητορικό ξέσπασμα των Αθηναίων σχετικά με την ελπίδα και την απατηλή παρηγοριά που προσφέρει η θρησκεία⁸⁶.

103.1 ἐλπίς δὲ κινδύνῳ παραμύθιον οὖσα τοὺς μὲν ἀπὸ περιουσίας χρωμένους αὐτῇ, κἄν βλάβῃ, οὐ καθεῖλεν : Η προσωποποίηση της ελπίδας με εντυπωσιακό τρόπο ανακαλεί στο νου μας την εικόνα του Διόδωτου στο III. 45.3, που λέει τα εξής: *ἢ τε ἐλπίς καὶ ὁ ἔρως ἐπὶ παντί, ὁ μὲν ἠγούμενος, ἢ δ' ἔφεπομένη, καὶ ὁ μὲν τὴν ἐπιβουλὴν ἐκφροντίζων, ἢ δὲ τὴν εὐπορίαν τῆς τύχης ὑποτιθεῖσα, πλεῖστα βλάπτουσι, καὶ ὄντα ἀφανῆ κρείσσῳ ἐστὶ τῶν ὁρωμένων δεινῶν.* [και σε κάθε περίπτωση η ελπίδα και ο πόθος, τούτος πηγαίνοντας μπροστά κι εκείνη ακολουθώντας, τούτος σχεδιάζοντας την επιβουλή κι εκείνη υποβάλλοντας την ιδέα πώς θα βοηθήσει η τύχη, προξενούν μεγάλες συμφορές και, μολονότι αόρατα τα δύο αυτά, έχουν μεγαλύτερη δύναμη από τα ορατά δεινά] (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος).

τοῖς δ' ἐς ἅπαν τὸ ὑπάρχον ἀναρριπτοῦσι : Σύμφωνα με τον Krüger⁸⁷ ως αντικείμενο του ρήματος πρέπει να εννοήσουμε το σχεδόν σταθερό αντικείμενό του σ' αυτήν τη μεταφορική χρήση του, τη λέξη *κίνδυνον*, και όχι *τὸ ὑπάρχον*. Πβ. Θουκ. IV. 85.4: *κίνδυνόν τε τοσόνδε ἀνερρίψαμεν* και 95.2: *οὐ προσῆκον τοσόνδε κίνδυνον ἀναρριπτοῦμεν.*

δάπανος γὰρ φύσει: Ίσως στη φράση αυτή να υπάρχει ένας υπαινιγμός για τα λάθη

84. Hornblower (1996) 240.

85. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 171.

86. Hornblower (1996) 240.

87. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 171.

των Αθηναίων στη Σικελία⁸⁸.

ἄμα τε γινώσκεται σφαλόντων καὶ ἐν ὄτῳ ἔτι φυλάζεται τις αὐτὴν γνωρισθεῖσαν οὐκ ἐλλείπει : το κήρυγμα για την ελπίδα δεν είναι άσχετο με τις ελπίδες που είχαν στηρίζει οι Αθηναίοι στην Σικελική εκστρατεία του επόμενου χρόνου. Εάν αυτό το χωρίο γράφτηκε μετά το 413 π.Χ., η συσχέτιση είναι αναπόφευκτη. Ειδικότερα, η φράση *δάπανος γὰρ φύσει* είναι πολύ πιο ταιριαστική στην κατάσταση της Αθήνας, παρά σ' αυτήν της Μήλου. Ο Gomme, εξάλλου, επισημαίνει την αντίθεση του χωρίου αυτού με το χωρίο VI. 9.3, όπου ο Νικίας κατηγορεί τους Αθηναίους για την προθυμία που δείχνουν *περὶ τῶν ἀφανῶν καὶ μελλόντων κινδυνεύειν: καὶ πρὸς μὲν τοὺς τρόπους τοὺς ὑμετέροισι ἀσθενῆς ἄν μου ὁ λόγος εἴη, εἰ τὰ τε ὑπάρχοντα σώζειν παραινῶν καὶ μὴ τοῖς ἐτοίμοις περὶ τῶν ἀφανῶν καὶ μελλόντων κινδυνεύειν*⁸⁹. [και με τη νοοτροπία που σας χαρακτηρίζει, τα λόγια μου θα ήταν άχρηστα, εάν σας συμβούλευα να προσπαθείτε να διατηρήσετε όσα έχετε και να μη διακινδυνεύετε αυτά που ήδη υπάρχουν για χάρη πραγμάτων αδήλων και μελλοντικών] (μτφρ:Ν. Σκουτερόπουλος).

103.2 ὑμεῖς ἀσθενεῖς: Προφανώς οι Αθηναίοι τους χαρακτηρίζουν *ασθενεῖς* συγκρίνοντάς τους με τη δική τους ισχύ. Αν λάβουμε υπόψη τη δύναμη που χρησιμοποίησαν για να εκστρατεύσουν εναντίον των Μηλίων (πβ. 84.1), κάθε άλλο παρά δικαιολογείται αυτός ο χαρακτηρισμός. Επίσης, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (Η.46.4 και 48), οι Μηλίοι είχαν συνεισφέρει στρατεύματα και δύο πεντηκόντορους στον ελληνικό αγώνα κατά των Περσών το 480 π. Χ.

ἀνθρωπιῶς: Με ανθρώπινα μέσα, με τις δικές τους προσπάθειες (και όχι με χρησμούς και μαντείες). Αυτό, βέβαια, στην περίπτωση των Μηλίων σημαίνει παράδοση χωρίς αγώνα. Μπορεί επίσης να ερμηνευτεί με την έννοια «λογικά»⁹⁰.

ἐπὶ τὰς ἀφανεῖς καθίστανται : Η άμεση αντίθεση γίνεται με τη φράση *ἐλπίδες φανεραί*, που προηγείται. Σύμφωνα με τον Hornblower⁹¹ ο Deininger επισημαίνει ότι η διαφορά βρίσκεται ανάμεσα στις ελπίδες που είναι καλά θεμελιωμένες και σ' αυτές που δεν είναι. Υπάρχει, επίσης, μια αντίθεση με το *ἀνθρωπιῶς*.

88. Hornblower (1996) 241.

89. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 171.

90. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 171-172.

91. Hornblower (1996) 241.

μαντικήν τε καὶ χρησμοὺς καὶ ὅσα τοιαῦτα μετ' ἐλπίδων λυμαίνεται: Η αντισυμβατική και πολύ αυστηρά εκφρασμένη περιφρόνηση για τους χρησμούς ανήκει κυρίως στο Θουκυδίδη (πβ. II. 54.3-4 και V. 26.3, όπου ο ιστορικός σχολιάζει χρησμούς). Είναι αμφίβολο εάν οι Αθηναίοι πρέσβεις θα εκφράζονταν με αυτόν τον τρόπο, από τη στιγμή, μάλιστα, που οι Μήλιοι δε φαίνεται να έχουν αναφερθεί σε χρησμούς ή μάντεις, που τους ενθάρρυναν να αντισταθούν. Η αναφορά γίνεται χωρίς να υπάρχει πραγματικός λόγος, προφανώς γιατί το μυαλό του Θουκυδίδη βρισκόταν για άλλη μια φορά στη Σικελική εκστρατεία και την έκβασή της⁹². Πβ. VIII. 1.1 : *ὠργίζοντο δὲ καὶ τοῖς χρησμολόγοις τε καὶ μάντεσι καὶ ὅποσοι τι τότε αὐτοὺς θειάσαντες ἐπήλπισαν ὡς λήψονται Σικελίαν* [καταφέρονταν επίσης εναντίον των χρησμολόγων και των μάντεων και όλων ὅσοι με τις προφητείες τους τους είχαν κάνει τότε να ελπίσουν πως θα κατακτούσαν τη Σικελία] (μτφρ: Ν.Σκουτερόπουλος).

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Περὶ Θουκυδίδου*, 40) παρουσιάζεται ιδιαίτερα ἐκπληκτος που ο Θουκυδίδης βάζει τους πρέσβεις να λένε αυτά τα λόγια, καθώς η πόλη της Αθήνας το είχε καμάρι να ακολουθεί το θέλημα των θεών σε κάθε περίπτωση και να μην εκτελεί καμιά ενέργεια χωρίς τη θεϊκή συναίνεση, μέσω των μάντεων. Σύμφωνα με τον Hornblower⁹³, ο Bowden έχει προχωρήσει ακόμα περισσότερο σ' αυτήν την κατεύθυνση, μιλώντας για τους Αθηναίους και ἄσχετα με το κείμενο του Διαλόγου: «η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν πάνω απ' όλα ένα σύστημα για την επιβολή και την εκτέλεση του θελήματος των θεών».

104 ὁμως δὲ πιστεύομεν τῇ μὲν τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ μὴ ἐλασσώσεσθαι: Ο Hornblower ακολουθώντας την άποψη πολλών φιλολόγων (Canfora, Porro-Stahl, Classen, Graves, Deininger) θεωρεί τη φράση *τύχῃ ἐκ τοῦ θεοῦ* ισοδύναμη με το ηροδότειο *θείῃ τύχῃ*. Συμπληρώνει, ὁμως, ὅτι περισσότερο συγχή είναι η μετάφραση του Hobbes (που ακολουθείται και από το Ν. Σκουτερόπουλο), η οποία συνάπτει τη φράση *ἐκ τοῦ θεοῦ* με το *ἐλασσώσεσθαι* και ὄχι με το *τύχῃ*. Αξιοπρόσεκτο είναι ὅτι και οι δύο χρήσεις της «θεϊκῆς τύχης» (εδώ και στο κεφ. 112) μπαίνουν στο στόμα των Μηλίων, οι οποίοι μιλούν με πιο παραδοσιακό τρόπο από τους αντιπάλους τους⁹⁴.

92. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 172.

93. Hornblower (1996) 242.

94. Hornblower (1996) 242.

ὅτι ὄσιοι πρὸς οὐ δίκαιους ἰστάμεθα: Στον *Ευθύφρονα* του Πλάτωνα (11e-12e) ο Σωκράτης προβληματίζεται, για να δείξει ότι το ὄσιον και το δίκαιον δεν είναι δύο ταυτόσημες έννοιες και οι συνηθισμένες χρήσεις του ὄσιος τον επιβεβαιώνουν. Στο συγκεκριμένο χωρίο οι δύο ὅροι μάλλον έχουν την ίδια σημασία, αφού οι Μήλιοι ισχυρίζονται ότι είναι σχεδόν απίθανο για τους Αθηναίους να έχουν την εὐνοια των θεών, επειδή δεν είναι δίκαιοι, σε αντίθεση μ' αυτούς που είναι ὄσιοι (άρα, δίκαιοι). Οι Αθηναίοι δεν κάνουν καμιά προσπάθεια να αντικρούσουν αυτήν την τόσο κοφτά διατυπωμένη άποψη των Μηλίων. Βέβαια, έχουν ήδη υποστηρίξει (στο κεφ. 89) ότι το δίκαιο δεν έχει καμιά θέση στην παρούσα κατάσταση και λίγο παρακάτω (κεφ. 105) θα υποστηρίξουν ότι και οι θεοί, όπως και οι άνθρωποι, παρακάμπτουν το δίκαιο, όταν υπάρχει δυσαναλογία δυνάμεων. Η θέση του ίδιου του Θουκυδίδη σχετικά με το δίκαιο και το άδικο στη συγκεκριμένη κατάσταση δεν είναι ξεκάθαρη. Πάντως, το ότι αφήνει αναπάντητη από τους Αθηναίους μια τέτοια προκλητική φράση, ζημιώνει περισσότερο από καθετί άλλο την πόλη της Αθήνας στον Διάλογο⁹⁵.

τῆς δὲ δυνάμεως τῷ ἔλλείποντι τὴν Λακεδαιμονίων ἡμῖν ζυμμαχίαν προσέσεσθαι: Η αναφορά στη συμμαχία των Λακεδαιμονίων σύμφωνα με τον Andrewes⁹⁶ μπορεί να σημαίνει τα εξής: α) ότι οι Μήλιοι ήταν μέλη της Πελοποννησιακής συμμαχίας, οπότε καλύπτονταν από την ειρήνη του Νικία και είναι απορίας άξιο ότι δεν παραπονούνται για τους ὅρκους που παραβιάζονται β) ότι είχαν μια ξεχωριστή συμμαχία με τη Σπάρτη γ) ότι δεν υπήρχε επίσημη συμμαχία, αλλά οι Μήλιοι πίστευαν ότι οι Σπαρτιάτες μαζί ή χωρίς τους συμμάχους τους θα αναλάμβαναν δράση από αίσθημα τιμής, λόγω και της φυλετικής συγγένειας με τους Μηλίους. Όλα δείχνουν, όμως, ότι δεν υφίστατο επίσημη συμμαχία. Η παρουσία του άρθρου *τὴν (ζυμμαχίαν)* δικαιολογείται από τις αναφορές που έχουν ήδη γίνει στη σπαρτιατική ένωση στα κεφ. 89 και 91. Την τρίτη αυτή περίπτωση υιοθετεί και ο Hornblower⁹⁷.

καὶ εἰ μὴ τοῦ ἄλλου τῆς γε ζυγγενείας ἔνεκα καὶ αἰσχύνῃ βοηθεῖν: Οι λέξεις *εἰ μὴ τοῦ ἄλλου* είναι ενδεικτικές του ότι η στήριξη των ελπίδων στη Σπάρτη οφείλεται στη συγγένεια και στο αίσθημα της τιμής. Από δω και πέρα η συζήτηση στρέφεται

95. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 172.

96. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 172.

97. Hornblower (1996) 243.

ολοκληρωτικά στην ευαισθησία της Σπάρτης και δε γίνεται καμιά αναφορά σε όρκους. Εξάλλου, εάν υπήρχε κάποια επίσημη συμμαχία, η συμμαχική σχέση θα «μετρούσε» περισσότερο από την αποικιακή σχέση, για την οποία κάνουν λόγο οι Αθηναίοι στο κεφ. 89. Φυσικά, δεν πρέπει να περιμένουμε από το Θουκυδίδη ότι θα μας εξηγήσει τις σχέσεις μεταξύ Σπάρτης και Μήλου πιο αναλυτικά, αφού ούτε την κατάσταση μεταξύ Αθήνας και Μήλου έχει διευκρινίσει⁹⁸.

105.1 τῆς μὲν τοίνυν πρὸς τὸ θεῖον εὐμενείας οὐδ' ἡμεῖς οἴομεθα λελείψεσθαι : Οι Αθηναίοι θεωρούν ότι δε θα τους λείψει η εὖνοια των θεῶν συμβουλευόντας τους Μηλίους να υποχωρήσουν στη δύναμή τους, όπως το ίδιο πίστευαν και το 479 π.Χ. έχοντας να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες. (πβ. Ηρόδοτος Η. 143: *καὶ αὐτοὶ τοῦτο γε ἐπιστάμεθα ὅτι πολλαπλασίη ἐστὶ τῷ Μήδῳ δύναμις ἢ περ ἡμῖν ... ἀλλ' ὁμως ἐλευθερίης γλιχόμενοι ἀμυνόμεθα οὕτως ὅπως ἂν καὶ δυνώμεθα ... θεοῖσι τε συμμάχοισι πίσυνοί μιν ἐπέξιμεν ἀμυνόμενοι καὶ τοῖσι ἥρωσι*). Ο κόσμος του Ηροδότου είναι βέβαια πολύ διαφορετικός από αυτόν του Θουκυδίδη. Όμως, δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε τη διαφορετικότητα αυτή με βάση τα συγκεκριμένα κείμενα, δεδομένης της τάσης των ομιλητῶν σε όλες τις εποχές και σε όλες τις καταστάσεις να παρουσιάζουν τους θεούς στο πλάι τους⁹⁹.

οὐδὲν γὰρ ἔξω τῆς ἀνθρωπείας τῶν μὲν ἐς τὸ θεῖον νομίσεως, τῶν δ' ἐς σφᾶς αὐτοὺς βουλήσεως δικαιοῦμεν ἢ πράσσομεν : Η λέξη νόμισις αποτελεί έναν νεολογισμό, ο οποίος πιθανότατα δημιουργήθηκε από τον Θουκυδίδη για χάρη της ομοιοκαταληξίας με τη λέξη βούλησις (νομίσεως – βουλήσεως) (πβ. VII. 55.1 *ὁ παράλογος ... ὁ μετάμελος*). Η μετάφρασή της είναι αμφισβητούμενη. Κάποιοι σχολιαστές την ερμηνεύουν ως *τὰ εἶθισμένα, τὰ νομιζόμενα*, ενώ άλλοι θεωρούν ότι η σημασία της πρέπει να καθοριστεί από τα συμφραζόμενα *ἡγούμεθα ... δόξη* της παρακάτω πρότασης (άρα θα μεταφράσουμε: ... σ' αυτά που οφείλουν οι άνθρωποι να πιστεύουν)¹⁰⁰.

105. 2 ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίης : Οι θεοί, όπως και οι άνθρωποι, οφείλουν να υπακούν το νόμο της φύσης και να επιβάλλουν την κυριαρχία τους στον ασθενέστερο. Αυτό δικαιολογείται, αν θυμηθούμε ότι οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν τα εξής: 1) Οι θεοί δεν είναι πάνω από τους φυσικούς νόμους, αλλά μόνο πάνω από τους ανθρώπους. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα σε θεούς

98. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 173.

99. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 173.

100. Hornblower (1996) 243.

και ανθρώπους, το οποίο οι άνθρωποι δεν πρέπει να προσπαθήσουν να το διασχίσουν. Πάντως και οι δύο έχουν κοινή καταγωγή από τη Γη (πβ. Πίνδαρος, Νεμ. vi. 1: *ἐν ἀνδρῶν, / ἐν θεῶν γένος· ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν / ματρὸς ἀμφοτέροι*) 2) Οι θεοί, κατά συνέπεια, είναι υπόλογοι στους νόμους της φύσης, όπως και οι άνθρωποι¹⁰¹.

Ο Andrewes, ωστόσο, αναρωτιέται αν οι θεοί είναι πράγματι υπόλογοι στο φυσικό νόμο, ή στο νόμο της δικαιοσύνης, τον οποίο οι Μήλιοι περιμένουν απ' αυτούς να εφαρμόσουν. Οι θεοί του Ομήρου και του ελληνικού μύθου γενικότερα παρουσιάζονται αρκετά ανήθικοι και η έμφαση που δίνεται στη μεγάλη δύναμη του Δία μπορεί να εξυπηρετεί λόγους επίδειξης (π.χ. στην Ιλιάδα, Θ 5-27: Σε σύναξη των θεών στον Όλυμπο, πριν την αναχώρησή του Δία για το πεδίο της μάχης, αυτός εκτοξεύει απειλές για όσους θεούς θα τολμούσαν να παραβούν τις αποφάσεις του και απαιτεί να μη παρέμβουν στους αγώνες μεταξύ Ελλήνων και Τρώων υποστηρίζοντας τη μία ή την άλλη πλευρά. Ο λόγος του χαρακτηρίζεται από έπαρση και είναι ανάλογος ενός λόγου που θα απηύθυνε ο Αγαμέμνων στους υποτελείς του). Ωστόσο, υπάρχει σε μεγάλο βαθμό συσχετισμός ανάμεσα στην ηθική και τη θρησκεία, όπως, για παράδειγμα, στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη, στ. 583-584: *ἢ χρὴ μήκεθ' ἠγεῖσθαι θεούς, / εἰ τᾶδικ' ἔσται τῆς δίκης ὑπέρτερα*. Εξάλλου, η πίστη στην προσωποποιημένη Δίκη, τη γραμματέα του Δία, είναι πολύ σημαντική για τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας. Επομένως, παρά τις όποιες αμφισβητήσεις, που κατά καιρούς εκφράζονται, έντονη είναι η πίστη στους αρχαίους Έλληνες ότι οι θεοί είναι φύλακες της δικαιοσύνης. Ο Θουκυδίδης, σύμφωνα πάντα με τον Andrewes, δεν μπορεί να χρησιμοποιεί μια τέτοια φράση (*φύσις αναγκαία*), χωρίς να φέρνει στο μυαλό του τη σύγχρονη αντιπαράθεση ανάμεσα στη *φύση* και το *νόμο*. Πρέπει, όμως, να επισημάνουμε πως δεν υπήρχε μόνο μια σοφιστική απάντηση στο ερώτημα αυτό. «Φυσική αναγκαιότητα» θα μπορούσε να είναι η έκφραση της θέλησης του Δία ή κάτι ανώτερο απ' αυτήν κ.ά.¹⁰².

105.2 καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον, οὔτε κειμένῳ πρώτοι χρῆσάμενοι ...: Είναι αλήθεια, όπως επισημαίνει ο Gomme, ότι δεν είχε η Αθήνα θεσπίσει αυτό το νόμο, ούτε ήταν η πρώτη που τον ακολούθησε. Αλλά είναι αναμφισβήτητο πως ήταν η πρώτη που τον εισήγαγε στον ελληνικό πολιτικό κόσμο. Τουλάχιστον από το 445 π.Χ. προσπαθούσε να δημιουργήσει μια «ομοσπονδία» στην Ελλάδα, αφήνοντας,

101. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 173.

102. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 173-174.

όμως, μια βασική αυτονομία σε κάθε πόλη της συμμαχίας της. Η συμπεριφορά της δεν ήταν σκληρότερη από αυτήν της Σπάρτης (πβ. την πολύ σκληρή μεταχείριση των Μεσσηνίων από τους Σπαρτιάτες), ωστόσο, «κατάφερε» να προκαλέσει την έχθρα του ελληνικού κόσμου στις αρχές αλλά και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, σε αντίθεση με τη Σπάρτη, η οποία απολάμβανε μία εύνοια, παρά τα ατοπήματα στα οποία είχε κατά καιρούς πέσει. Κι αυτό οφειλόταν στο ότι η Σπάρτη δεν προσπάθησε να δημιουργήσει κάποια «ομοσπονδία», απλώς επέβαλε την κυριαρχία της¹⁰³.

Ο Gomme διαπιστώνοντας την ομοιότητα του παραπάνω χωρίου με το χωρίο I. 76. 2, όπου μιλούν οι απεσταλμένοι των Αθηναίων στη Σπάρτη (*οὐδ' αὖ πρώτοι τοῦ τοιούτου ὑπάρξαντες, ἀλλ' αἰεὶ καθεστῶτος τὸν ἥσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι* [οὔτε πάλι εἶμαστε οἱ πρώτοι που το κάναμε αυτό, απεναντίας ισχύει ανέκαθεν ὅτι ὁ αδύναμος πρέπει να υποτάσσεται στον ισχυρότερο]) (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος), εκφράζει την άποψη ὅτι ὁ λόγος τῶν Αθηναίων καὶ ὁ Διάλογος τῶν Μηλίων γράφτηκαν τὴν ἴδια περίοδο ἀπὸ τὸν ἱστορικό. Για περισσότερα στοιχεία παραπέμπει στο Παράρτημα (Appendix)¹⁰⁴. Δυστυχῶς, ὁμῶς, ὁ Gomme δὲν πρόλαβε νὰ γράψει τὸ Παράρτημα κι ἔτσι δὲν ξέρουμε σε ποια περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Θουκυδίδη ἀπέδιδε τὴν συγγραφὴ τῶν χωρίων αὐτῶν.

Σύμφωνα με τὸν Βλάχο¹⁰⁵, ἡ φράση *καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον...* δὲν εἶναι κακόπιστη δικαιολογία, ἀλλὰ πίστη ὅτι οἱ Αθηναῖοι ἐνεργοῦν σύμφωνα με τὸν δεδομένο νόμο που θα ἰσχύει *ἐς αἰεὶ*. Ὅπως σε ολόκληρο τὸν Διάλογο, ἔτσι καὶ ἐδῶ, οἱ Αθηναῖοι δὲν κάνουν τὴν παραμικρὴ προσπάθεια νὰ ἐξωραΐσουν τὶς προθέσεις τους, τοὺς σκοποὺς τους καὶ τὶς ἀρχές που υποστηρίζουν. Ἄλλωστε, ἀν ἐξαίρεσει κανεῖς τὶς αἰτιάσεις-προφάσεις που διατυπώνουν οἱ Λακεδαιμόνιοι πρὶν ξεκινήσει ὁ πόλεμος, πουθενά, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δὲ συναντᾶ κανεῖς τὶς περιφράσεις καὶ τοὺς ευφημισμοὺς που ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται σὲ διεθνεῖς σχέσεις ἀπὸ τὸν 17^ο αἰῶνα ἕως τώρα. Οἱ δημόσιοι ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητος ἐξέφραζαν τὶς ἀπόψεις τους με μεγάλη εὐλικρίνεια καὶ παρρησία. Εξάλλου, ἡ μεγάλη δύναμη τῶν Αθηναίων, παρά τὴν ἴττα που υπέστησαν σὲ τὴν Μαντίνεια, τοὺς ἐξασφαλίζει ἀπόλυτη θαλάσσια κυριαρχία καὶ δὲν ἔχουν καμία ἀνάγκη γιὰ υποκρισία. Καὶ σήμερα ἀκόμη, παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπὶ κλήση τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου θεωρεῖται ἀλαζονεία, καθὼς οἱ

103. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 174.

104. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 174-175.

105. Βλάχος (1994) 111-112.

διακρατικές σχέσεις διέπονται από ένα δίκαιο, παραμένει αδιάψευστη πραγματικότητα ότι το κάθε κράτος σέβεται τις γενικές ή συμβατικές υποχρεώσεις του τόσο μόνο, ώστε να μην τιμωρηθεί, αν τις αγνοήσει. Παραμένει δηλαδή σε ισχύ ύστερα από 2.500 χρόνια η άποψη του Θουκυδίδη *δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσιν καὶ οἱ ἀσθενεῖς ζυγγοροῦσιν* (V. 89).

105.2 κειμένῳ : Υπάρχουν κάποιες διαφορετικές γραφές που παραδίδονται για τη συγκεκριμένη λέξη: α) *κοινῶ*: δε βοηθάει ιδιαίτερα το νόημα του κειμένου. Θα μπορούσε να ερμηνευθεί ότι ο νόμος είναι «κοινός για όλους». β) *καινῶ*: ο νόμος «δεν είναι καινούργιος». Η υπάρχουσα γραφή είναι ορθότερη, καθώς γίνεται μία αντίθεση ανάμεσα στο *θέντες* και το *κειμένῳ* που είναι περισσότερο αποτελεσματική¹⁰⁶.

105.3 διὰ τὸ αἰσχρὸν δὴ βοηθήσειν ὑμῖν πιστεύετε αὐτούς, μακαρίσαντες ὑμῶν τὸ ἀπειρόκακον οὐ ζηλοῦμεν τὸ ἄφρον : Είναι γεγονός ότι το 425 π. Χ. η Σπάρτη ήταν έτοιμη να προδώσει τις πόλεις στις οποίες είχε υποσχεθεί πως θα τις απελευθέρωνε από τους Αθηναίους και ότι το 421 π. Χ. τις πρόδωσε. (πβ. V. 18. 8-9). Είναι, λοιπόν, φυσικό να εκπλήσσονται οι Αθηναίοι που οι Μήλιοι αποδεικνύονται τόσο αφελείς και ανυποψίαστοι¹⁰⁷.

105.4 ἀρετῇ χρῶνται : Η αρετή εκφράζει γενικά την έντιμη συμπεριφορά και ειδικότερα το πολεμικό θάρρος (γενναιότητα)¹⁰⁸.

105.4 πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους ... τὰ μὲν ἡδέα καλὰ νομίζουσι, τὰ δὲ ζυμφέροντα δίκαια : Το επιχείρημα αποκτά σοφιστικό τόνο. Οι Αθηναίοι προφανώς αναφέρονται στην εγκατάλειψη από τους Σπαρτιάτες των Ελλήνων, στους οποίους είχαν υποσχεθεί την ελευθερία τους (βλ. σχόλιο 105.3)¹⁰⁹. Η εξωτερική πολιτική της Σπάρτης αντιπαρατίθεται με την *ἀρετῇ* τους στην πατρίδα τους, για να καταλάβουν, ίσως, οι Μήλιοι σε ποιους στηρίζουν τις ελπίδες τους!

Ο Hornblower¹¹⁰ αναρωτιέται, στο σημείο αυτό, αν ο Αριστοτέλης είχε στο μυαλό του το κείμενο του Θουκυδίδη, όταν έγραφε στη *Ρητορική* του (1399.33κε) γι' αυτούς που επαινούν δημοσίως *τὰ δίκαια καὶ τὰ καλά*, αλλά στην προσωπική τους ζωή προτιμούν *τὰ συμφέροντα*.

106. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 175.

107. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 175.

108. Cartwright (1997) 224-225.

109. Cartwright (1997) 224-225.

110. Hornblower (1996) 244-245.

106 τῷ ζυμφέροντι αὐτῶν: Οι Μήλιοι αναγκάζονται να περιορίσουν το επιχείρημά τους στο ζήτημα της σκοπιμότητας, του συμφέροντος, που με τόση ένταση έχει προβληθεί από τους Αθηναίους.

Μηλίους ἀποίκους ὄντας: Οι Μήλιοι αναφερόμενοι στον εαυτό τους δεν χρησιμοποιούν την προσωπική αντωνυμία «ἡμᾶς», αλλά το «Μηλίους» τονίζοντας μάλιστα τη συγγένεια (ἀποίκους ὄντας) με τους Σπαρτιάτες. Έτσι, δραματοποιούν το διάλογο και φαίνεται προσωρινά να υπάρχει και ένας τρίτος ομιλητής¹¹¹.

107 οὐκουν οἴεσθε τὸ ζυμφέρον μὲν μετ' ἀσφαλείας εἶναι ...τολμῶσιν: Οι Αθηναίοι, που έχουν την ικανότητα να στρέφουν τη συζήτηση εκεί που θέλουν, τονίζουν, για άλλη μια φορά, ότι οι Σπαρτιάτες θα δώσουν προτεραιότητα στη δική τους ασφάλεια. Όπως ο Θουκυδίδης έχει και σε άλλη περίπτωση πει: (οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἡσύχαζόν τε τὸ πλεον τοῦ χρόνου, ὄντες μὲν καὶ πρὸ τοῦ μὴ ταχεῖς εἶναι ἐς τοὺς πολέμους, ἢν μὴ ἀναγκάζωνται (I. 118.2)

[Οι Λακεδαιμόνιοι τον περισσότερο καιρό έμεναν αδρανείς, αφού και πρωύτερα δύσκολα αποφάσιζαν να ξεκινήσουν πολέμους, εκτός αν αναγκάζονταν] (μτφρ:Ν. Σκουτερόπουλος). Είναι, λοιπόν, ξεκάθαρο ότι ανεξάρτητα από τις ελπίδες των Μηλίων δεν υπάρχει καμιά πίεση στους Σπαρτιάτες, να σπεύσουν για βοήθεια των νησιωτών¹¹².

108 ἀλλὰ καὶ τοὺς κινδύνους τε ἡμῶν ἔνεκα μᾶλλον ἡγούμεθ' ἂν ἐγχειρίσασθαι αὐτούς: Σύμφωνα με τον Cartwright οι Μήλιοι για άλλη μια φορά κοροϊδεύουν τους εαυτούς τους. Τα επιχειρήματα που στηρίζονται στην αξιοπιστία των Σπαρτιατών ή στη συγγενική σχέση, που υπάρχει μεταξύ τους, δεν είναι πολύ πειστικά. Οι Μήλιοι δεν έχουν κάνει τίποτε το σημαντικό για να υποστηρίξουν τη Σπάρτη, ενώ , ακόμη και τώρα, νιώθουν ευτυχείς να παραμείνουν ουδέτεροι¹¹³.

βεβαιοτέρους: Με το ουσιαστικό κινδύνους σημαίνει «λιγότερο επισφαλείς» κινδύνους. Πβ. III. 39.6 : τὸν μετὰ τῶν ὀλίγων κίνδυνον ἡγησάμενοι βεβαιοτέρον ζυναπέστησαν [θεωρώντας λιγότερο επικίνδυνο να συνταχθούν με τους ολιγαρχικούς, ενώθηκαν με αυτούς στην αποστασία] (μτφρ:Ν. Σκουτερόπουλος)¹¹⁴.

τῆς Πελοποννήσου ἐγγὺς κείμεθα: Η Μήλος δεν είναι τόσο κοντά στη Λακωνία, πρόκειται για μία σημαντική υπερβολή. Ωστόσο, είναι το κοντινότερο νησί από τις Κυκλάδες για τον σπαρτιατικό στόλο, που θέλει να ανοιχτεί ή να διασχίσει το

111. Hornblower (1996) 245.

112. Cartwright (1997) 225.

113. Cartwright (1997) 225.

114. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 176.

Αιγαίο από τη ναυτική βάση του Γυθείου, και γι' αυτό είναι στρατηγική η θέση της¹¹⁵. Στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα (Δ. 8. 7) μας περιγράφεται και η αντίστροφη πορεία: Ο Φαρνάβαζος και ο Κόνων πλέουν από το βορειοανατολικό Αιγαίο ανάμεσα στα νησιά και φτάνουν στη Μήλο, απ' όπου αναχωρούν για το σπαρτιατικό έδαφος και ειδικά τα Κύθηρα¹¹⁶.

πιστότεροι έτέρων έσμέν : Επιχείρημα καθόλου πειστικό, ούτε κατευναστικό, βέβαια, για τους Αθηναίους. Όμως, αυτοί δεν δίνουν ιδιαίτερη σημασία και συνεχίζουν τη συζήτηση¹¹⁷.

μετά ξυμμάχων πολλών τοῖς πέλας έπέρχονται : Αναφορά στη συγκεκριμένη συνήθεια των Σπαρτιατών κάνει και ο Περικλής στον Επιτάφιο: *οὔτε γάρ Λακεδαιμόνιοι καθ' έαυτούς, μεθ' άπάντων δέ ές τήν γήν ήμῶν στρατεύουσι ...*(II. 39.2)

οὐκ εἰκὸς ές νήσόν γε αὐτοὺς ήμῶν ναυκρατόρων ὄντων περαιωθῆναι : Ο νους του αναγνώστη στο σημείο αυτό ανατρέχει στο αντίθετο παράδειγμα της Μυτιλήνης το 427 π.Χ., όταν οι Σπαρτιάτες έστειλαν βοήθεια, και μάλιστα σε μια αιολική και όχι δωρική πόλη¹¹⁸.

110.1 οἱ δέ καὶ άλλους αν έχοιεν πέμψαι : Κυρίως εννοούν τους Κορίνθιους¹¹⁹.

πολὸ δὲ τὸ Κρητικὸν Πέλαγος : Όπως αποδείχθηκε από τη διαφυγή του στόλου του Αλκίδα το 427 π.Χ., αλλά και από πολλούς στόλους κατά τη διάρκεια του Ιωνικού πολέμου¹²⁰.

110.2 ἐπὶ τοὺς λοιποὺς τῶν ξυμμάχων, ὅσους μὴ Βρασίδας ἐπήλθεν : Πρόκειται για τις πόλεις στη Θράκη, τη Μαρόνεια, τα Άβδηρα κ.ά., στις οποίες ο Βρασίδας δεν επιτέθηκε μετά την κατάκτηση της Αμφίπολης, παρόλο που ο δρόμος ήταν ανοιχτός σ' αυτόν και μάλιστα υπήρχαν σε κάθε πόλη υποστηρικτές του. Σύμφωνα με τον Andrewes η επανάληψη μιας τέτοιας δράσης ήταν σχεδόν αδύνατη για τη Σπάρτη, και η αναφορά στον Βρασίδα είναι ρητορική με στόχο να υπενθυμίσει στους Αθηναίους αυτά που είχαν χάσει και να τους απειλήσει για ενδεχόμενες μεγαλύτερες απώλειες. Η συζήτηση πλησιάζει στο τέλος της και οι δύο πλευρές εκφράζουν τις τελικές τους θέσεις¹²¹. Όπως επισημαίνει ο Hornblower, το όνομα

115. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 176.

116. Hornblower (1996) 245.

117. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 176.

118. Hornblower (1996) 246.

119. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 182.

120. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 176.

121. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 176.

του Βρασίδα είναι το μόνο όνομα που αναφέρεται μέσα στο Διάλογο. Αποτελεί το καλύτερο χαρτί στα χέρια των Μηλίων, προκειμένου να παρουσιάσουν όσο το δυνατόν πιο έντονα την απειλή για τους Αθηναίους από μια ενδεχόμενη δυναμική αντίδραση των Σπαρτιατών¹²².

111.1 τούτων μὲν καὶ πεπειραμένοις ἂν τι γένοιτο καὶ ὑμῖν καὶ οὐκ ἀνεπιστήμοσιν ὄτι...: Σύμφωνα με τον Gomme υπάρχει κάποια δυσκολία στην ερμηνεία της πρώτης πρότασης, που δεν αντιμετωπίζεται από τις παρεμβάσεις κάποιων φιλολόγων, όπως ο Classen που προσθέτει τη λέξη *ἡμῖν* μετά το *γένοιτο*, για να δημιουργήσει αντίθεση με το *ὑμῖν*, ή ο Stahl, που βάζει σε παρένθεση το *καὶ* μετά το *ὑμῖν*, με κόμμα μετά το *γένοιτο* (ουσιαστικά μια βελτιωμένη μορφή του κειμένου του Stuart Jones (Οξφόρδη). Δύο διαφορετικές (αγγλικές) μεταφράσεις απεικονίζουν τη δυσκολία αυτή: 1) *Θα μπορούσε να σας συμβεί (να δοκιμάσετε την εμπειρία) κάποια μέρα, για να μάθετε, όπως και άλλοι έχουν μάθει, ότι οι Αθηναίοι ποτέ δεν αποσύρονται από μια πολιορκία εξαιτίας του φόβου τους για άλλους.* (Crawley) Το βασικό μειονέκτημα της απόδοσης αυτής είναι ότι αγνοεί τον χρόνο της παθητικής μετοχής, που δεν μπορεί να αναφέρεται στη μελλοντική εμπειρία των Μηλίων. Επίσης, η μετοχή χρειάζεται την προσθήκη της αντωνυμίας *ἡμῖν*, μια και σίγουρα οι Αθηναίοι είχαν μια μεγαλύτερη εμπειρία σ' αυτό το θέμα από οποιονδήποτε άλλον. 2) *Είναι μια πιθανότητα, κάτι που έχει ξανασυμβεί στο παρελθόν. Αυτό μπορεί να συμβεί και στην περίπτωσή σας, αλλά είστε καλά ενημερωμένοι ότι οι Αθηναίοι ποτέ δεν αποσύρονται από μια πολιορκία εξαιτίας του φόβου τους για άλλους.* (Warner) Αυτή η μετάφραση φαίνεται να είναι η ορθότερη, καθώς λαμβάνει υπόψη της το χρόνο της μετοχής και προσθέτει το *ἡμῖν*¹²³.

οὐδ' ἀπὸ μιᾶς πώποτε πολιορκίας Ἀθηναῖοι δι' ἄλλων φόβον ἀπεχώρησαν: Παραδείγματα που επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα των Αθηναίων είναι η Αίγινα (I. 105.3), η Ποτειδαία και η Μυτιλήνη (III. 16.1). Επίσης, εκδιώχθηκαν από το Λευκὸν τεῖχος της Μέμφιδας από τα στρατεύματα του Μεγάβυζου (I. 104.2, 109.4) και όχι από κάποια εισβολή στην Αττική. Και βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη μας ότι οι γραμμές αυτές γράφτηκαν αργότερα από το 416 π.Χ., δεν πτοήθηκαν από την κατάληψη της Δεκέλειας, ώστε να εγκαταλείψουν την πολιορκία των Συρακουσών. Εδώ, με περισσότερη σαφήνεια από το κεφ. 103, ο Θουκυδίδης θέλησε να δείξει τη

122. Hornblower (1996) 246.

123. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 177.

σκέψη με την οποία η Αθήνα ξεκίνησε και συνέχισε αυτήν την επιχείρηση¹²⁴.

111.2 ὁμῶν τὰ μὲν ἰσχυρότατα ἐλπίζόμενα μέλλεται : Σύμφωνα με τον Andrewes, ο Gomme προβληματίστηκε με την εμφαντική θέση του ὁμῶν, από τη στιγμή που δεν έχει μεταβληθεί το θέμα. Η θέση είναι ενδεχομένως εμφαντική, αφού μια αναφορική αντωνυμία σε τρίτο πρόσωπο, αμέσως μετά το ἀλλά θα ήταν κάτι ασύνηθες. Η έμφαση πιθανόν να οφείλεται στην επιστροφή από τη γενίκευση στους Μηλίους και στο τι έχουν πει αυτοί¹²⁵.

111.3 αἰσχροῖς ... αἰσχύνην ... τὸ αἰσχρὸν ... αἰσχύνην αἰσχίω: Το σοφιστικό παιχνίδι με αυτήν την έννοια δεν έχει άλλο παράλληλο στο έργο του Θουκυδίδη ως προς την έκτασή του. Μόνο στο VIII. 27.2-3 (λόγος του Φρύνιχου) πλησιάζει να πετύχει κάτι παρόμοιο, αν και η λέξη αἰσχροός με τα παράγωγά της εμφανίζεται πάνω από πενήντα φορές συνολικά στο έργο. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων η σημασία της λέξης είναι *επαίσχυντος, επονείδιστος*¹²⁶.

μετὰ ἀνοίας: Η ἀνοία είναι το αντίθετο της σωφροσύνης (την οποία έχουν ήδη συστήσει οι Αθηναίοι στους Μηλίους), ο παραλογισμός της αντίστασης στην ανώτερη δύναμη. Η επιμονή στο ἀσφαλές έρχεται σε αντίθεση με την ευφάνταστη τόλμη του Περικλή (ειδικά στο II. 63. 2-3), του Βρασίδα και, φυσικά, με την απόφαση αντίστασης στη συντριπτική δύναμη της Περσίας. Ο Andrewes διαφωνεί με τον Gomme ως προς το παράδειγμα του Περικλή, υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα, στην οποία οι Αθηναίοι συνέστησαν στους Μηλίους υποταγή, ήταν διαφορετική από αυτή του Περικλή, ο οποίος μιλάει ἐν ἀρχούσῃ πόλει. Και ο ίδιος, όμως, αυτό που θεωρούσε εύλογο για μια υποτελή πόλη –και το εκφράζει– ήταν το ἀσφαλῶς δουλεύειν. Αντίθετα, το παράδειγμα με τους Πέρσες είναι απόλυτα ταιριαστό με την υπόθεση των Μηλίων. Μια συμβουλή στους Αθηναίους σαν αυτή, που οι ίδιοι τώρα δίνουν στους Μηλίους, δε θα ήταν εξωπραγματική, ασχέτως, αν τελικά αποδείχθηκε ότι οι Πέρσες δεν ήταν ακαταμάχητοι¹²⁷.

111.4 ὁ ὑμεῖς, ἦν εἰ βουλευήσθε, φυλάξεσθε, καὶ οὐκ ἀπρεπὲς νομιεῖτε πόλεώς τε τῆς μεγίστης ἡσσᾶσθαι μέτρια προκαλουμένης : Όπως επισημαίνει ο Gomme υπάρχει σχεδόν μια ειλικρίνεια σε αυτήν την έκκληση των Αθηναίων στους Μηλίους να συμπεριφερθούν με σύνεση, να σταματήσουν μια αντιπαράθεση που δεν θα τους βγει σε καλό και να παραδοθούν. Ωστόσο, ο Andrewes είναι

124. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 177-178.

125. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 178.

126. Hornblower (1996) 248. · Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 178.

127. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 179.

επιφυλακτικός, και υποστηρίζει ότι δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς όρους, που θέτουν, για να γίνει αυτό. Το να επιβάλουν στη Μήλο απλώς και μόνο τις φορολογικές υποχρεώσεις ενός μέλους της συμμαχίας αποτελεί μετριοπάθεια. Το να επιβάλουν, όμως, το καθετί μπορεί να σημαίνει εξόντωση¹²⁸.

ξυμμάχους γενέσθαι ἔχοντας τὴν ὑμετέραν αὐτῶν ὑποτελεῖς: Δίπλα στο *ὑποτελεῖς* πρέπει να εννοήσουμε τη λέξη *φόρου* και μάλλον πρόκειται για τη μοναδική αναφορά του φόρου υποτελείας στον Διάλογο. Ο Hornblower, λιγότερο επιφυλακτικός από τον Andrewes ως προς τους συγκεκριμένους όρους της συμφωνίας στην περίπτωση συμμόρφωσης των Μηλίων στις απαιτήσεις των Αθηναίων, επισημαίνει την έλλειψη στοιχείων για το τι θα συμβεί στην αντίθετη περίπτωση¹²⁹. Αν και υπάρχουν κάποιες απειλές για καταστροφή της Μήλου από τους Αθηναίους, σε κανένα σημείο του Διαλόγου δεν διευκρινίζεται ο τρόπος με τον οποίο σκόπευαν να τιμωρήσουν τους νησιώτες, αν δεν παραδίνονταν¹³⁰.

καὶ δοθείσης αἰρέσεως πολέμου περί καὶ ἀσφαλείας μὴ τὰ χεῖρω φιλονικῆσαι: Κατά τον Cartwright¹³¹ η πρόταση αυτή αποτελεί υπαινιγμό για τη στάση των Αθηναίων στο επόμενο βιβλίο, κατά τη διάρκεια της συζήτησης για τη Σικελική εκστρατεία.

τοῖς δὲ κρείσσοσι καλῶς προσφέρονται: Έντονη ασάφεια χαρακτηρίζει τη φράση αυτή, που κατά τον Hornblower μας παραπέμπει σε Δελφικό χρησμό¹³². Κατά τον Gomme¹³³ «συνετή συμπεριφορά» θα μπορούσε να θεωρηθεί η διακριτική βοήθεια που πρόσφεραν οι Μήλιοι το 480 π.Χ. στον αγώνα κατά των Περσών (πβ. Ηρόδοτος Η. 46.4). Για τον Andrewes η «συνετή συμπεριφορά» συνιστά έναν ευφημισμό, προκειμένου να γίνει πιο εύκολη η αποδοχή της πρότασης εκ μέρους των Μηλίων (όπως, άλλωστε, συμβαίνει και με τη φράση *οὐκ ἀπρεπές, λίγο παραπάνω*)¹³⁴.

112.2 ὃ Ἀθηναῖοι : Σύμφωνα με τον Dickey συχνά οι προσφωνήσεις χρησιμοποιούνται για να προβάλουν σημεία – κλειδιά σε έναν διάλογο. Έτσι και ο Θουκυδίδης για πρώτη φορά στο Διάλογο των Μηλίων χρησιμοποιεί την προσφώνηση, σε ένα κομβικό σημείο: την τελική απάντηση των Μηλίων στους

128. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 179-180.

129. Hornblower (1996) 248-249.

130. Amit (1968) 217.

131. Cartwright (1997) 226.

132. Hornblower (1996) 249.

133. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 180.

134. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 180.

Αθηναίου¹³⁵.

οὗτ' ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πόλεως ἑπτακόσια ἔτη ἤδη οἰκουμένης τὴν ἐλευθερίαν ἀφαιρησόμεθα: Η ίδρυση της αποικίας από τους Σπαρτιάτες, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Θουκυδίδη, ανάγεται στο 1116 π.Χ. ως επακόλουθο της Δωρικής κατάκτησης της Πελοποννήσου, την οποία ο ιστορικός τοποθετεί ογδόντα χρόνια μετά την πτώση της Τροίας (που έγινε περίπου το 1250 π.Χ.). Βέβαια, έχει παρατηρηθεί ότι τα 700 χρόνια είναι ένας “ρητορικός αριθμός” που επανεμφανίζεται στους αρχαίους συγγραφείς ως η μέγιστη διάρκεια ζωής των πόλεων¹³⁶. Όπως φαίνεται, ο Θουκυδίδης, που δεν θα είχε πρόβλημα να δεχθεί κάποια άλλη ημερομηνία αποδεκτή στην εποχή του, συμφωνεί με τον υπολογισμό αυτόν¹³⁷.

πειρασόμεθα σώζεσθαι : Η συζήτηση, όπως τουλάχιστον αποδόθηκε από τον Θουκυδίδη, δεν άφησε πολλά περιθώρια στους Μηλίους για να ελπίζουν στη σωτηρία τους. Και πράγματι αυτό επιβεβαιώθηκε, αφού καμιά βοήθεια δεν υπήρξε ούτε από τη Σπάρτη, ούτε από τους θεούς, στους οποίους είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους. Γιατί, λοιπόν, κράτησαν αυτή τη στάση και προκάλεσαν την Αθήνα; Στο ερώτημα αυτό μόνο με εικασίες θα μπορούσε κανείς να απαντήσει. Χωρίς αμφιβολία οι Μήλιοι είχαν συνειδητοποιήσει πως οι ελπίδες τους ήταν περιορισμένες. Όμως, πάντα υπάρχει ο απρόβλεπτος παράγοντας στον πόλεμο. Θα μπορούσε να παρουσιαστεί κάποια κρίση σε οποιοδήποτε μέρος, που θα αποσπούσε την προσοχή της Αθήνας. (Πβ. τα λόγια των Κορινθίων στο I. 122.1: *Υπάρχουσι δὲ καὶ ἄλλαι ὁδοὶ τοῦ πολέμου ἡμῖν, ζυμμάχων τε ἀπόστασις, μάλιστα παραίρεσις οὗσα τῶν προσόδων αἷς ἰσχύουσι, ..., ἄλλα τε ὅσα οὐκ ἂν τις νῦν προῖδοι ...* [Υπάρχουν όμως και άλλοι τρόποι για τη διεξαγωγή του πολέμου από εμάς, όπως η υποκίνηση των συμμάχων του αντιπάλου σε αποστασία, που θα σήμαινε πρωτίστως αποστέρηση των προσόδων στις οποίες στηρίζεται η δύναμή τους, ..., κι ένα σωρό άλλα που δεν μπορεί κανείς να τα προβλέψει από τώρα] μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος) Ίσως, από την άλλη πλευρά, να πίστεψαν πραγματικά ότι η Σπάρτη θα ανταποκρινόταν επιτέλους σε μια έκκληση για βοήθεια, παρόλο που μέχρι τότε δεν είχε κάνει κάτι τέτοιο. Και, βέβαια, με τα παραδείγματα της Πλάταιας και της Σκιώνης, που είχαν προηγηθεί, μπορούσαν να καταλάβουν τη μοίρα τους, εάν

135. Dickey (1996) 194.

136. Hornblower (1996) 250-251.

137. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 181.

δήλωναν υποταγή στους Αθηναίους. Πιθανόν, λοιπόν, να πήραν την απόφαση αυτή γνωρίζοντας ότι έτσι κι αλλιώς ήταν χαμένοι, επομένως άξιζε τον κόπο να παλέψουν, έστω και με μηδαμινές ελπίδες σωτηρίας¹³⁸.

112.3 προκαλούμεθα δὲ ὑμᾶς φίλοι μὲν εἶναι, πολέμιοι δὲ μηδετέροις ...: Πρόκειται για απάντηση στα αθηναϊκά λόγια “μέτρια προκαλουμένης” (111.4). Μπορεί κανείς να διαπιστώσει κάποια ειρωνεία στα τελευταία λόγια των Μηλίων, οι οποίοι «προσφέρουν» στους Αθηναίους την ευκαιρία να συνάψουν μια συμφωνία με τους δικούς τους (των Μηλίων) όρους. Οι δύο πλευρές συνεχίζουν να βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους στο τέλος της συζήτησης, όπως βρίσκονταν και στην αρχή¹³⁹.

Είναι επιβαρυντικό για τους εκπροσώπους των Μηλίων το ότι αποσύρονται σε σύσκεψη μόνοι τους, παρά τις ωμές απειλές των Αθηναίων, χωρίς να συμβουλευτούν κανέναν. Σαφής ένδειξη για τον αριθμό αυτών των Μηλίων δεν υπάρχει πουθενά μέσα στο κείμενο. Η πρόταση όμως για διαλογική συζήτηση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν λίγοι. Η στάση τους υπαγορεύεται από υψηλό φρόνημα, αλλά είναι πολιτική αφροσύνη με επιβαρυντικό γεγονός το ότι δεν άφησαν τους Αθηναίους να μιλήσουν δημόσια στον λαό. Αξίζει, μάλιστα, τον κόπο να συγκριθεί η συμπεριφορά των Μηλίων προκρίτων με τη συμπεριφορά των Πλαταιέων εκπροσώπων, όταν ο Αρχίδαμος τους πρότεινε να μετοικήσουν αλλού, αφού παραδώσουν την πόλη και την γη τους στους Λακεδαιμονίους (II. 73). Οι Πλαταιείς εκπρόσωποι, αφού άκουσαν την πρόταση, πήγαν στην πόλη και συσκεπτόμενοι με τον λαό αποφάσισαν την αποδοχή της πρότασης υπό τον όρο να συμφωνήσουν και οι σύμμαχοί τους Αθηναίοι¹⁴⁰.

113 μόνοι γε ἀπὸ τούτων των βουλευμάτων, ὡς ἡμῖν δοκεῖτε, τὰ μὲν μέλλοντα των ὀρωμένων σαφέστερα κρίνετε, τὰ δὲ ἀφανῆ τῷ βούλεσθαι ὡς γινόμενα ἤδη θεᾶσθε : Και σε άλλα σημεία του έργου του ο Θουκυδίδης διαπιστώνει αυτό το λάθος, στο οποίο πέφτουν όλοι οι άνθρωποι, φυσικά και οι Αθηναίοι. Βλ. IV. 108.4: *εἰωθότες οἱ ἄνθρωποι οὗ μὲν ἐπιθυμοῦσιν ἐλπίδι ἀπερισκέπτῳ διδόναι, ὃ δὲ μὴ προσίενται λογισμῶ ἀτοκράτορι διωθεῖσθαι* [διότι συνηθίζουν οι άνθρωποι ό,τι επιθυμούν να το εναποθέτουν ασυλλόγιστα στην ελπίδα και ό,τι πάλι δεν θέλουν να το απωθούν κατασκευάζοντας αυθαίρετους συλλογισμούς] (μτφρ: Ν.

138. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 180-181.

139. Cartwright (1997) 226.

140. Βλάχος (1994) 114-115.

Σκουτερόπουλος) Επίσης, III. 3.1: *καὶ οὐκ ἀπεδέχοντο (οἱ Ἀθηναῖοι) τὸ πρῶτον τὰς κατηγορίας, μείζον μέρος νέμοντες τῷ μὴ βούλεσθαι ἀληθῆ εἶναι*. [και αρχικά δεν έδωσαν πίστη στις κατηγορίες, περισσότερο επειδή δεν ήθελαν να είναι αληθινές:]. Το λάθος κάποιες φορές βρίσκεται πολύ κοντά στην αρετή που επαινείται. Βλ. II. 42.4: *ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ κατορθώσῃν ἐπιτρέψαντες, ἔργῳ δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου σφίσι αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι* [το άδηλο της επιτυχίας στον αγώνα το εναπέθεσαν στην ελπίδα, στη δράση όμως, γι' αυτό που το έβλεπαν πια μπροστά τους, έκριναν πως είχαν χρέος να στηριχθούν στον εαυτό τους]. Πβ. επίσης τα λόγια του Κλέωνα στους Μυτιληναίους, III. 39.3: *γενόμενοι δὲ πρὸς τὸ μέλλον θρασεῖς καὶ ἐλπίσαντες μακρότερα μὲν τῆς δυνάμεως, ἐλάσσω δὲ τῆς βουλήσεως, πόλεμον ἤραντο, ἰσχὺν ἀξιώσαντες τοῦ δικαίου προθεῖναι*. [απεναντίας με επιπόλαιο θράσος για το μέλλον, με προσδοκίες που υπερέβαιναν τις δυνάμεις τους αλλά ήταν μικρότερες από τις επιθυμίες τους άρχισαν πόλεμο αποφασίζοντας να βάλουν την ωμή βία πάνω από το δίκιο].

Η υπερβολή στη χρήση της λέξης *μόνοι* στο εξεταζόμενο χωρίο εκφράζει την αγανάκτηση των Αθηναίων πρέσβων για την απόφαση των Μηλίων, σε αντίθεση με τη χρήση της ίδιας λέξης από Αθηναίους πρέσβεις και πάλι στο I. 70.7, που εκφράζει έπαινο και περηφάνια για την πατρίδα τους: *μόνοι γὰρ ἔχουσί τε ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσιν ἃ ἂν ἐπινοήσωσι διὰ τὸ ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖσθαι ὧν ἂν γνῶσιν* [γιατί μόνο σ' αυτούς η ελπίδα της απόκτησης των επιδιωκομένων εξομοιώνεται με την απόκτησή τους, επειδή εκτελούν γρήγορα ό,τι αποφασίσουν]¹⁴¹.

πλεῖστον δὴ παραβεβλημένοι : Η φράση μας φέρνει για άλλη μια φορά στο νου τις μεγάλες ελπίδες στις οποίες στηρίχθηκαν οι Αθηναίοι, για να ξεκινήσουν την εκστρατεία στη Σικελία.

καὶ Λακεδαιμονίοις καὶ τύχη καὶ ἐλπίσι : Η σειρά των λέξεων δείχνει ότι οι Αθηναίοι έχουν αντιληφθεί την προτεραιότητα που δίνουν οι Μήλιοι στον δεσμό της συγγένειας. Η απουσία άρθρου πριν το *Λακεδαιμονίοις* αλλά και τα δύο ουσιαστικά μπορεί να είναι δείγμα περιφρόνησης εκ μέρους των Αθηναίων¹⁴². Ο περιφρονητικός αυτός τόνος γίνεται ακόμη πιο έντονος με το πολυσύνδετο σχήμα¹⁴³.

141. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 181.

142. Hornblower (1996) 251.

143. Γεωργοπαπαδάκος (1982) 187.

114.1 περιτείχισαν κύκλω τους Μηλίους: Η αθηναϊκή στρατηγική και η επιτυχής αντίδραση των Μηλίων (πβ. 115.4 και 116.2) μας προοικονομούν, σε μικρή κλίμακα, τα γεγονότα στις Συρακούσες. Η καλή αμυντική θέση της πόλης της Μήλου και η καλή κατάσταση των οχυρωματικών της έργων συνετέλεσε στην παράταση της αντίστασης των νησιωτών¹⁴⁴.

144. Hornblower (1996) 251.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Η ιστορικότητα του χωρίου V. 85-115 έχει αμφισβητηθεί αρκετές φορές από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα με το επιχείρημα ότι, αν ο διάλογος είχε γίνει σύμφωνα με την περιγραφή του Θουκυδίδη, θα ήταν ακατανόητος ως προς το περιεχόμενό του, τουλάχιστον από την πλευρά των Αθηναίων. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (ό.π., κεφ. 37-41) ισχυρίζεται πως είναι ξεκάθαρο ότι ο ιστορικός δεν ήταν παρών στη συνέλευση, ούτε έλαβε καμιά αναφορά για τα λεγόμενα από τους Αθηναίους ή τους Μηλίους που συμμετείχαν σ' αυτήν, δεδομένου ότι από την αναφορά του στο V. 26.5 (*καὶ ξυνέβη μοι φεύγειν τὴν ἑμαυτοῦ ἔτη εἴκοσι μετὰ τὴν ἐς Ἀμφίπολιν στρατηγίαν...* [μου συνέβη να εξοριστώ από την πόλη μου επί εἴκοσι χρόνια μετά τη στρατηγία μου στην Αμφίπολη]) μαθαίνουμε ότι τα υπόλοιπα χρόνια του πολέμου (μετά το 425 π.Χ.) τα πέρασε ως εξόριστος στη Θράκη. Επομένως, συνεχίζει ο Διονύσιος, ο Διάλογος αποτελεί σίγουρα δικό του δημιούργημα και το μόνο που μας προβληματίζει είναι εάν τον έχει προσαρμόσει στις συνθήκες της εποχής και στους χαρακτήρες των συνομιλητών, σύμφωνα με τη δήλωση που κάνει στο I. 22.1: *ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἑμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα' εἶπειν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται* [εδώ έχουν διατυπωθεί όπως νόμιζα ότι θα μίλησε καθένας, με τον καταλληλότερο κάθε φορά τρόπο για το αντικείμενό του, μένοντας όσο το δυνατόν πλησιέστερα στο γενικότερο πνεύμα αυτών που στα αλήθεια ελέχθησαν] (μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος)¹⁴⁵.

Σύμφωνα με τον Διονύσιο, τα λόγια των Μηλίων σχετικά με την ελευθερία ταιριάζουν απόλυτα και στους ομιλητές και στην κατάσταση, αλλά δεν υπάρχει καμία ορθότητα στα λόγια των Αθηναίων πρέσβων, που απορρίπτουν τη δικαιοσύνη, εισάγουν τον νόμο της βίας και της πλεονεξίας (Διον. Αλικ. 41: *τὸν τῆς βίας καὶ πλεονεξίας νόμον εἰσάγοντες*) και διακηρύσσουν ότι τα δικαιώματα των αδυνάτων εναπόκεινται στην καλή διάθεση των ισχυροτέρων. Γιατί οι Μήλιοι ήταν πολίτες μιας ασήμαντης πόλης και ποτέ δεν είχαν παρουσιάσει οποιαδήποτε ένδοξη

145. Ο Tritle [(2011) 505], αν και αποδέχεται πως ο Διάλογος αποτελεί κατασκευάσμα του Θουκυδίδη, υποστηρίζει ότι είναι πολύ πιθανό να περιλαμβάνει πληροφορίες που μεταφέρθηκαν στον ιστορικό τόσο από αθηναϊκές όσο και από μηλιακές πηγές σχετικά με όσα είπαν οι δύο πλευρές μεταξύ τους. Ο Βώρος [(2001) 2] υποθέτει πως το περιεχόμενο του Διαλόγου πιθανότατα διασώθηκε: (α) από Αθηναίους αυτόπτες μάρτυρες, που ίσως μάλιστα σχολίαζαν λίγο αργότερα τα γεγονότα, είτε καμαρώνοντας για τη διαλεκτική τους δεινότητα είτε απολογούμενοι μπροστά σε μια «οργισμένη» κοινή γνώμη για την αποτρόπαια πράξη. (β) από Σπαρτιάτες προς τους οποίους οι Μήλιοι θα κοινολόγησαν το περιεχόμενο των «διαπραγματεύσεων» ζητώντας βοήθεια και σωτηρία.

δράση, αντίθετα με τους Αθηναίους, οι οποίοι δεν δίστασαν να εγκαταλείψουν τη γη τους και την πόλη τους κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων, προκειμένου να μη δηλώσουν υποταγή στους Πέρσες. Δεν ήταν, λοιπόν, δυνατόν να ενδιαφέρονται οι Μήλιοι περισσότερο για την τιμή παρά για την ασφάλειά τους, ενώ οι Αθηναίοι να μην εκτιμούν στους αντιπάλους τους αυτό που και οι ίδιοι είχαν πράξει απέναντι στον Περσικό κίνδυνο. Το να μιλάει κανείς με τέτοιο τρόπο εκ μέρους των Αθηναίων αποτελεί μεγάλη προσβολή για την πόλη που εκπολίτισε ολόκληρο τον κόσμο. Γι' αυτούς τους λόγους ο Διονύσιος δεν μπορεί να αποδεχθεί το περιεχόμενο του συγκεκριμένου Διαλόγου, εκτός αν υποθέσει κανείς ότι ο Θουκυδίδης, κρατώντας κακία στην πόλη που τον εξόρισε, θέλησε με αυτές τις κακολογίες των πρέσβων να την εκδικηθεί, κάνοντάς την μισητή σε όλους τους ανθρώπους (Διον. Αλικ. 38 *Εἰ μὴ ἄρα μνησικακῶν ὁ συγγραφεὺς τῆ πόλει διὰ τὴν καταδίκην, ταῦτα τὰ ὀνειδίη κατεσκέδασεν αὐτῆς, ἐξ ὧν ἅπαντες μισήσειν αὐτὴν ἔμελλον*). Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Cornford¹⁴⁶, ο αρχαίος κριτικός του κειμένου δε φαίνεται να είναι ικανοποιημένος με την εξήγηση αυτή. Διαφωνεί, βέβαια, με την άποψη των περισσοτέρων μελετητών, που αποδίδουν τα εύσημα στο Θουκυδίδη για το συγκεκριμένο χωρίο, αλλά μάλλον καταλήγει στην άποψη ότι ο ιστορικός απέτυχε οικτρά στη σύνθεση του Διαλόγου και όχι ότι η «αποτυχία» αυτή οφείλεται σε εσκεμμένη ενέργεια¹⁴⁷.

Σύμφωνα με τον Amit θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Διάλογος είναι ιστορικός, όσο και οι άλλοι λόγοι που μας παραδίδει ο Θουκυδίδης, έστω κι αν αντλεί τα στοιχεία του πολύ αργότερα από την εκφώνησή τους. Είναι έργο του Θουκυδίδη με την έννοια ότι αυτός τον αναπαρήγαγε κρατώντας τη γενική γραμμή των επιχειρημάτων που χρησιμοποιήθηκαν από τις δύο πλευρές. Όπως βέβαια όλοι οι λόγοι του Θουκυδίδη, έτσι και ο Διάλογος των Μηλίων πιθανότατα έχει υποστεί συμπύκνωση στα νοήματά του και επομένως είναι πιο περιληπτικός από τον πραγματικό διάλογο¹⁴⁸.

Η παρουσίαση της εκστρατείας των Αθηναίων εναντίον της Μήλου και του Διαλόγου των Μηλίων με τους Αθηναίους, που εμφανίζεται να πραγματοποιείται

146. Cornford (1907) 181.

147. Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Tritle (ό. π. σελ. 506), δε θα ήταν ούτε η πρώτη, ούτε η τελευταία φορά που μια τέτοια κυνική ρεαλιστική πολιτική θα διατυπωνόταν από έναν απογοητευμένο στρατιώτη και πολιτικό, ο οποίος στο τέλος της ζωής και της σταδιοδρομίας του συνειδητοποιεί ότι η στρατιωτική δύναμη είναι η λύση που προτιμά ο άνθρωπος για την επίλυση των διαφορών.

148. Amit (1968) 225-226.

το 416 π.Χ. σε μια ανάπαυλα του Πελοποννησιακού πολέμου (*Νικίειος ειρήνη*), χρησιμοποιείται από τον Θουκυδίδη – όπως ήδη έχει αναφερθεί – σαν μια ευκαιρία, για να παρουσιάσει το πιο κυνικό πρόσωπο του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού λίγους μήνες πριν την ακραία εκδήλωσή του με την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας¹⁴⁹. Δείχνει τον αλαζονικό και ανελέητο αθηναϊκό ιμπεριαλισμό και από πολλούς ερευνητές θεωρείται ως προετοιμασία του εδάφους για τη μεγάλη εκστρατεία στη Σικελία, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την άθλια και αξιοθρήνητη πτώση του. Και στις δύο περιπτώσεις οι Αθηναίοι προσπάθησαν να εφαρμόσουν σχέδια που συνέλαβαν κατά τη διάρκεια του Αρχιδάμειου πολέμου, κάτι που τελικά δεν στέφθηκε από επιτυχία. Η σύγκρισή τους παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες, έτσι ώστε θα έλεγε κανείς, χωρίς διάθεση δικαιολόγησης των Αθηναίων για τη στάση τους απέναντι στους Μηλίους, ότι δεν υπήρξε τίποτε το ασυνήθιστο στο ζήτημα της Μήλου. Η διαφορά τους είναι στη συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στις δύο πόλεις από τη στιγμή που αποφάσισαν να τις κατακτήσουν. Ενώ τους Μηλίους προσπάθησαν να τους πείσουν να αποδεχθούν την αθηναϊκή κυριαρχία, στους Συρακούσιους επιτέθηκαν χωρίς να τους μιλήσουν, ίσως γιατί θεώρησαν βέβαιο ότι μια τόσο μεγάλη πόλη δε θα δεχόταν ποτέ τους όρους τους, παρά μόνο αν είχε υποστεί μια μεγάλη ήττα¹⁵⁰. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι ο Θουκυδίδης αποδίδοντας τη συζήτηση με τον δικό του τρόπο μπήκε κατευθείαν στον πυρήνα των διαφόρων επιχειρημάτων και “προίκισε” τους Έλληνες πολιτικούς του Πελοποννησιακού πολέμου όχι μόνο με το ύφος του, αλλά και με την αναλυτική δύναμη και τη σοφία του. Ακόμα και αν δεχθούμε ότι έχει επηρεαστεί από μεταγενέστερα γεγονότα (καθώς η ιστορική του αφήγηση δεν είναι παράλληλη με την εξέλιξη του πολέμου) πρέπει να ομολογήσουμε ότι προσδίδει μια καθολική και αιώνια διάσταση στα συγκεκριμένα και εφήμερα γεγονότα που περιγράφει, χωρίς να αφαιρεί από αυτά το στοιχείο της ακρίβειας¹⁵¹.

149. Rhodes (1988) 10.

150. Amit (1968) 222-223.

151. Amit (1968) 226-227.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ: Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Από τη στιγμή που ο Διάλογος κατέχει μία σημαντική θέση στη σκέψη του Θουκυδίδη σχετικά με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εξεταστεί η χρονολογία σύνθεσής του. Η παρουσία ορισμένων στοιχείων αλλά και του διαλόγου γενικότερα ερμηνεύεται πολύ πιο ικανοποιητικά, σύμφωνα με τη Romilly, εάν η σύνθεσή του αναχθεί σε χρόνο μεταγενέστερο του 404 π.Χ.¹⁵².

Τα πρόσωπα που μιλούν φαίνεται να έχουν μια παράξενη εκ των προτέρων γνώση γεγονότων, που σημάδεψαν το τέλος του πολέμου. Η γνώση των Μηλίων πως, όσοι βρίσκονται σε κατάσταση ουδετερότητας, θα γίνουν εχθροί της Αθήνας (V. 98: *ὅσοι γὰρ νῦν μηδετέροις ζυμμαχοῦσι, πῶς οὐ πολεμώσεσθε ὅταν ἐς τάδε βλέψαντες ἠγήσωνται ποτε ὑμᾶς καὶ ἐπὶ σφᾶς ἤξειν* [γιατί πώς είναι δυνατόν να μην κάνετε εχθρούς σας όσους είναι τώρα ουδέτεροι, όταν οι άνθρωποι αυτοί βλέποντας τούτα εδώ θα σκεφθούν ότι κάποια στιγμή θα κινηθείτε και εναντίον τους;] μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος) είναι μία πρώτη ένδειξη, και η φραστική διατύπωση θυμίζει ένα άλλο χωρίο της διήγησης (VIII. 2.1: *οἱ μὲν μηδετέρων ὄντες ζύμμαχοι, ὡς, ἦν τις καὶ μὴ παρακαλῆ σφᾶς, οὐκ ἀποστατέον ἔτι τοῦ πολέμου εἶη, ἀλλ' ἐθέλοντι ἰτέον ἐπὶ τοὺς Ἀθηναίους, νομίσαντες κἂν ἐπὶ σφᾶς ἕκαστοι ἐλθεῖν αὐτούς, εἰ τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ κατάρθωσαν* [όσοι ήταν ουδέτεροι πίστευαν πως, ακόμη κι αν δεν τους το ζητούσε κανένας, δεν έπρεπε να εξακολουθήσουν να απέχουν από τον πόλεμο αλλά να επιτεθούν με δική τους πρωτοβουλία εναντίον των Αθηναίων, διότι πίστευαν πως εάν οι Αθηναίοι πετύχαιναν το σκοπό τους στη Σικελία θα στρέφονταν και εναντίον τους] μτφρ: Ν. Σκουτερόπουλος) έτσι ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ότι ο Διάλογος έχει γραφτεί κάτω από την επίδραση των γεγονότων. Εξάλλου, η πρόβλεψή τους για ήττα της Αθήνας (πβ V. 90: *σφαλέντες*), σε μια εποχή που η Αθήνα έχει πολύ μεγάλη δύναμη, φαίνεται εντελώς απίστευτη. Η τόλμη τους είναι μεγάλη και στο κεφ. 110 που προβλέπουν μια νέα εκστρατεία των Σπαρτιατών εναντίον της Αθήνας, κάτι που συμβαίνει ύστερα από την καταστροφή της Σικελίας.

Υπάρχουν, όμως, και άλλες πιο συγκεκριμένες αποδείξεις: οι Αθηναίοι φαίνονται να γνωρίζουν ότι η Αθήνα, μετά την ενδεχόμενη ήττα της, δε θα μπορεί να σωθεί παρά μόνο από την αντίζηλή της Σπάρτη και δηλώνουν ότι σε μια τέτοια περίπτωση περισσότερο κινδυνεύουν από τους υπηκόους τους, που θα

152. Romilly (2000) 373.

επαναστατήσουν. Τα γεγονότα τους δικαίωσαν. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (Ελληνικά Β 2.19-20): *ἐπεὶ δ' ἤκον, ἐκκλησίαν ἐποίησαν, ἐν ἧι ἀντέλεγον Κορίνθιοι καὶ Θηβαῖοι μάλιστα, πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, μὴ σπένδεσθαι Ἀθηναίοις, ἀλλ' ἐξαιρεῖν. Λακεδαιμόνιοι δὲ οὐκ ἔφασαν πόλιν Ἑλληνίδα ἀνδραποδιεῖν μέγα ἀγαθὸν εἰργασμένην ἐν τοῖς μεγίστοις κινδύνοις γενομένοις τῇ Ἑλλάδι...* [ὅταν λοιπὸν ἔφτασαν (στη Σπάρτη) συγκάλεσαν συνέλευση, στην οποία οι Κορίνθιοι και προπάντων οι Θηβαῖοι και πολλοὶ ἄλλοι ἀπὸ τους Ἕλληνες ἀντιπρότειναν νὰ μὴ συνθηκολογήσουν με τους Ἀθηναίους, ἀλλὰ νὰ τους ἐξοντώσουν. Ὅμως, οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀρνήθηκαν νὰ ἐξανδραποδίσουν μὴ εὐρωπαϊκὴ πόλη που εἶχε προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στους πολὺ μεγάλους κινδύνους που διέτρεξε ἡ Ἑλλάδα]. Μπορεῖ ο Ξενοφὼν νὰ ἀναφέρει κυρίως τους Κορίνθιους και τους Θηβαίους, ἀλλὰ μαζί με αὐτοὺς ἦταν και οἱ παλαιότεροι σύμμαχοι και υπῆκοοι τῆς Ἀθήνας. Αὐτὸ το ἐπισημαίνει κατηγορηματικὰ ο Ἰσοκράτης στον λόγο *Περὶ Εἰρήνης*: παρ. 78 *Λακεδαιμονίων...εὐνουστέρων ἐτύχομεν ἢ τῶν πρότερον ἡμῖν συμμάχων ὄντων* // παρ. 105 *ἡμεῖς τε γὰρ μισηθέντες ὑπὸ τῶν συμμάχων καὶ περὶ ἀνδραποδισμοῦ κινδυνεύσαντες ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἐσώθημεν*. Ἴδιος λοιπὸν ο τρόπος ἐκφρασης του Ἰσοκράτη (μετὰ το γεγονός) και τῶν Ἀθηναίων του Θουκυδίδη (πριν ἀπὸ αὐτό)¹⁵³.

Ἡ ἰδέα που ἐκφράζεται παραπάνω ταιριάζει, βέβαια, με σκέψεις που πιθανότατα κυκλοφοροῦσαν και πριν ἀπὸ το 404 π.Χ. Γιατί, ἐνὸς οἱ αυτοκρατορίες ἔχουν ὡς ὁδηγὸ το πολιτικὸ πνεῦμα, οἱ υπῆκοοι ἔχουν το μῖσος. Οἱ κυρίαρχες πόλεις ἐπιδιώκουν νὰ καθυποτάξουν και ὄχι νὰ καταστρέφουν. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε και ο σκοπὸς τῆς Ἀθήνας αὐτὴ τῆ στιγμή: *ἡμεῖς δὲ μὴ διαφθείραντες ὑμᾶς κερδαίνομεν ἄν*. Βλέποντας συνολικὰ τὴν ἀπάντηση τῆς Ἀθήνας νὰ ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ το πρόβλημα που ἔχει τεθεῖ, δὲν θα τὴν κατανοοῦσαμε ἀμέσως. Ἀν ὅμως θεωρήσουμε ὅτι σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ ἐνσωματώσει ἐκ τῶν προτέρων μὴ μεταγενέστερη του 404 π.Χ ἐμπειρία στη γενικὴ θεωρία του ἰμπεριαλισμοῦ, τότε τόσο ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὅσο και το περιεχόμενό τῆς δικαιολογούνται πλήρως. Ἄς προστεθεῖ ὅτι, πριν ἀπὸ το 404 π.Χ, ἡ Σπάρτη δὲν θα μπορούσε νὰ ἀποκαλεῖται με τὴν ἔμφαση *ἄρχουσα ἄλλων*.

Οἱ Ἀθηναῖοι, ὅμως, προβλέπουν και τὴν στάση τῆς Σπάρτης ἀπέναντι στο θέμα τῆς Μήλου. Στο κεφ. 105 τὴν παρουσιάζουν νὰ θεωρεῖ ὠραῖο ὅ,τι τῆς ἀρέσει και

153. Romilly (2000) 373-375.

δίκαιο ό,τι της χρησιμεύει. Στο κεφ. 107 την παρουσιάζουν να αρνείται να διατρέξει κινδύνους για ό,τι είναι ωραίο και δίκαιο και να προτιμάει το δικό της συμφέρον και την ασφάλειά της. Στο κεφ. 109 την δείχνουν να υπολογίζει τη δύναμη και όχι το δίκιο των συμμάχων που πρόκειται να βοηθήσει. Η Σπάρτη δεν έσπευσε να βοηθήσει τη Μήλο και τελικά δικαιώνονται και σ' αυτό. Φαίνεται ότι δεν μιλάνε στην τύχη...

Ο εγωισμός και η υποκρισία είναι δύο από τις μομφές που καταλογίζονται στη Σπάρτη. Και όχι μόνο στο Διάλογο, αλλά και σε άλλα χωρία της *Ιστορίας*: Οι Αθηναίοι υπενθυμίζουν ότι δεν μπήκε στον πόλεμο κατά των Μήδων παρά μόνο από συμφέρον (I. 74.3: *ἐπειδὴ ἐδείσατε ὑπὲρ ὑμῶν*)· η Σπάρτη δεν υποστηρίζει πρόθυμα τις αποστασίες (III. 13.7: *την τε αἰτίαν ἀποφεύξεσθε ἢν εἴχετε μὴ βοηθεῖν τοῖς ἀφισταμένοις*)· ακούει ό,τι υπαγορεύει το συμφέρον της, πιο πολύ από τη φωνή των συμμάχων της (I. 88: *οὐ τοσοῦτον τῶν ζυμμάχων πεισθέντες τοῖς λόγοις ὅσον φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπὶ μεῖζον δυνηθῶσιν*). Αλλά και εκτός του θουκυδίδειου έργου η υποκρισία είναι η μεγάλη μομφή που προσάπτουν στη Σπάρτη οι Αθηναίοι πολίτες¹⁵⁴.

Διάφορα γεγονότα πριν από το 404 π.Χ. αποδεικνύουν την αλήθεια της μομφής αυτής. Το κυριότερο είναι οι Πλαταιές. Οι Πλαταιείς επισημαίνουν όλα, όσα μπορούσαν να είχαν σταματήσει τους Σπαρτιάτες, αλλά δεν τους σταμάτησαν και διασαφηνίζουν τις ιδέες του εγωισμού και της υποκρισίας στην προειδοποίηση του III. 56.3: *εἰ γὰρ τῷ αὐτίκα χρησίμῳ ὑμῶν τε καὶ ἐκείνων πολεμίῳ τὸ δίκαιον λήψεσθε, τοῦ μὲν ὀρθοῦ φανεῖσθαι οὐκ ἀληθεῖς κριταὶ ὄντες, τὸ δὲ ζυμφέρον μᾶλλον θεραπεύοντες* [διότι, εάν κρίνετε το δίκαιο με γνώμονα το συμφέρον σας τούτη τη στιγμή και την εχθρότητα εκείνων εναντίον μας, θα αποδειχθεῖτε μη αληθινοὶ κριτές του ορθού αλλά μάλλον υπηρέτες του συμφέροντός σας]. Ένα δεύτερο γεγονός είναι η ειρήνη του Νικία και η εντύπωση της προδοσίας, που δημιούργησε εις βάρος της Σπάρτης. Τότε, η Σπάρτη δέχεται τις περισσότερες επικρίσεις (V.28.2), κατηγορείται ότι επιδιώκει την υποδούλωση της Πελοποννήσου (V. 27.2) και εφράζεται ο φόβος μήπως συμμαχήσει με την Αθήνα εναντίον των παλαιών της συμμάχων (V. 29.3). Συνεπώς, δε θα ήταν απίθανη η κρίση των Αθηναίων σχετικά με τη Σπάρτη και το 416 π.Χ. Όμως, εάν υποθέσουμε ότι διατυπώθηκε μετά το 404 π.Χ., θα μπορούσε να ερμηνευθεῖ ακόμα καλύτερα, καθώς είχαν τότε προστεθεῖ και

154. Romilly (2000) 375-377.

άλλα γεγονότα, που καθιστούσαν πιο βέβαιο αυτό τον χαρακτηρισμό. Πρόκειται για το καθεστώς των δεκαρχιών και την παραβίαση όλων των υποσχέσεων, που είχαν δοθεί από τους Σπαρτιάτες. Αναφορά σ' αυτά τα γεγονότα κάνει ο Ισοκράτης στον *Πανηγυρικό* του (110, 113, 122), όπου διατυπώνει την άποψη ότι το τέλος της αθηναϊκής αυτοκρατορίας συνέπεσε με την αρχή των δεινών της Ελλάδας και καταλογίζει στους Λακεδαιμονίους την αντίφαση, που υπάρχει ανάμεσα στα λόγια του παρελθόντος και τις πράξεις του παρόντος. Επίσης, ο Ξενοφών στην *Λακεδαιμονίων πολιτεία* (14. 2) επισημαίνει τη μεταμόρφωση της πόλης, η οποία αδιαφορεί για την αρετή και αποτελεί κίνδυνο για την Ελλάδα, και την αποδίδει στο ότι οι Λακεδαιμόνιοι έγιναν εξουσιαστές και ενστερνίστηκαν τις πρακτικές της βίας¹⁵⁵.

Ο Θουκυδίδης δείχνει σε ορισμένες στιγμές να επιθυμεί να τονίσει τις αρετές της Σπάρτης και να κατηγορήσει την Αθήνα, που δε φέρεται συνετά. Στο βιβλίο VIII, στο οποίο υπάρχουν τα ίχνη μιας παλαιότερης σύνθεσης εμφανίζεται ένα εγκώμιο της σύνθεσης της Σπάρτης χάρη στην οποία η πόλη είχε καταφέρει να χρησιμοποιεί με τον καλύτερο τρόπο την ευμάρειά της (VIII.24.4). Παρόμοια είναι η εικόνα της Σπάρτης όπως παρουσιάζεται μέσα από το λόγο του Αρχίδαμου στο βιβλίο I. Και τα δύο αυτά βιβλία πρέπει να θεωρήσουμε ότι συντέθηκαν ευθύς εξαρχής. Αντίθετα, ο λόγος των Αθηναίων στο βιβλίο I καθώς και ο Επιτάφιος του Περικλή, που είναι σίγουρα μεταγενέστερα, χαρακτηρίζονται από ένα αντισπαρτιατικό πνεύμα και συγκλίνουν με την άποψη που εκφράζεται στον Διάλογο. Επομένως, εάν η σύνθεση του Διαλόγου αναχθεί στην μετά το 404 π.Χ. εποχή, τόσο το περιεχόμενό του όσο και η παρουσία του ερμηνεύονται καλύτερα.

Κάποιοι ερευνητές σκέφτηκαν ότι, για να δείξει ο Θουκυδίδης τόσο μεγάλη επιμονή στο ζήτημα της Μήλου, θα έπρεπε να βρισκόταν κάτω από την τραυματική επίδραση του γεγονότος. Όμως, καθώς το 416 π.Χ. ο πόλεμος έμοιαζε να έχει τελειώσει, το επεισόδιο δεν πρέπει να είχε τόσο μεγάλη απήχηση τη στιγμή εκείνη. Κάποιοι υπαινιγμοί ή αποσπασματικές αναφορές σε θεατρικά έργα (αποδοκιμασία για τη σκληρότητα όλων των κατακτητών στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη, χρήση της έκφρασης *λιμός Μήλιος* στους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη) δεν φανερώνουν ότι τα γεγονότα της Μήλου είχαν απασχολήσει πολύ την αθηναϊκή γνώμη τη στιγμή που συνέβησαν. Αντίθετα, το 404 π.Χ., την ώρα της μεγάλης ήττας των Αθηναίων, ήρθε

155. Romilly (2000) 378-380.

στην επιφάνεια η ανάμνηση της Μήλου. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Ξενοφώντα (*Ελληνικά*, Β.2.3-4): *ὥστ' ἐκείνης της νυκτὸς οὐδεὶς ἐκοιμήθη, οὐ μόνον τοὺς ἀπολωλότας πενθοῦντες, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἔτι αὐτοὶ ἑαυτοῦς, πείσεσθαι νομίζοντες οἷα ἐποίησαν Μηλίους τε Λακεδαιμονίων ἀποίκους ὄντας, κρατήσαντες πολιορκία, καὶ Ἰστιαίας καὶ Σκιωναίους καὶ Τορωναίους καὶ Αἰγινήτας καὶ ἄλλους πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων.* [γι' αυτό λοιπόν εκείνη τη νύχτα κανείς δεν κοιμήθηκε, γιατί θρηνούσαν όχι μόνο για αυτούς που είχαν χαθεί, αλλά πολύ περισσότερο ακόμη οι ίδιοι τους εαυτούς τους, επειδή πίστευαν ότι θα πάθουν τέτοια που είχαν κάνει και στους Μηλίους, που ήταν άποικοι των Λακεδαιμονίων, όταν τους νίκησαν με πολιορκία, και στους κατοίκους της Ιστιαίας και της Σκιώνης και τους Τορωναίους και στους Αιγινήτες και σε πολλούς άλλους από τους Έλληνες].

Όταν ο Θουκυδίδης αρχίζει να συνθέτει το ζήτημα της Μήλου, αποφασίζει να του αφιερώσει το μοναδικό διάλογο του έργου του. Αυτή η πράξη του ιμπεριαλισμού, που τόσο πολύ επικρίθηκε, γίνεται το σύμβολο κάθε πολιτικής που στηρίζεται στην κατάκτηση και την επιθετικότητα. Χωρίς αμφιβολία υπάρχει ένα σκάνδαλο της Μήλου, αλλά αυτό δεν είναι σε καμιά περίπτωση η εκστρατεία εναντίον του νησιού. Είχε προηγηθεί η εκστρατεία του 426 π.Χ, με αρχηγό τον Νικία, για την οποία ο Θουκυδίδης κάνει μια απλή αναφορά χωρίς ένδειξη αποδοκιμασίας. Το περισσότερο που θα μπορούσε κάποιος να επικαλεστεί εναντίον της δεύτερης εκστρατείας είναι πως έγινε σε μια περίοδο ειρηνική (Ειρήνη του Νικία). Το σκάνδαλο είναι η εκδικητική απόφαση για την εκτέλεση όλων των ανδρών και την υποδούλωση των γυναικών και των παιδιών. Είναι το κοινό σημείο που είχε η υπόθεση της Μήλου με την υπόθεση της Σκιώνης και αυτό κρίθηκε απαράδεκτο¹⁵⁶.

Το κεφάλαιο 91, όπου οι Αθηναίοι φαντάζονται το τέλος της ηγεμονίας τους, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως μια ένδειξη για την ημερομηνία συγγραφής. Η σύγκρισή του με το χωρίο Β. 2.19-20 των *Ελληνικών* του Ξενοφώντα, όπου παρουσιάζονται οι Σπαρτιάτες να εμποδίζουν την υποδούλωση της ηττημένης Αθήνας δεν είναι πετυχημένη σύμφωνα με τον Andrewes¹⁵⁷ γιατί στο κείμενο του Ξενοφώντα ήταν οι Θηβαίοι και οι Κορίνθιοι που επέμεναν για την τιμωρία της Αθήνας, ενώ εδώ είναι οι σύμμαχοι που φαντάζουν ως ο πραγματικός κίνδυνος, αφού αυτοί είναι που καταπιέζονται από την ιμπεριαλιστική δύναμη. Η αναφορά

156. Romilly (2000) 380-387. · Rawlings (1981) 243-247.

157. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 166.

των Λακεδαιμονίων, που θεωρούνται ως οι πιθανοί δυνάστες των Αθηναίων, μπορεί να αποτελεί, κατά την άποψη των υποστηρικτών της μεταγενέστερης συγγραφής του Διαλόγου, έναν αναχρονισμό, που οι ίδιοι οι Αθηναίοι έρχονται να διορθώσουν με τα λόγια της παρένθεσης: *ἔστι δὲ οὐ πρὸς Λακεδαιμονίους ἡμῖν ὁ ἀγών*. Ο Andrewes εκφράζοντας την αντίθετη άποψη υποστηρίζει¹⁵⁸ ότι η παρένθεση δεν χρειάζεται να εκληφθεί ως μία προσπάθεια επανόρθωσης του φανερού αναχρονισμού. Θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο αγώνας δεν είναι τώρα με τη Σπάρτη αλλά με τους Μηλίους. Επιπλέον, *οἱ ἄρχοντες ἄλλων* δεν αναφέρονται στην ηγεμονία της Σπάρτης μετά το 404 π.Χ. αλλά στην τωρινή τους συμμαχία (πρβ. I. 144.2)¹⁵⁹.

Παρόμοιες αναφορές, τέλος, για την παρακμή της Αθηναϊκής ηγεμονίας συναντούμε και σε άλλα χωρία του Θουκυδίδη. Στο II. 64.3 ο Περικλής χάρη στην διορατικότητά του προβλέπει το τέλος της ηγεμονίας (*πάντα γὰρ πέφυκε καὶ ἐλασσοῦσθαι*) και στο I. 77.6 οι Αθηναίοι “προβλέπουν” την ανάληψη της ηγεμονίας από τους Σπαρτιάτες και την αντιπάθεια που θα δημιουργούσαν στους συμμάχους τους λόγω της συμπεριφοράς τους απέναντί τους. Συνεπώς, ο ακριβής προσδιορισμός της χρονολογίας της σύνθεσης είναι αδύνατος¹⁶⁰.

158. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 166-167.

159. Macleod (1974) 397-398.

160. Macleod (1974) 398.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ: ΓΙΑΤΙ Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΕΠΕΛΕΞΕ ΤΗ ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ;

Η κυνική ομολογία των Αθηναίων για απρόκλητη επίθεση κατά των Μηλίων, η έκφραση του νόμου της βίας και της απληστίας, καθώς και η παραδοχή ότι αυτό που φοβούνται περισσότερο δεν είναι η νίκη της Σπάρτης, αλλά η εκδίκηση των καταπιεσμένων υπηκόων, βρίσκουν την κορύφωσή τους στην προσβολή των θεών, όταν οι Αθηναίοι υποστηρίζουν ότι και αυτοί υπό την πίεση του φυσικού νόμου επιβάλλουν την κυριαρχία τους στους ασθενέστερους. Άποψη, που έρχεται σε αντίθεση με τα λόγια της Αντιγόνης στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή:

*οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον οἰόμην τὰ σὰ
κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῆ θεῶν
νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν.
Οὐ γάρ τι νῦν γε κάχθές, ἀλλ' αἰεὶ ποτε
ζῆ ταῦτα, κούδεις οἶδεν ἐξ ὄτου φάνη.*

[ούτε φανταζόμουν ότι τα δικά σου κηρύγματα έχουν τόση δύναμη
ώστε να μπορείς εσύ, αν και είσαι θνητός, να ξεπεράσεις
τους άγραφους και απαρασάλευτους νόμους των θεών.

Γιατί αυτοί βέβαια δεν ισχύουν σήμερα και χθες, αλλά έχουν
αιώνια ισχύ και κανείς δε γνωρίζει από πότε φάνηκαν...] (στ. 453-457)¹⁶¹

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς θεωρεί ότι η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι Αθηναίοι ταιριάζει περισσότερο σε έναν μονάρχη της Ανατολής και όχι σε Έλληνες. Εκτός, όπως επισημαίνει ο Cornford¹⁶², αν οι ομιλητές είναι «τρελοί», κάτι που επιβεβαιώνεται με την πρόοδο του Διαλόγου. Η «τρέλα» τους μπορεί να χαρακτηριστεί με δύο λέξεις: *ὑβρις* και *ἄτη*. Όπως επισημαίνει ο Διονύσιος (37), οι σκέψεις και τα λόγια των αντιπροσώπων αποδίδονται πάντα σε ολόκληρη την κοινότητα, που τους εμπιστεύεται την αποστολή τους. Ο Θουκυδίδης σκοπεύει να μας κάνει να αισθανθούμε ότι η Αθήνα ήταν «τρελή», όταν αποφάσισε αυτή την απρόκλητη επίθεση, που μπορεί να συγκριθεί με την ενέργεια του Κλέωνα, για την οποία η Αθήνα είχε μετανιώσει. Στην περίπτωση, όμως, της Μήλου δεν υπήρξε μετάνοια. Έγινε σκληρή πολιορκία, υπήρξε προδοσία από το εσωτερικό της Μήλου και το νησί τελικά υποτάχθηκε. Οι Αθηναίοι σκότωσαν όλους τους άνδρες που

161. Cornford (1907) 181-182.

162. Cornford (1907) 182.

συνέλαβαν και εξανδραπόδισαν τα γυναικόπαιδα. Αργότερα, αποίκισαν το νησί οι ίδιοι στέλνοντας πεντακόσιους αποίκους. Ο Θουκυδίδης που μας μεταφέρει τη σφαγή δεν εκφράζει κάποια αποδοκιμασία και γι' αυτό επικρίνεται από κάποιους ιστορικούς.

Ο πρώτος, λοιπόν, λόγος για την επιλογή από τον Θουκυδίδη της μορφής του διαλόγου είναι ότι αυτή η παθολογική κατάσταση του μυαλού δεν μπορεί να ξετυλιχθεί σε έναν δημόσιο λόγο, σχεδιασμένο να πείσει ένα μεγάλο ακροατήριο¹⁶³. Ένα άλλο κίνητρο, το οποίο μπορεί να τον επηρέασε είναι ότι αυτή η μορφή είναι καταλληλότερη για την απόδοση της δραματικής ειρωνείας. Οι Αθηναίοι, παραμονές της Σικελικής εκστρατείας, προειδοποιούν τους Μηλίους για την «σπάταλη φύση» της ελπίδας! Η ειρωνεία επαναλαμβάνεται στο κλείσιμο της συνέλευσης: *καὶ Λακεδαιμονίοις καὶ τύχῃ καὶ ἐλπίσι πλεῖστον δὴ παραβεβλημένοι καὶ πιστεύσαντες πλεῖστον καὶ σφαλῆσεσθε* (V. 113) [αφού λοιπόν τόσο απερίσκεπτα στηριχτήκατε στους Λακεδαιμονίους, στην τύχη και σε ελπίδες, τόσο μεγάλη θα είναι και η καταστροφή σας]¹⁶⁴.

Ο ίδιος ο ιστορικός δεν μας αποκαλύπτει ποιος ήταν ο εμπνευστής της επιχείρησης της Μήλου. Αλλά, μας πληροφορεί γι' αυτό ο Πλούταρχος (Αλκιβιάδης 16.5-6: *τῷ ψηφίσματι συνειπών*).¹⁶⁵ Επρόκειτο για τον Αλκιβιάδη, του οποίου η γενναιοδωρία, η ένδοξη καταγωγή του, η ευγλωττία του, η δύναμη του σώματός του και η ομορφιά του έπεισαν τους Αθηναίους να ικανοποιήσουν όλα τα άνομα σχέδιά του. Ίσως από το σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αντλήσουμε ένα τρίτο κίνητρο για την επιλογή της διαλογικής μορφής. Μία εναλλακτική λύση θα ήταν να παρουσιάσει τη συζήτηση στην αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου, η οποία αποφάσισε τη σφαγή. Ένας, όμως, λόγος του Αλκιβιάδη κατά τη διάρκεια της συζήτησης θα είχε πολλές ομοιότητες με τον λόγο των Μυτιληναίων του Κλέωνα. Ο Αλκιβιάδης δεν έπρεπε να εμφανιστεί σαν ένας δεύτερος Κλέων, καθώς δεν ήταν αυτός αλλά η Αθήνα που ήταν “τρελή και τυφλωμένη” από την απληστία και τη δίψα για αίμα. Ο Θουκυδίδης έβλεπε ότι η πόλη όδευε στον όλεθρο, όπως άλλωστε το είχε δει και ο

163. Cornford (1907) 182-183.

164. Cornford (1907) 183-185.

165. Σύμφωνα με τον Παναγόπουλο [(1996) σελ. 120, σημ.491] πηγή του Πλουτάρχου είναι ο Ψευδο-Ανδοκίδης (IV. 23), ο οποίος καθιστά τον Αλκιβιάδη μοναδικό υπεύθυνο. Ο αναξιόπιστος αυτός μάρτυρας υποστηρίζει ότι ο Αλκιβιάδης όχι μόνο πρότεινε να πουληθούν οι γυναίκες και τα παιδιά, αλλά και ότι αγόρασε μία από τις γυναίκες, την έκανε παλλακίδα του και απέκτησε ένα γιο μαζί της. Ο ίδιος ο Ψευδο-Ανδοκίδης στο προηγούμενο κεφάλαιο γράφει “*γνώμην ἀποφηνάμενος*”, που είναι σχεδόν ταυτόσημο με την εκδοχή του Πλουτάρχου, δηλαδή ότι ο Αλκιβιάδης υποστήριξε μόνο, δεν πρότεινε το ψήφισμα.

Ευριπίδης. Ο πρόλογος των *Τρωάδων* που παραστάθηκε για πρώτη φορά ανάμεσα στη σφαγή της Μήλου και στη Σικελική εκστρατεία τελειώνει με αυτόν τον τρόπο:

*μῶρος δὲ θνητῶν ὅστις ἐκπορθεῖ πόλεις,
ναοὺς τε τύμβους θ', ἱερὰ τῶν κεκμηκότων,
ἐρημία δὸς αὐτὸς ὄλεθ' ὕστερον.* (Ευριπίδη, *Τρωάδες*, 95-97)¹⁶⁶

[είναι ανόητος απ' τους θνητούς εκείνος, που πόλεις κουρσεύει και ναούς και τάφους, ιερές κατοικίες των πεθαμένων· αφού τα ρημάξει αυτά, ο ίδιος θα χαθεί αργότερα.]

Τέλος, χάρη στη διαλογική μορφή γίνεται δυνατή η αντικατάσταση της αποδεικτικής μεθόδου με τη μαιευτική. Έτσι, αποκαλύπτονται σταδιακά όλες οι όψεις της δομής, μέχρι τα πιο βαθιά θεμέλιά της. Ο Θουκυδίδης μέσα από την διεξοδική εξέταση των ορίων του συγκεκριμένου κατορθώνει να μας δώσει ένα σύστημα γενικών αξιών, δηλαδή, μέσα από τα δεδομένα της περίπτωσης της Μήλου δομεί ένα σύστημα που ισχύει για όλες τις υπόλοιπες ενέργειες της αθηναϊκής πολιτικής και έχει να κάνει με το ρόλο της ανδρείας, της ελπίδας, των θεών και τους κανόνες της ανθρώπινης πράξης. Όπως επισημαίνει η Romilly “ η επιχείρηση της Αθήνας εναντίον της Μήλου συζητείται ως θέση μεταφυσική, επειδή εξετάζεται στη διάσταση της αιώνιας αρχής και όχι της συμπτωματικής πραγματοποίησης”¹⁶⁷.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τους λόγους, που ώθησαν τον Θουκυδίδη να χρησιμοποιήσει αυτήν την διαλογική μορφή στο συγκεκριμένο επεισόδιο, πρέπει να του αναγνωρίσουμε ότι με αυτόν τον τρόπο κατόρθωσε να διαφυλάξει αυθεντικά την αντίθεση του δυνατού και του αδύνατου και να παρουσιάσει με επιτυχία τον αμοραλισμό της αθηναϊκής ηγεμονίας¹⁶⁸.

166. Cornford (1907) 186-187.

167. Romilly (2000) 372.

168. Κωνσταντινόπουλος (2013) 81-82.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΜΗΛΙΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

Η προσάρτηση της Μήλου το 416 π.Χ. αποκαλύπτει την κατακτητική μανία που κυριεύει την Αθήνα, πριν βέβαια την εκστρατεία στη Σικελία. Το εγχείρημα των Αθηναίων, αν και δεν αποτελεί βασικό γεγονός της ιστορίας του πολέμου, είναι πολύ σημαντικό για την ιστορία του ιμπεριαλισμού. Αυτό που επεδίωξε να αναλύσει ο Θουκυδίδης ήταν η κρίση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού μια και το μοναδικό κίνητρο των Αθηναίων είναι ότι το νησί δεν ήθελε την υποταγή, όπως οι άλλοι νησιώτες. Το μόνο επιχείρημα που προβάλλεται είναι ότι η υποταγή της Μήλου θα φέρει, εκτός από την επέκταση της κυριαρχίας, μια σιγουριά που θα στηρίζεται στο γόητρο. Δεν πρόκειται, συνεπώς, παρά για γενικολογίες¹⁶⁹.

Ο Θουκυδίδης, βέβαια, δεν αποδίδει ποτέ και καμία πράξη της Αθήνας σε κάποιο αφιλόκερδο κίνητρο παρόλο που στον *Επιτάφιο* (II. 40.4) ο Περικλής λέει τα παρακάτω λόγια: *οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους...καὶ μόνοι οὐ τοῦ ζυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν*. [γιατί δεν επιδιώκουμε να αποκτούμε φίλους με το να δεχόμαστε ευεργεσίες αλλά κάνοντας εμείς καλό...και είμαστε οι μόνοι που κάνουμε καλό ανεπιφύλακτα όχι από υπολογισμό του συμφέροντος αλλά από την εμπιστοσύνη που ως ελεύθεροι άνθρωποι έχουμε στους άλλους]. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για μια τυποποιημένη έκφραση των εγκωμιαστών της Αθήνας. Η λέξη *ζυμφέρον*, που απωθεί σε αυτό το σημείο ο Περικλής, περιέχει μία πρόθεση πολεμικής. Στο *Διάλογο των Μηλίων* χρησιμοποιείται δύο φορές (V. 105.4, 107), για να προσδιορίσει τη δράση της Σπάρτης σε αντιπαράθεση με τη δράση των Αθηναίων και τους κινδύνους, που αυτοί διατρέχουν. Η ίδια ακριβώς αντίθεση εκφράζεται και στον *Επιτάφιο*, και σ'αυτό το συμφέρον, που δεν ακολουθεί η Αθήνα, ο Περικλής δεν αντιπαραθέτει τη δικαιοσύνη, αλλά την ελευθερία σεβόμενος έτσι την ιδιάζουσα φύση της Αθήνας και το αίσθημα της ελευθερίας που συνυπάρχει αρμονικά με τον ιμπεριαλισμό¹⁷⁰.

Παρά το γεγονός ότι η ηγεμονία της Αθήνας, συχνά μέσα από τους αρχαίους συγγραφείς¹⁷¹, αποδίδεται στη μεγάλη της συμβολή στην απομάκρυνση των

169. Romilly (2000) 73-74, 104.

170. Romilly (2000) 192-193.

171. Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τους Αθηναίους να επικαλούνται το επιχείρημα του Μαραθώνα για να διεκδικούν την πρωτοκαθεδρία: Θ 27.6 *ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ ἐν Μαραθῶνι ἔργου ἄξιοί εἰμεν τοῦτο τὸ*

Περσών από την Ελλάδα, οι ίδιοι οι Αθηναίοι στο λόγο τους (στο πρώτο βιβλίο) παρουσιάζονται μετριοπαθείς και εκφράζουν απλά, και με τον πιο αξιοσέβαστο τρόπο, μία καλοπροαίρετη υπερηφάνια¹⁷².

Ο Διάλογος των Μηλίων αντικρούει φαινομενικά αυτό το συμπέρασμα. Οι Αθηναίοι αποφεύγουν να χρησιμοποιήσουν το επιχείρημα των Περσικών Πολέμων, το οποίο κατά τη γνώμη τους στηρίζεται σε μάταια λόγια (V. 89). Διαπιστώνουμε μια γνήσια άρνηση η οποία έρχεται σε αντίφαση με τη στάση των Αθηναίων στο πρώτο βιβλίο. Αποφεύγουν να χρησιμοποιήσουν το επιχείρημα, γιατί αποφεύγουν οτιδήποτε ανάγεται στον τομέα της δικαιοσύνης. Αν οι Αθηναίοι στη Μήλο νιώθουν την τομή που διαχωρίζει τη δόξα του παρελθόντος και την τωρινή συμπεριφορά τους, αν αυτή η συμπεριφορά τους οδηγεί σε έναν βίαιο ρεαλισμό, η στάση τους είναι αποδεκτή χωρίς όμως να ακυρώνει το επιχείρημα που παραμερίζουν.

Η αντίθεση μπορεί να οφείλεται στον Θουκυδίδη ή και στην ίδια την Αθήνα. Πάντως, φαίνεται δύσκολο ο ιστορικός να έγραφε τα “ωραία λόγια” του βιβλίου I, αν δεν τα συμμεριζόταν, τουλάχιστον την εποχή που τα έγραφε. Γιατί εκεί υπήρχε μία υπεράσπιση της Αθήνας απέναντι σε μία κατηγορία για πόλη-τύραννο από τους συμμάχους.

Μέσα από τη συζήτηση των Αθηναίων και των Μηλίων διαπιστώνουμε ότι η Αθήνα χρειάζεται αυτή την κατάκτηση και, δευτερευόντως, ότι μπορεί να την πετύχει. Η πρώτη διαπίστωση παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς εξηγεί επακριβώς την πρακτική του κατακτητικού ιμπεριαλισμού. Η Αθήνα φοβάται την εχθρότητα των υπηκόων της και, για να τους συγκρατήσει, πρέπει να κάνει επίδειξη δύναμης. Δεν πρέπει να επιτρέψει σε κανέναν να παραμείνει έξω από την κυριαρχία της. Έτσι, η κατάκτηση γίνεται ένα μέτρο ασφαλείας (V. 97).

Η ιδέα της εχθρότητας των υπηκόων παρουσιάζεται και στα λόγια του Περικλή και στον λόγο των Αθηναίων στο βιβλίο I. Πουθενά, όμως, δεν δηλώνεται τόσο κατηγορηματικά και τόσο επίμονα όσο στον Διάλογο (V.95, 97, 99). Απαραίτητη, λοιπόν, καθίσταται για την Αθήνα η επίδειξη δύναμης και κανενός είδους ουδετερότητα δεν είναι ανεκτή. Οι υπήκοοι ξέρουν πολύ καλά ότι μόνο από φόβο η Αθήνα θα υποχωρούσε και, έτσι, τους δίνεται λαβή για διάφορα επιχειρήματα.

γέρας ἔχειν // 27.7 ἄρ' οὐ δίκαιοί εἰμεν ἔχειν ταύτην τὴν τάξιν ἀπὸ τούτου μόνου τοῦ ἔργου – ο Λυκούργος στον *Κατὰ Λεωκράτους*, 70 αναφέρει ότι ο Μαραθώνας εξασφαλίζει στην Αθήνα την αρχηγία μεταξύ των Ελλήνων – ο Ισοκράτης αναφέρει ότι η στάση της Αθήνας στα Μηδικά καταγράφεται ανάμεσα στους τίτλους που της δίνουν δικαιώματα σε μια νέα ηγεμονία (Πβ. Romilly (2000) 338.)

172. Romilly (2000) 338-339.

Επομένως, είναι αναγκασμένη να προχωρεί κατακτώντας αδιάκοπα και αναίτια.

Το επιχείρημα αυτό (επιχείρημα της ασφάλειας) χρησιμοποιείται από όλους τους Αθηναίους στους οποίους ο Θουκυδίδης δίνει τον λόγο, έστω και με διαφορετικές μορφές. Αν πρόκειται για δράση με τη χρήση βίας, η δράση αυτή εμφανίζεται με διαφορετικές όψεις στην κάθε περίπτωση. Οι Αθηναίοι του πρώτου βιβλίου συνοψίζουν τις διάφορες ιδέες ενσωματώνοντάς τες στην εξέλιξη του ιμπεριαλισμού. Οι Αθηναίοι του πέμπτου βιβλίου έχουν ένα κοινό σημείο με αυτούς, αφού προβλέπουν πρακτικές επιδεκτικές συνεχούς επανάληψης. Όμως, οι ενέργειες που έχουν στο νου τους αξίζουν μόνο ως ωμά παραδείγματα, που επιλέγονται σχεδόν αυθαίρετα. Η επιχείρηση αποτελεί τυφλή εκτέλεση που επιβάλλεται από κάποια εξωτερική αναγκαιότητα¹⁷³.

Το αίσθημα της δόξας, που ήταν τόσο αγαπητό στον Περικλή, και η έννοια της προόδου και της δράσης, που εξυμνούσε ο Αλκιβιάδης, τώρα δεν έχουν καμία θέση στο επεισόδιο της Μήλου. Από τις τρεις έννοιες, που προβάλλουν οι Αθηναίοι του πρώτου βιβλίου, **τιμή-δέος-ωφελία**, η πρώτη εξαφανίζεται από το υπόλοιπο έργο. Το μεγαλείο της Αθήνας χάνει τη σημασία του πια, καθώς αυξάνεται η σημασία της ανάγκης και της ασφάλειας¹⁷⁴.

Οι Μήλιοι παρουσιάζονται ανεξάρτητοι (κεφ.100), δίκαιοι (κεφ.104), θαρραλέοι (κεφ.113). Με τη βοήθεια, μάλιστα, του Θουκυδίδη που συχνά θυμίζει την απάνθρωπη θέση, στην οποία βρίσκονται, κερδίζουν τη συμπάθεια του αναγνώστη. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι ο Θουκυδίδης δε δίνει δίκιο στους Αθηναίους από πολιτική άποψη: οι Μήλιοι άδικα αντιστάθηκαν, άδικα επένδυσαν στην ελπίδα και στην τύχη. Ανεξάρτητα από την τελική επιβεβαίωση στο συγκεκριμένο επεισόδιο η άποψη αυτή διακατέχει τον ελληνικό κόσμο και ο Θουκυδίδης την υιοθετεί για τον εαυτό του. Ο Περικλής υποστηρίζει ότι η λογική δεν εμπιστεύεται την ελπίδα (II. 62.5: *ἐλπίδι τε ἧσσον πιστεύει ἧς ἐν τῷ ἀπόρῳ ἡ ἰσχὺς* [δεν βασίζεται πια στην ελπίδα που η δύναμή της φαίνεται στα αδιέξοδα]), ο Ερμοκράτης υπενθυμίζει πόσο λίγο η ελπίδα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (IV. 62.4: *οὐδὲ ἰσχὺς βέβαιον διότι καὶ εὐέλπι* [ούτε η δύναμη είναι κάτι σίγουρο, επειδή απλώς γεννάει ελπίδες]) και ο ίδιος ο ιστορικός δείχνει την ολέθρια επίδρασή της, είτε πρόκειται για τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό (IV. 65.4: *αἰτία δὲ ἦν ἡ παρὰ λόγων τῶν πλειόνων εὐπραγία, αὐτοῖς ὑποτιθεῖσα ἰσχὺν τῆς ἐλπίδος* [αἰτία για αυτό

173. Romilly (2000) 389-390.

174. Romilly (2000) 391.

ήταν η απροσδόκητη στις περισσότερες περιπτώσεις επιτυχία τους που έδινε ισχυρή βάση στις ελπίδες τους]), είτε πρόκειται για τις βιαστικές αποστασίες (IV. 108.4: *είωθότες οί άνθρωποι ού μὲν ἐπιθυμοῦσιν ἐλπίδι ἀπερισκέπτῳ διδόναι* [διότι συνηθίζουν οι άνθρωποι ό,τι επιθυμούν να το εναποθέτουν ασυλλόγιστα στην ελπίδα]). Δεν πρέπει, επίσης, να ξεχνάμε την βασική αρχή του Περικλή, ότι τα πάντα πρέπει να αποδίδονται στη γνώμη και όχι στην τύχη. Το γεγονός ότι στο V 103 μαζί με την αναφορά στην ελπίδα γίνεται αναφορά και στη μαντική και τους χρησμούς υπογραμμίζει την αξία της διατύπωσης για τον Θουκυδίδη, που τη θεωρεί κανόνα σοφίας. Ο ιστορικός σε πολλές περιπτώσεις τονίζει τον μάταιο και συχνά επικίνδυνο χαρακτήρα των χρησμών (II. 54, V. 26.3, VII. 50.4, VIII. 1) επηρεασμένος προφανώς από τη σοφιστική του 5^{ου} αιώνα (πβ και αντίστοιχα παραδείγματα του Ευριπίδη)¹⁷⁵.

Αλλά και τα άλλα «στηρίγματα» των Μηλίων, η βοήθεια δηλαδή των θεών και των Λακεδαιμονίων, δεν έχουν καλύτερη αντιμετώπιση από την πλευρά του ιστορικού. Η ιδέα της θεότητας, που ανταμείβει τους ευσεβείς με τη μεσολάβηση της τύχης, είναι εντελώς ξένη με το θετικό πνεύμα του Θουκυδίδη, που έχει δεχθεί την επιρροή των υλιστικών ιδεών του Λεύκιππου και του Δημόκριτου. Όσο για τη Σπάρτη, όχι μόνο δεν έστειλε τη βοήθεια που περίμεναν οι Μήλιοι, αλλά ούτε καν μετέφερε τον πόλεμο στην Αττική και στα εδάφη των συμμάχων της Αθήνας.

Οι Αθηναίοι σχολιάζοντας την απόφαση των Μηλίων στο V. 113 κατακρίνουν τον παραλογισμό τους εστιάζοντας στην αντίθεση πραγματικότητα – ματαιότητα: *ώς ήμῖν δοκεῖτε, τὰ μὲν μέλλοντα τῶν ὄρωμένων σαφέστερα κρίνετε, τὰ δὲ ἀφανῆ τῶ βούλεσθαι ὡς γιγνόμενα ἤδη θεᾶσθε* [Αν κρίνουμε από αυτήν την απόφασή σας, μόνο εσείς, νομίζουμε, διακρίνετε καθαρότερα όσα μέλλεται να συμβούν απ' ό,τι όσα βλέπετε μπροστά σας, και όσα δεν φαίνονται, εσείς, επειδή τα επιθυμείτε, τα οραματίζεστε σαν να συμβαίνουν ήδη]. Η δύναμη των αθηναϊκών απόψεων στον πρακτικό τομέα φαίνεται και μέσα από τη δομή του Διαλόγου. Οι Μήλιοι συνεχώς προτείνουν και οι Αθηναίοι κάθε φορά απορρίπτουν τα επιχειρήματά τους και οδηγούν τη συζήτηση σε άλλη κατεύθυνση. Έτσι, δημιουργείται η συντριπτική εντύπωση μιας δύναμης, στην οποία κανένας δεν μπορεί να αντισταθεί. Αντιθέτως, η δύναμη αυτή φαίνεται να γίνεται μεγαλύτερη από τις τόσες μάταιες προσπάθειες να βρεθούν τα τρωτά της. Ωστόσο, αν και η Μήλος υποτάχθηκε, και η ίδια η Αθήνα

175. Romilly (2000) 393-394.

έφτασε τελικά στην καταστροφή. Δεν μπορούσε να ασκεί μια τέτοια πολιτική χωρίς τελικά να τιμωρηθεί¹⁷⁶.

Η συνεχής επίδειξη δύναμης με σκοπό τη διατήρηση της υποταγής των υπηκόων είχε ως αποτέλεσμα τη συνεχή αύξηση του αριθμού των εχθρών της πόλης, κάτι που καθιστούσε όλο και πιο απαραίτητη την απόδειξη της δύναμης και, ταυτόχρονα, όλο και πιο επικίνδυνη την κατάσταση. Ο Θουκυδίδης δεν είναι τόσο απόλυτος και δεν μιλάει για αναγκαιότητα. Είναι σε θέση να αντιληφθεί αυτή τη στιγμή την παρουσία του κινδύνου για την πόλη της Αθήνας και δείχνει να διαφοροποιείται από την πολιτική του ιμπεριαλισμού όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τον Διάλογο με τους Μηλίους. Παλαιότερα, ο ιμπεριαλισμός των Αθηναίων ήταν εμπνευσμένος σε μεγάλο βαθμό από ένα ιδανικό. Ο Περικλής και οι Αθηναίοι του βιβλίου I μπορούσαν να έχουν επίγνωση των συνθηκών του ιμπεριαλισμού, της αντιδημοτικότητάς του και του δεσποτισμού που συνεπαγόταν. Είχαν, όμως, και μια ιδέα του μεγαλείου και της παράδοσης της Αθήνας. Διέθεταν το σεβασμό στη δικαιοσύνη και στη μετριοπάθεια. Η έννοια της ανεξαρτησίας που διακατέχει τους Μηλίους ήταν χαρακτηριστικό και του Περικλή, η δικαιοσύνη, που αυτοί επικαλούνται, χαρακτήριζε όλους τους Αθηναίους, και η ανδρεία υπήρξε το αυθεντικό γνώρισμα της πόλης που αντιστάθηκε στους Πέρσες. Αυτόν τον ιμπεριαλισμό συμπαθούσε ο Θουκυδίδης και γι' αυτό τώρα θεωρεί απεχθή την πολιτική που εφαρμόζουν οι πατριώτες του, η οποία διαγράφει όλες αυτές τις αρετές και μοναδικό σκοπό έχει την όλο και μεγαλύτερη αύξηση των κατακτήσεων με τη δικαιολογία της διασφάλισης της κυριαρχίας της. Ποτέ η Αθήνα δεν πήγαινε μπροστά με κλειστά τα μάτια, όπως αυτή τη στιγμή, και γι' αυτό δεν υπήρχε κανένα στοιχείο που θα επέτρεπε την πρόβλεψη της πτώσης. Η αντίληψη, όμως, μιας σχεδόν μηχανικής ανάπτυξης κουβαλάει μαζί της και την ιδέα του πεπρωμένου, το οποίο απειλεί να σηματοδοτήσει το τέλος της. Η νέα αυτή μορφή του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού αποτελεί κατά τον Θουκυδίδη μια γελοιογραφία του παλιού ιμπεριαλισμού του 5^{ου} π.Χ αι.¹⁷⁷.

176. Romilly (2000) 395-396.

177. Romilly (2000) 398-400.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ: Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟ ΔΙΑΛΟΓΟ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ

Οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε δύο πόλεις ύστερα από στρατιωτικές επιχειρήσεις είναι σχέσεις που βασίζονται αποκλειστικά στη δύναμη. Οι Αθηναίοι έχουν ήδη αναφερθεί σ' αυτό το θέμα από το πρώτο βιβλίο των *Ιστοριών*: *οὐδ' αὖ πρώτοι τοῦ τοιοῦτου ὑπάρξαντες, ἀλλ' αἰεὶ καθεστῶτος τὸν ἥσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι* (I. 76.2) [οὔτε πάλι εἴμαστε οἱ πρώτοι που το κάνουμε αυτό, απεναντίας ισχύει ἀνέκαθεν ὅτι ὁ ἀδύναμος πρέπει να υποτάσσεται στον ισχυρότερο]. Στο Διάλογο ὁμως των Αθηναίων και των Μηλίων ἡ ἔννοια τῆς δύνάμης ὑψώνεται στο επίπεδο μίας κοσμοθεωρίας και μίας θεωρίας τῆς ἠθικῆς.

Στο V. 89 οἱ Αθηναῖοι ἀπορρίπτουν κάθε επιχειρηματολογία θεμελιωμένη στη δικαιοσύνη κάνοντας τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν σύμφωνα με τὴ δύναμη, ὅταν τὴν ἔχουν, και δε μιλοῦν για τὸ δίκαιο παρά μόνο, ὅταν δεν μποροῦν να ἐνεργήσουν με τὴν δύναμη. Ὅταν οἱ Μήλιοι ἐπικαλοῦνται τὴν προσφυγή στην *πρόνοια*, οἱ Αθηναῖοι τῆς ἀρνοῦνται κάθε πραγματικὴ ὑπόσταση και παραπέμπουν κάθε τι που ἔχει σχέση με τὴ θρησκεία στην περιοχὴ των δοξασιῶν. Το μόνο δεδομένο, κατὰ τὴ γνώμη τους, εἶναι ἡ ἀνθρώπινη δράση, στην οποία, ἐφόσον διέπεται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς δύνάμης, ὑποκύπτουν και οἱ ἴδιοι οἱ θεοί. Στον Διάλογο δεν ὑπάρχει πλέον καμία θέση για τὴν «πολυτέλεια» τῆς δικαιοσύνης που πρόβαλλαν ὡς ἰσχυρισμό οἱ Αθηναῖοι του πρώτου βιβλίου: (I. 76.3) *ἐπαινέσθαι τε ἄξιοι οἵτινες χρησάμενοι τῇ ἀνθρωπείᾳ φύσει ὥστε ἑτέρων ἄρχειν δικαιότεροι ἢ κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν δύναμιν γένωνται* [και εἶναι ἄξιοι ἐπαίνου ὅσοι, ἔχοντας κατορθῶσει σύμφωνα με τὴν ἀνθρώπινη φύση να κυριαρχοῦν ἐπάνω σε ἄλλους, συμπεριφέρονται λιγότερο ἀδίκαια ἀπ' ὅσο τους ἐπιτρέπει ἡ δύναμή τους].

Παρόμοιες διατυπώσεις μπορεί κανεῖς να ἐντοπίσει στον *Γοργία* και τὴν *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Στον *Γοργία* γίνεται διάκριση μεταξύ φύσης και νόμου. Ὅπως λέει ὁ Καλλικλῆς, ὁ νόμος θεσπίζεται ἀπὸ τους ἀδύναμους με σκοπὸ τὴ διασφάλιση του προσωπικοῦ τους συμφέροντος: ἀντίθετα, σύμφωνα με τὴ φύση, αὐτός που ἀξίζει περισσότερο ὑπερισχύει ἀπέναντι σε κάποιον που ἀξίζει λιγότερο: (483d) *δίκαιόν ἐστι τὸν ἀμείνω τοῦ χείρονος πλέον ἔχειν και τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατωτέρου* (εἶναι δίκαιο ὁ καλύτερος να ὑπερτερεῖ του χειρότερου και ὁ πιο δυνατός του πιο ἀδύναμου) και ἡ κυριαρχία του πιο ἰσχυροῦ πάνω στον ἀδύναμο εἶναι δεδομένη: *οὕτω τὸ δίκαιον κέκριται τὸν κρείττω τοῦ ἥττονος ἄρχειν και πλέον*

ἔχειν [ἔτσι είναι το δίκαιο, ο ισχυρότερος να εξουσιάζει τον πιο αδύνατο και να υπερτερεί από αυτόν]. Στην *Πολιτεία* ο Θρασύμαχος ορίζει το δίκαιο ως το συμφέρον του πιο ισχυρού: (338c) *φημί γὰρ ἐγὼ εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος ζυμφέρον* [εγώ ισχυρίζομαι ότι το δίκαιο δεν είναι κάτι άλλο παρά το συμφέρον του ισχυροτέρου]. Τα κείμενα αυτά έχουν μεγάλη ομοιότητα με το κείμενο του Θουκυδίδη, ιδίως του πρώτου βιβλίου. Εκεί, οι Αθηναίοι αναγνωρίζουν μια αξία στην ιδέα του δικαίου, αν και οι εφαρμογές του είναι πολύ σπάνιες. Ο Καλλικλής δέχεται ότι η κυριαρχία του ισχυροτέρου είναι δίκαιη και ο Θρασύμαχος εξαρτά την ιδέα της δικαιοσύνης εξ ολοκλήρου από τη δύναμη. Έτσι, γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η διαφορά του Θουκυδίδη από τα δύο άλλα κείμενα, καθώς παρουσιάζει τους Αθηναίους να βλέπουν στις ενέργειες των ισχυρών όχι τόσο τη νομιμότητα, όσο την αποτελεσματικότητα και τη σταθερότητα¹⁷⁸.

Η συγγένεια του κειμένου του Θουκυδίδη με αυτά του Πλάτωνα οδήγησαν πολλούς στο συμπέρασμα ότι ο ιστορικός βάζει στο στόμα των Αθηναίων τη διδασκαλία των σοφιστών. Ωστόσο, ο αμοραλισμός δεν είναι κοινός σε όλους τους σοφιστές. Ο Πρωταγόρας, όπως ο ίδιος δηλώνει στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα (349a), είναι ένας “δάσκαλος της αρετής”, ενώ ο Πρόδικος συνθέτει τον μύθο του Ηρακλή μεταξύ της αρετής και της κακίας, για να οδηγήσει τον άνθρωπο στον δρόμο της αρετής. Ο Θουκυδίδης δεν φαίνεται, όμως, να επιδιώκει την απεικόνιση της οποιασδήποτε διδασκαλίας στο έργο του. Η σοφιστική καλλιεργούνταν κυρίως σε κύκλους, που εχθρεύονταν τη δημοκρατία και κατά συνέπεια τον ιμπεριαλισμό. Επομένως, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι ιδέες του ιστορικού σχετίζονταν με αυτήν. Απλώς, βρίσκονται σε συνάρτηση με την πολιτική πραγματικότητα που αναλύει. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αθηναϊκή πολιτική δεν εφαρμόζει τις ιδέες των σοφιστών αλλά τις εμπνέει. Και δεν είναι οι φιλόσοφοι που τις υπέβαλαν στον Θουκυδίδη, αλλά τόσο οι φιλόσοφοι όσο και ο ίδιος άντλησαν αυτές τις ιδέες από τα γεγονότα και κυρίως από τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Δύο είναι τα χαρακτηριστικά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή, ακολουθώντας την εξέταση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Το πρώτο βρίσκεται στον λόγο των Αθηναίων στη Σπάρτη, όταν δηλώνουν *οὐδ’ αὖ πρώτοι τοῦ τοιούτου ὑπάρξαντες, ἀλλ’ αἰεὶ καθεστῶτος τὸν ἥσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι* (I. 76.2) [ούτε πάλι είμαστε οι πρώτοι που το κάνουμε αυτό,

178. Zagorin (2006) 194-195. · Romilly (2000) 401-403.

απεναντίας ισχύει ανέκαθεν ότι ο αδύναμος πρέπει να υποτάσσεται στον ισχυρότερο]. Το δεύτερο βρίσκεται στον λόγο του Ερμοκράτη, ενός εχθρού της Αθήνας: *πέφυκε δὲ τὸ ἀνθρώπειον διὰ παντὸς ἄρχειν μὲν τοῦ εἴκοντος, φυλάσσεσθαι δὲ τὸ ἐπιόν* (IV. 61.5) [γιατί αποτελεί χαρακτηριστικό του ανθρώπου να εξουσιάζει πάντοτε όποιον δεν αντιστέκεται αλλά και να αμύνεται σε όποιον του επιτίθεται]¹⁷⁹.

Είναι, λοιπόν, πιθανόν σύμφωνα με την Romilly ο Διάλογος του Θουκυδίδη να οφείλει στους σοφιστές “τον απόλυτο, αφηρημένο, και σχεδόν μεταφυσικό χαρακτήρα των διατυπώσεών του: αλλά το πνεύμα που εκφράζει οφείλεται αποκλειστικά στο εξεταζόμενο υλικό· και το πνεύμα αυτό εμφανίζεται τόσο πιο ουσιαστικά, όσο η ανάλυση προχωρεί σε βάθος”¹⁸⁰.

Παρόμοια οι αντιρρήσεις των Μηλίων εναντίον αυτού του συστήματος πηγάζουν από τα πραγματικά γεγονότα. Προσπαθούν να παρουσιάσουν τα οφέλη, που συνοδεύουν τη δικαιοσύνη και την μετριοπάθεια (V. 90). Επίσης πρεσβεύουν ότι η αποτυχία παραμονεύει τον ισχυρό, όταν οι άλλοι ενώνονται εναντίον του (V. 98). Αυτή την άποψη τη συναντάμε και στον Πλάτωνα (*Γοργίας* 488d), όταν ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι *οί πολλοί τοῦ ἑνὸς κρείττους εἰσὶν κατὰ φύσιν* [οι πολλοί είναι από τη φύση πιο δυνατοί από τον έναν άνθρωπο]. Για άλλη μια φορά, η φιλοσοφική αυτή άποψη φαίνεται να πηγάζει από τα πραγματικά δεδομένα.

Ο Barker¹⁸¹, θεωρώντας πως ο Θουκυδίδης αναπαράγει τις αναλύσεις των σοφιστών, εκφράζει την άποψη ότι στον Διάλογο ο Θουκυδίδης παρουσιάζει αναμφίβολα τις εκτιμήσεις των ολιγαρχικών κύκλων για τη δημοκρατία της Αθήνας και την εξουσία της στα πλαίσια της ηγεμονίας. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί. Οι Αθηναίοι παρουσιάζονται να έχουν παρασυρθεί από μια γενική αρχή, που η ίδια η ηγεμονία τους συνεπάγεται. Ούτε φαίνεται ο ιστορικός να έχει την πρόθεση να επικρίνει τη στάση τους, καθώς γνωρίζει ότι η δικαιοσύνη δεν μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά ανάμεσα σε έναν ισχυρό και σε έναν αδύνατο. Η συνολική τοποθέτηση των Αθηναίων είναι επαναστατική, αλλά οι επιμέρους θέσεις τους αντιπροσωπεύουν την λαϊκή σοφία, που ο Θουκυδίδης υιοθετεί μαζί με όλους τους Έλληνες στοχαστές. Αυτό που καταδικάζει περισσότερο και από τον ιμπεριαλισμό είναι η ίδια η ανθρώπινη φύση και ο διάλογος εκφράζει μάλλον τη φιλοσοφική απαισιοδοξία του παρά την πολιτική αυστηρότητά του.

179. Romilly (2000) 405-410.

180. Romilly (2000) 410.

181. Romilly (2000) 411.

Ο Θουκυδίδης, εξαιτίας της άποψής του για την ενυπάρχουσα αναγκαιότητα, κατάφερε να φθάσει σε ένα μεγάλο επίπεδο αμεροληψίας στη συζήτηση ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Μηλίους. Ίσως, μάλιστα, δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η συζήτηση αποτελεί και τον μοναδικό διάλογο του έργου. Η μαιευτική μέθοδος, που χρησιμοποιείται σε έναν διάλογο, επιτρέπει την βαθύτερη εξέταση των θέσεων των δύο πλευρών και παρουσιάζει τη λογική συνοχή τους. Το ότι οι δύο πλευρές μένουν αμετακίνητες στις αρχικές τους θέσεις οφείλεται στο γεγονός ότι πίσω από τις μορφές των Αθηναίων και των Μηλίων υποκρύπτονται οι αιώνιες μορφές της δικαιοσύνης και της δύναμης¹⁸².

182. Romilly (2000) 411-412.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: ΟΙ ΠΕΡΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ – ΜΑΧΗΤΡΟΛΙΤΙΚ ΚΑΙ REALPOLITIK

Η άγνοια των κινδύνων, η υπερεκτίμηση των δυνάμεών μας, οι ελπίδες πλουτισμού, ο φόβος για κατάκτηση από κάποιους αντιπάλους, η βιασύνη και η κακή εκτίμηση των καταστάσεων, η ύβρις και η υπέρβαση του μέτρου είναι κατά τον Θουκυδίδη οι βασικές αιτίες ενός πολέμου. Από τη στιγμή που αρχίζει ο πόλεμος χρειάζεται πολλή σκέψη, λογική και περίσκεψη, γιατί το απρόβλεπτο παραμονεύει και το παράλογο κυριαρχεί. Είναι αναγκαίο να διεξάγεται στα όρια των κανόνων και της ηθικής και όχι με αγριότητες και βαρβαρότητες, που δεν τιμούν την ιδιότητα του ανθρώπου. Τα πάντα πρέπει να τα κυβερνάει ο νόμος και το δίκαιο. Τίποτα δεν πρέπει να είναι πάνω από αυτά, γιατί τότε τα πάντα καταλύονται και κυριαρχεί ο νόμος της ζούγκλας. Σίγουρα, είναι πολύ καλύτερα να επιλύεται ένα πρόβλημα με τον διάλογο παρά με πόλεμο. Όταν όμως κανείς είναι υποχρεωμένος να αμυνθεί στα κατακτητικά-ιμπεριαλιστικά σχέδια του άλλου, αυτό θα πρέπει να γίνεται οπωσδήποτε χωρίς χρονοτριβή, αλλά πάντοτε με λογική και σύνεση. Αυτές είναι σε γενικές γραμμές οι απόψεις του Θουκυδίδη σχετικά με τον πόλεμο, που αποτελεί μια πολύ σοβαρή υπόθεση, και γι'αυτό πριν αποφασιστεί πρέπει οι άνθρωποι *βουλευέσθαι βραδέως* (πβ Ι. 78.1). Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα όσα ο Θουκυδίδης λέει για αυτόν και κυρίως τα επίθετα και οι προτάσεις που τον συνοδεύουν:

«τοῦ πολέμου τὸν παράλογον» (Ι. 78). [αστάθμητο πράγμα ο πόλεμος]

«εὕροίτε δ' ἂν τόνδε περὶ οὗ νῦν βουλευέσθε οὐκ ἂν ἐλάχιστον γενόμενον, εἰ σωφρόνως τις αὐτὸν ἐκλογίζοιτο» (Ι. 80). [εάν το σκεφτείτε νηφάλια, θα δείτε ότι ο πόλεμος για τον οποίο συνεδριάζετε μόνο ασήμαντος δε θα είναι]

«... φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπὶ μείζον δυνηθῶσιν» (Ι. 88). [επειδή φοβούνταν μήπως οι Αθηναίοι γίνουν ακόμη ισχυρότεροι]

«ἥκιστα ὁ πόλεμος ἐπὶ ῥήτοϊς χωρεῖ» (Ι. 122). [γιατί ο πόλεμος ελάχιστα ακολουθεί προδιαγεγραμμένη πορεία]

«... ἐκ πολέμου μὲν γὰρ εἰρήνη μᾶλλον βεβαιοῦται» (Ι. 124). [γιατί με τον πόλεμο η ειρήνη εξασφαλίζεται περισσότερο]

«... τοῦ πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μενετοί» (Ι. 142). [στον πόλεμο οι ευκαιρίες δεν περιμένουν]

«ἦν ἐθέλητε ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες» (Ι. 144). [αρκεί να μη

θελήσετε ταυτόχρονα με τη διεξαγωγή του πολέμου να επεκτείνετε την κυριαρχία σας]

«*Άδηλα γὰρ τὰ τῶν πολέμων*» (II. 11). [γιατί στους πολέμους τα πράγματα είναι άδηλα]

«*Τὸ κράτος τοῦ πολέμου βεβαιότερον ἔχετε*» (III. 13). [η νίκη σας στον πόλεμο θα είναι πιο βέβαιη]

«*Τὸ καινὸν τοῦ πολέμου*» (III. 30). [τα απρόοπτα του πολέμου]

«*Ἀπὸ τοῦ πολέμου τούτου πᾶν τὸ Ἑλληνικὸν ἐκινήθη*» (III. 82). [από τον πόλεμο αυτό συνταράχθηκε όλος ο Ελληνικός κόσμος]

«*Βίαιος διδάσκαλος ὁ πόλεμος*» (III. 82). [ο πόλεμος διδάσκει τη βία]

«*...καὶ τὴν εἰωθεῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιώσει*» (III. 82). [και άλλαξαν την καθιερωμένη σημασία των λέξεων ώστε να ταιριάζει με τις πράξεις τους]

«*Οὐδὲ ἰσχύς βέβαιον, διότι καὶ εὐελπι. τὸ δὲ ἀστάθμητον τοῦ μέλλοντος [...] πάντων τε σφαλερώτατον ὄν*» (IV. 62). [ούτε η δύναμη είναι κάτι σίγουρο, επειδή απλώς γεννάει ελπίδες. το άδηλο του μέλλοντος ... που είναι πιο επισφαλές απ' όλα]

«*[...] τρία εἶναι τοῦ καλῶς πολεμεῖν, τὸ ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ τὸ τοῖς ἄρχουσι πείθεσθαι*» (V. 9). [τρεις είναι οι αρετές του άξιου πολεμιστή: η αποφασιστικότητα, το αίσθημα της τιμής και η πειθαρχία στους ηγέτες]

«*Μὴ οὕτως βραχεία βουλῆ περὶ μεγάλων πραγμάτων [...] πόλεμον οὐ προσήκοντα αἶρεσθαι*» (VI 9). [να μην αποφασίσουμε με τέτοια προχειρότητα για πολύ σπουδαία πράγματα... να αναλάβουμε έναν πόλεμο χωρίς να υπάρχει λόγος]¹⁸³

Με βάση τις απόψεις του αυτές θα λέγαμε ότι ο Θουκυδίδης διαφωνεί με τη χρήση της αλόγιστης και ωμής βίας των ισχυρών πόλεων που εκφράζεται με τη **Machtpolitik** του Κλέωνα και ίσχυσε στην περίπτωση των Πλαταιέων και των Μηλίων. Θα προτιμούσε, σίγουρα, στην περίπτωση των Μηλίων, οι Αθηναίοι να είχαν υιοθετήσει μια πολιτική μετριοπαθή δείχνοντας επιείκεια και διπλωματία, όπως έκαναν στην περίπτωση της αποστασίας της Μυτιλήνης, και όπως περιγράφεται από τους ίδιους τους Αθηναίους στο V. 111.4: *ὡς οἴτινες τοῖς μὲν ἴσοις μὴ εἴκουσι, τοῖς δὲ κρείσσοσι καλῶς προσφέρονται, πρὸς δὲ τοὺς ἥσσους μέτριοι εἶσιν, πλεῖστ' ἂν ὀρθοῖντο* [γιατί όσοι δεν υποχωρούν στους ίσους, συμπεριφέρονται, όμως, συνετά στους ισχυρότερους και με μετριοπάθεια στους λιγότερο ισχυρούς,

183. Νούλας (2005) 90-92.

αυτοί συνήθως βγαίνουν κερδισμένοι]. Μία μετριοπαθής και διπλωματική συμπεριφορά θα ήταν σύμφωνη με τις αρχές της **Realpolitik**, που στη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης απαιτεί από τους ισχυρούς να αντιμετωπίζουν τους αδύναμους με περισσότερη σύνεση και σωφροσύνη. Βέβαια, η επικράτηση της σωφροσύνης είναι μία πολύ δύσκολη υπόθεση, κατά τον Θουκυδίδη, χωρίς την παρουσία ενός χαρισματικού ηγέτη, όπως ο Περικλής (II. 65.8). Προϋποθέτει ταυτόχρονα αλλαγή και βελτίωση της ανθρώπινης φύσης, κάτι που δεν είναι εύκολο, αλλά και συνειδητοποίηση της ανάγκης του πολιτικού βίου για μια σώφρονα φιλοσοφική σκέψη, η οποία δε θα περιφρονεί τις ανθρώπινες – πολιτικές ανάγκες¹⁸⁴.

Όμως, η Αθήνα, η πόλη στην οποία αναπτύχθηκε η ελευθερία έκφρασης και η Δημοκρατία, απορρίπτει στο Διάλογο με τους Μηλίους κάθε συζήτηση σχετική με τη δικαιοσύνη και την τιμή. Απαιτεί από τους Μηλίους να πάντων να είναι ελεύθεροι, προκειμένου να ικανοποιήσει το δικό της συμφέρον. Έχει χάσει την δυνατότητα πολιτικής διαβούλευσης και η γλώσσα που χρησιμοποιεί δεν έχει συνέπεια και δεν στηρίζεται σε πολιτισμό. Επομένως, η πόλη δεν αντιπροσωπεύει πια το *κάλλος*, όπως στην περίοδο του Περικλή (II. 40, 41). Οι Αθηναίοι με πολύ κυνισμό ορίζουν το δίκαιο από τη θέση του ισχυρού και προσπαθούν να πείσουν τους Μηλίους ότι πρέπει να υποχωρήσουν και να συμβιβαστούν¹⁸⁵.

Από την άλλη πλευρά οι Μήλιοι επιδιώκουν να εφαρμόσουν την πολιτική της ουδετερότητας. Αν και πιέζονται από τους Αθηναίους να μην εμμείνουν στην άποψη αυτή, εκείνοι επιμένουν. Θέλουν να απολαμβάνουν την ησυχία τους και να μην εμπλακούν στον πόλεμο. Ο Θουκυδίδης μάλλον διαφωνεί σ' αυτό το σημείο. Στην προοπτική του πολέμου όλες οι πόλεις εντάσσονται σε συμμαχίες με διάφορα κριτήρια. Άλλες άμεσα και άλλες κατόπιν συνεκτίμησης των διαφόρων παραμέτρων και των συμφερόντων τους (πβ. τα λόγια του ίδιου του ιστορικού I. 1.1: *καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὄρων ζυνιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοούμενον* [και ο υπόλοιπος Ελληνικός κόσμος συντασσόταν με τον ένα ή τον άλλο από τους δύο, άλλοι αμέσως κι άλλοι σκοπεύοντας να το κάνουν]). Η ουδετερότητα κατά την κρίση του ισχυρού δεν έχει κανένα νόημα, ούτε παρέχει ασφάλεια σε πολέμους για την ηγεμονία. Η άποψη αυτή είναι φανερή στη δημηγορία των Κερκυραίων (I. 36.3), οι οποίοι ζητούν από τους Αθηναίους να τους δεχθούν στη συμμαχία τους,

184. Σταμούλη (2007) 196-199.

185. Σταμούλη (2007) 197.

επικαλούμενοι το κοινό συμφέρον τους, την ένωση των ναυτικών δυνάμεών τους για την αντιμετώπιση των Κορινθίων. Και δικαιολογούν την απόφασή τους αυτή λέγοντας ότι η ουδετερότητα όχι μόνο δεν εξυπηρετεί το συμφέρον τους, αλλά αποτελεί και αδυναμία, καθώς αποδεικνύει ότι δεν είναι ετοιμοπόλεμοι, ενώ ταυτόχρονα θεωρείται αβουλία, δηλαδή απρονοησία, γιατί απομονώνει την πόλη και την εκθέτει σε κινδύνους σε περίπτωση που δεχθεί επίθεση από κάποιους που την επιβουλεύονται.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη μας αυτές τις απόψεις του ιστορικού και με δεδομένη την αδυναμία των Μηλίων, θα διαπιστώναμε ότι οι Μήλιοι ξεπερνούν τα όρια της ανθρώπινης φύσης¹⁸⁶ και παράλληλα τις στρατιωτικές τους δυνατότητες απαιτώντας από μια δύναμη σαν την Αθήνα να αποδεχθεί και να σεβαστεί την ουδετερότητα. Επικαλούνται την ηθική, αλλά οι ηθικές αξίες έχουν ελάχιστη σημασία σε έναν πόλεμο, όπου αυτό που μετράει περισσότερο είναι το συμφέρον. Άλλωστε, και η Ιστορία μάλλον στη λογική της αναγκαιότητας υπακούει παρά της ηθικής. Η απόφαση, λοιπόν, της Μήλου να επιμείνει στην ουδετερότητα δεν ήταν η ορθότερη επιλογή. Από την άλλη πλευρά και η στάση των Αθηναίων δεν είναι ορθή αφού θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την διπλωματική γλώσσα της Realpolitik, την οποία τήρησαν στην αποστασία των Μυτιληναίων. Έτσι ερμηνεύεται η αποστασιοποιημένη αφήγηση των γεγονότων της Μήλου από τον Θουκυδίδη¹⁸⁷.

186. Όπως επισημαίνει η Σταμούλη (ό. π. σελ. 238, υποσ. 979) η *άνθρωπεία φύσις* είναι κατά τον Θουκυδίδη α) *άκρατης όργης* (III. 84) [δεν μπορεί να κυριαρχήσει στα πάθη της] β) *κρείσσων δικαίου* (III. 84) [ανώτερη του δικαίου] γ) *πολεμία τοῦ προύχοντος* (III. 84) [εχθρεύεται οτιδήποτε υπερέχει] δ) *όρμωμένη προθύμως τι πράξει* (III. 45) [ξεκινάει για κάτι που το θέλει ολόψυχα] ε) *τῶν νόμων κρατήσασα* (III. 84) [επικρατεί των νόμων] Να σημειωθεί ότι το κεφ. 84 θεωρήθηκε ήδη από την αρχαιότητα νόθο [Σκουτερόπουλος (2011) 458.]

187. Σταμούλη (2007) 236-239.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ: Ο ΑΜΟΡΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΛΟΓΟ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ

Ο Διάλογος δεν έχει καμιά σχέση με τη σφαγή των Μηλίων που θα ακολουθήσει. Σκοπός των Αθηναίων είναι να πείσουν τους Μηλίους ότι θα ήταν συνετό να παραδοθούν, καθώς οποιαδήποτε αντίσταση θα ήταν ανώφελη. Στο πλαίσιο αυτό αντικρούουν την υπεραισιοδοξία των Μηλίων όσον αφορά την αναμενόμενη βοήθεια από τους θεούς και από τους Λακεδαιμονίους. Για άλλη μια φορά (μετά την ομιλία τους στη Σπάρτη στο πρώτο βιβλίο) επαναλαμβάνουν¹⁸⁸ ότι οι ισχυροί κάνουν αυτό που μπορούν και οι αδύναμοι υφίστανται αυτά που πρέπει να υποστούν, με την προσθήκη ότι ζήτημα δικαιοσύνης τίθεται μόνο μεταξύ εκείνων που έχουν ίση δύναμη. Η δήλωσή τους, όμως, για τους θεούς (105.2) (ότι κι αυτοί επιβάλλουν τη θέλησή τους στους ασθενέστερους) είναι που δημιούργησε πολλές συζητήσεις σχετικά με τους στόχους του Θουκυδίδη. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, όπως προαναφέραμε, αναρωτιέται αν ο ιστορικός θέλησε να εκδικηθεί τους πατριώτες του λόγω της εξορίας που του επέβαλαν, ενώ οι σύγχρονοι μελετητές του Θουκυδίδη θεώρησαν ότι πρόθεσή του ήταν να καταγγείλει τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό¹⁸⁹. Ο McGregor μάλιστα, θεωρεί πως το χωρίο, πέρα από τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, καταγγέλλει και την αθηναϊκή δημοκρατία¹⁹⁰. Οι μελετητές πιστεύουν, επίσης, ότι οι Αθηναίοι διακηρύσσουν το δόγμα ότι η ισχύς είναι δίκαιον. Ωστόσο, αυτό δεν είναι σωστό. Ο ισχυρισμός του Θουκυδίδη είναι ότι “η επιβολή της εξουσίας είναι φυσικός νόμος, αδιαπέραστος σε ηθικά κριτήρια: όχι ότι η ισχύς είναι δίκαιον, αλλά ότι η ισχύς είναι αναπόδραστο γεγονός, όσο λίγο και αν μας αρέσει ή αν το εγκρίνουμε”¹⁹¹. Χωρίς αμφιβολία, αυτό ο Θουκυδίδης το αποδεχόταν ως γεγονός της ζωής, το οποίο είναι υποχρεωμένοι να λαμβάνουν υπόψη τους ακόμη και οι πιο καλοπροαίρετοι άνθρωποι, καθώς είναι κάτι που

188. Αξίζει να αντιπαραθέσουμε στο σημείο αυτό τα χωρία I. 76.1-2 και V. 105.1-2 για να φανεί η σύγκλιση στη σκέψη και στη γλώσσα, κάτι που επισημαίνει και ο Connor [(1984) 151]: I. 76.1-2 *καὶ εἰ τότε ὑπομείναντες διὰ παντὸς ἀπήχθεσθε ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ, ὥσπερ ἡμεῖς, εὖ ἴσμεν μὴ ἂν ἦσσαν ὑμᾶς λυπηροὺς ... καὶ ἀναγκασθέντας ἂν ἢ ἄρχειν ἐγκρατῶς ἢ αὐτοὺς κινδυνεύειν. οὕτως οὐδ' ἡμεῖς θαυμαστὸν οὐδὲν πεποιήκαμεν οὐδ' ἀπὸ τοῦ ἀνθρωπεύου τρόπου ... οὐδ' αὖ πρῶτοι τοῦ τοιοῦτου ὑπάρξαντες, ἀλλ' αἰεὶ καθεστῶτος ...*

V. 105.1-2 *οὐδὲν γὰρ ἔξω τῆς ἀνθρωπείας ... πράσσομεν. ἠγοῦμεθα γὰρ τὸ τε θεῖον δόξῃ τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντὸς ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίᾳς, οὐ ἂν κρατῇ, ἄρχειν· καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον οὔτε κειμένῳ πρῶτοι χρησάμενοι, ὄντα δὲ παραλαβόντες καὶ ἐσόμενον ἐς αἰεὶ ... εἰδότες καὶ ὑμᾶς ἂν ... δρῶντας ἂν ταῦτο.*

189. Ste Croix (2005) 36-38.

190. MacGregor (1956) 100.

191. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 164.

εφαρμόζουν όλα τα κράτη χωρίς εξαίρεση. Μάλιστα, δεν το αποδίδει μόνο στους Αθηναίους αλλά και στον Ερμοκράτη τον Συρακούσιο που ήταν φανατικός εχθρός των Αθηναίων. Στη συνέλευση της Γέλας το 424 π.Χ. λέει: *καὶ τοὺς μὲν Ἀθηναίους ταῦτα πλεονεκτεῖν τε καὶ προνοεῖσθαι πολλή ζυγγνώμη, καὶ οὐ τοῖς ἄρχειν βουλομένοις μέμφομαι, ἀλλὰ τοῖς ὑπακούειν ἐτοιμοτέροις οὖσιν· πέφυκε γὰρ τὸ ἀνθρώπειον διὰ παντὸς ἄρχειν μὲν τοῦ εἴκοντος, φυλάσσεσθαι δὲ τὸ ἐπιόν* (IV. 61.5) [κι όσο για τους Αθηναίους είναι πολύ κατανοητό να έχουν κατακτητικές διαθέσεις και να κάνουν τέτοια σχέδια, και δεν κατακρίνω αυτούς που θέλουν να άρχουν αλλά αυτούς που ακόμη πιο πρόθυμα είναι έτοιμοι να υποταχθούν. Γιατί αποτελεί χαρακτηριστικό του ανθρώπου να εξουσιάζει πάντοτε όποιον δεν αντιστέκεται αλλά και να αμύνεται σε όποιον του επιτίθεται]¹⁹².

Ο Θουκυδίδης στην πράξη κάνει μια βασική διάκριση ανάμεσα στις σχέσεις των ατόμων ενός κράτους, όπου υπάρχουν νόμοι και ποινές που μπορούν να επιτρέψουν την ίση αντιμετώπιση του αδύνατου από τον ισχυρό, και στις σχέσεις μεταξύ κρατών, όπου ο ισχυρός αποφασίζει πώς θα μεταχειριστεί τον αδύναμο και οι ηθικές κρίσεις είναι ουσιαστικά ανεφάρμοστες. Το κείμενο στο οποίο γίνεται σαφέστερα αυτή η διάκριση είναι το *Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας* του Δημοσθένη (XV. 28-29). Ο Δημοσθένης λέει ότι εντός των κρατών υπάρχουν νόμοι, που τοποθετούν τους αδύναμους σε θέση ισότητας με τους ισχυρούς και τους επιτρέπουν να τους αντιμετωπίζουν με ίσους όρους. Αντίθετα, στις διαμάχες μεταξύ κρατών ο ισχυρός απλώς εξαναγκάζει τον αδύναμο. Με άλλα λόγια η αδυναμία εφαρμογής του νόμου με αποτελεσματικές ποινές καθιστά τη δύναμη ως τον μοναδικό διαιτητή στις διεθνείς υποθέσεις¹⁹³.

Αν και ο Θουκυδίδης δεν διατυπώνει με την ίδια σαφήνεια αυτή τη γενική αρχή, δείχνει επανειλημμένως ότι την αποδέχεται στην πράξη. Για παράδειγμα, στο V. 105.4, όπου οι Αθηναίοι αναφέρονται στους Λακεδαιμόνιους, προκειμένου να καταρρίψουν τον ισχυρισμό των Μηλίων ότι θα τους βοηθήσουν οι Σπαρτιάτες.

Ο αμοραλισμός του Θουκυδίδα, που είναι ολοκληρωτικός σε σχέση με όλα όσα αφορούν τις “διεθνείς υποθέσεις” εκπλήσσει τους περισσότερους από τους μελετητές του. Ωστόσο, αυτό το χαρακτηριστικό του είναι πολύ φανερό, γιατί ο Θουκυδίδης γράφει, σχεδόν αποκλειστικά, για διεθνείς και δημόσιες υποθέσεις.

192. Ste Croix (2005) 38-39.

193. Ste Croix (2005) 40-41.

Όταν πραγματεύεται τις σχέσεις μεταξύ ατόμων ενός κράτους, είναι έτοιμος να κάνει τις δικές του ηθικές κρίσεις. Πβ τα λόγια του Περικλή στο Π. 37 και την κρίση για τον Νικία (VII. 86.5: *καὶ ὁ μὲν τοιαύτη ἢ ὅτι ἐγγύτατα τούτων αἰτία ἐτεθνήκει, ἥκιστα δὴ ἄξιός ὢν τῶν γε ἐπ' ἐμοῦ Ἑλλήνων ἐς τοῦτο δυστυχίας ἀφικέσθαι διὰ τὴν πᾶσαν ἐς ἀρετὴν νενομισμένην ἐπιτήδευσιν* [Για τέτοιους ή για πολύ παραπλήσιους λόγους θανατώθηκε ο Νικίας, στον οποίο λιγότερο από οποιονδήποτε άλλο Έλληνα, του καιρού μου τουλάχιστον, άξιζε τούτο το οικτρό τέλος, διότι αταλάντευτα στη ζωή του έμεινε προσηλωμένος στην αρετή. (Μτφρ:Ν. Σκουτερόπουλος)]. Όταν όμως πραγματεύεται τις σχέσεις μεταξύ κρατών και ζητήματα δημόσιας πολιτικής, που αφορούν τέτοιες σχέσεις, ο Θουκυδίδης δεν κάνει παρόμοιες ηθικές κρίσεις. Φυσικά, τα δρώντα πρόσωπα κάνουν ηθικές κρίσεις, αλλά όταν καταγράφει επικλήσεις στη δικαιοσύνη, τις εμφανίζει συνήθως στο στόμα ανθρώπων οι οποίοι ανήκουν στην πλευρά αυτών που χάνουν στις διπλωματικές επαφές. Π.χ. οι Πλαταιείς (II. 71.2 και III. 56.1, 3, 5) και οι Μήλιοι (V. 86, 89, 90, 98, 104)¹⁹⁴.

Ακόμα και αν ο Θουκυδίδης αποδοκίμαζε όλες τις αγριότητες, τις οποίες διέπρατταν τα κράτη μεταξύ τους, η λύση που επέλεξε ήταν να μην εκφέρει κρίση για τέτοια ζητήματα και να περιορίζεται στην παρουσίασή τους. Ειδικά σε σχέση με την Μήλο δεν υπάρχει καμιά αναφορά στον Διάλογο, άμεση ή έμμεση, στη φρικιαστική συνέχεια, αν εξαιρέσουμε τη φράση *τὰ δεινότατα παθεῖν* (V. 93), που απλώς σημαίνει τα δεινά που ήταν αναμενόμενα σε μια αντίσταση χωρίς ελπίδα. Πραγματικά, οι Αθηναίοι νοιάζονται να πείσουν τους Μηλίους να παραδοθούν ήσυχα, αντί να αντισταθούν. Ίσως, όταν έγραφε αυτό τον Διάλογο ο ιστορικός να είχε στο μυαλό του την παρουσίαση κάποιων βασικών και ωμών γεγονότων που αφορούσαν τη θέση ηγεμονικών κρατών και απειλούμενων από αυτά κρατών με όσο το δυνατόν πιο γενικό τρόπο¹⁹⁵.

194. Ste Croix (2005) 43-44.

195. Ste Croix (2005) 47-48.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΣΤΟ ΔΙΑΛΟΓΟ: ΥΒΡΙΣ Ή ΑΤΗ;

Η συζήτηση ανάμεσα στους διαπραγματευόμενους εστιάζει σε δύο θέματα. Στο πρώτο μισό του διαλόγου οι ομιλητές συζητούν τη σκοπιμότητα για τον εξαναγκασμό προσχώρησης της Μήλου στην Αθηναϊκή συμμαχία, ενώ στο δεύτερο εξετάζουν την πιθανότητα πετυχημένης αντίστασης από τους Μηλίους. Από τη στιγμή όμως που οι Μήλιοι δεν δείχνουν διατεθειμένοι να παραδοθούν αμαχητί στους Αθηναίους, η αναπόφευκτη καταστροφή της Μήλου ρίχνει τη σκιά της στο σύνολο των διαπραγματεύσεων. Η συζήτηση για την σκοπιμότητα του εξαναγκασμού μιας ανεξάρτητης πόλης να αποποιηθεί την ελευθερία της γίνεται ταυτόχρονα συζήτηση για την σκοπιμότητα καταστροφής μιας ανεξάρτητης πόλης που αρνείται να γίνει υποτελής.

Όπως υποστηρίζει ο Liebeschuetz¹⁹⁶ οι Αθηναίοι πρεσβευτές δεν φαίνεται να έχουν μια σωστή άποψη για τα συμφέροντα της πόλης τους. Γιατί οι Αθηναίοι δεν είχαν λόγο να ανησυχούν για την ανυπακοή των νησιωτών έχοντας αναμφισβήτητη κυριαρχία στη θάλασσα. Αντιθέτως, η καταστροφή της Μήλου θα δυσχέραινε τη θέση τους σε διπλωματικό επίπεδο, σε μια χρονική στιγμή που η διπλωματία τους ήταν απαραίτητη προκειμένου να πετύχουν την επέκταση της κυριαρχίας τους. Εξάλλου, η αδιαφορία τους για την ενδεχόμενη βοήθεια των Σπαρτιατών στους Μηλίους ήταν κάτι πολύ επικίνδυνο για την αθηναϊκή πολιτική. Βέβαια, με βάση την πληροφορία που μας δίνει ο Θουκυδίδης αμέσως μετά τη λήξη του διαλόγου (κεφ.115) για παρέμβαση των Αθηναίων στην Πελοπόννησο με σκοπό την υποστήριξη του Άργους, αλλά και με την πραγματοποίηση της εκστρατείας στη Σικελία από τους Αθηναίους, διαπιστώνουμε ότι οι Αθηναίοι συνειδητά ακολουθούσαν μία πολιτική που περιέκλειε τον κίνδυνο ενός πολέμου με τη Σπάρτη.

Μετά απ'όλα αυτά ο Liebeschuetz υποστηρίζει ότι ο Θουκυδίδης σκόπιμα παρουσιάζει τη στάση των Αθηναίων εσφαλμένη και τους ίδιους παραπλανημένους. Μπορεί να μην είναι λάθος τους το ότι συζητούν στη βάση της σκοπιμότητας και όχι της ηθικής, μια και έτσι συνήθως συμβαίνει στα πλαίσια των διακρατικών σχέσεων, ούτε το ότι πιστεύουν πως οι Μήλιοι θα υποκύψουν από τη στιγμή που η δύναμή τους δεν τους επιτρέπει να αντισταθούν αποτελεσματικά. Αλλά κατά έναν

196. Liebeschuetz (1968) 74-75.

ειρωνικό τρόπο οι Αθηναίοι ακολουθούν εσφαλμένη τακτική όσον αφορά τα δικά τους συμφέροντα. Παράλληλη είναι και η θέση των Μηλίων. Αν και η απόρριψη του αθηναϊκού τελεσιγράφου είναι εντελώς ανόητη για αυτούς στα πλαίσια της σκοπιμότητας, δείχνουν να αντιλαμβάνονται πλήρως το συμφέρον των αντιπάλων τους και πολύ σύντομα θα επιβεβαιωθούν από τα γεγονότα: οι εχθροί των Αθηναίων θα αυξηθούν σημαντικά και οι Σπαρτιάτες θα κάνουν εκστρατείες σε περιοχές της Αθηναϊκής συμμαχίας και στην ίδια την Αττική αναγκάζοντάς τους να πολεμήσουν απελπισμένα για την διάσωση της συμμαχίας τους και της ίδιας τους της πόλης¹⁹⁷.

Οι Αθηναίοι όχι μόνο δεν απορρίπτουν τις προβλέψεις των Μηλίων αλλά υπαινίσσονται και οι ίδιοι καταστάσεις (κεφ.99) οι οποίες όπως αποδεικνύεται από τα κατοπινά χρόνια είναι πιο καταστροφικές απ' οτιδήποτε λέγεται από τους Μηλίους. Στο κεφάλαιο 103 οι Αθηναίοι περιφρονούν τους Μηλίους για την πίστη τους στην ελπίδα, καθώς λένε ότι η ελπίδα είναι ένα στήριγμα για όσους ρισκάρουν τον πλούτο τους αλλά όχι για αυτούς που τα ρισκάρουν όλα. Χωρίς να το καταλαβαίνουν, στο σημείο αυτό αναφέρονται στους ίδιους τους εαυτούς τους που με στήριγμα τη μεγάλη τους δύναμη παίρνουν ένα μικρό ρίσκο με την επίθεση στη Μήλο, αλλά σύντομα θα πάρουν ένα τεράστιο ρίσκο με την εκστρατεία στη Σικελία. Κρίνοντας κανείς τα επιχειρήματα των δύο πλευρών συμπεραίνει ότι και οι δύο εκφράζουν σωστές απόψεις. Οι Αθηναίοι έχουν στραμμένη την προσοχή τους στο παρόν και είναι απόλυτα πεπεισμένοι ότι δεν υπάρχει ελπίδα σωτηρίας για τη Μήλο. Οι Μηλιοί στηρίζουν τις ελπίδες τους στο μέλλον: σε ενδεχόμενες αποστασίες συμμάχων της Αθήνας, στην τύχη και στη βοήθεια των Σπαρτιατών. Η Μήλος τελικά καταστρέφεται, αλλά το αμέσως επόμενο βήμα είναι η πτώση της Αθήνας και η δικαίωση των Μηλίων.

Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι υπάρχει μια συνέχεια ανάμεσα στο επεισόδιο των Μηλίων και στην αφήγηση της Σικελικής εκστρατείας και ότι οι Αθηναίοι “πληρώνουν” στη Σικελία την αδικία που είχαν διαπράξει στη Μήλο. Κάτι τέτοιο δεν δικαιολογείται εύκολα με βάση το κείμενο, αφού τα δύο γεγονότα παρουσιάζονται να είναι εντελώς ανεξάρτητα. Όμως, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του Διαλόγου είναι ο αποκρουστικός τρόπος με τον οποίο εκφράζονται τα αθηναϊκά επιχειρήματα. Οι Αθηναίοι παρουσιάζονται ως αλαζόνες και εκβιαστές των αδυνάτων, με απεριόριστη αυτοπεποίθηση και με έλλειψη

197. Liebeschuetz (1968) 75.

ταπεινοφροσύνης ακόμα και απέναντι στους θεούς. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να διακρίνει στη συμπεριφορά τους μία περίπτωση *ὑβρεως*, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την *νέμεσιν* των θεών και κατ' επέκταση την *τίσιν* με την καταστροφή στη Σικελία¹⁹⁸. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Macleod¹⁹⁹ η σκληρότητα που δείχνουν οι Αθηναίοι στο δεύτερο μισό του διαλόγου δεν πρέπει να θεωρηθεί *ὑβρις*, διότι οι πράξεις τους είναι σύμφωνες με το φυσιολογικό πρότυπο των ανθρώπων και ίσως και των θεών. Ξέρουν πολύ καλά ότι το να εξουσιάζει ο ισχυρότερος είναι φυσιολογικό. Κάθε άλλη δύναμη στη θέση τους το ίδιο θα έκανε. Δεν υπάρχει αλαζονεία στη στάση τους αυτή, διότι ενεργούν σύμφωνα με τα καθιερωμένα και είναι πολύ προσεκτικοί στα λόγια τους για τους θεούς. Επίσης, είναι προετοιμασμένοι για το τέλος της ηγεμονίας τους και αυτό απέχει πολύ από την έπαρση που χαρακτηρίζει τους υβριστές. Αν, όμως, αυτό δεν αποτελεί ὑβρη, είναι ένα είδος τύφλωσης που έρχεται σε αντίθεση με την φιλοδοξία τους να δώσουν σωστές συμβουλές.

Άλλωστε, η ὑβρις στο έργο του Θουκυδίδη εντάσσεται σε ένα αυστηρά ανθρώπινο πλαίσιο και μπορεί να οριστεί ως μια απερισκεψία που προέρχεται από την επιτυχία. Φανερώνει την επιθυμία δράσης πέρα από τις δεδομένες δυνάμεις και η νέμεσις δεν είναι πλέον η τιμωρία από τους θεούς, αλλά η λογική συνέπεια της ανθρώπινης πλάνης. Από τη στιγμή, βέβαια, που αντιβαίνει στο ιδανικό της μετριοπάθειας και παρασύρει τον άνθρωπο στη διεκδίκηση περισσότερων από αυτά που του ανήκουν, έρχεται σε αντίθεση με τη δικαιοσύνη και αποδοκιμάζεται ηθικά από τον ίδιο τον ιστορικό. Στο έργο του, όμως, δεν μεταφέρεται αυτή η πλευρά του ηθικού σφάλματος, αλλά μόνο του πολιτικού, του αμαρτήματος κατά της πραγματικότητας, που η ίδια έρχεται να το τιμωρήσει²⁰⁰.

198. Liebeschuetz (1968) 75-77.

199. Macleod (1974) 395.

200. Romilly (2000) 439-440.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ: ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Ο Θουκυδίδης είναι καλός γνώστης της ρητορικής θεωρίας και άσκησης κάτι που αποτυπώνεται και στους λόγους του. Η φράση *ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἔμοι ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν* (I. 22.1) [ὡπως νόμιζα ὅτι θα μίλησε καθένας, με τον καταλληλότερο κάθε φορά τρόπο για το αντικείμενό του], αν και πολύ λίγα στοιχεία μας δίνει για την τεχνική του συγγραφέα, παραπέμπει στη ρητορική. Γιατί αυτό ακριβώς είναι που προσπαθούν να μεταδώσουν οι ρήτορες: το να λέει κάποιος *τα δέοντα*. Τα δέοντα είναι μία έννοια τόσο σύνθετη, όσο και η ρητορική. Εν μέρει αναφέρεται στο περιεχόμενο ενός λόγου που δίνει τις απαραίτητες συμβουλές για οποιαδήποτε περίπτωση. Αυτή είναι η έννοια με την οποία ο Περικλής χρησιμοποιεί τη λέξη αυτή στο δικό του λόγο (II. 60. 5) : *ἔμοι τοιούτῳ ἀνδρὶ ὀργίζεσθε ὅς οὐδενὸς ἤσσω οἴομαι εἶναι γινῶναι τε τὰ δέοντα καὶ ἐρμηνεύσαι ταῦτα* [Κι ὁμως εξοργίζεστε ἐναντίον μου, ἐναντίον ενός ἀνθρώπου που δεν εἶναι, νομίζω, ἀπὸ κανέναν λιγότερο σε θέση να κρίνει τι εἶναι ἀπαραίτητο και να το ἐξηγήσει]. Ὅμως, στο I. 22.1 αναφέρεται περισσότερο στα στοιχεία ἐκεῖνα ενός λόγου που τον καθιστοῦν λογικό ἢ πειστικό. Ἀντιστοιχεῖ σ'αὐτό που ο Ἀριστοτέλης μιλῶντας για την τραγωδία ἀποκαλεῖ *τὰ ἐνόητα καὶ τὰ ἀρμόττοντα* (*Ποιητικὴ* 1450b.5)²⁰¹.

Ἡ μορφή του διαλόγου των Μηλίων εἶναι μοναδική στην *Ἱστορία* του Θουκυδίδη. Τόσο ο μακροσκελής λόγος ὅσο και ο διάλογος εἶναι ἀποδεκτά ἀπὸ τη σοφιστικὴ τεχνική. Ἐπιπλέον, η αὐταπάτη που δημιουργεῖ ἕνας μακροσκελής λόγος και η ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια ενός διαλόγου εἶναι τα ἀγαπημένα θέματα του Πλάτωνα. Ὡστόσο, συχνά ἐκφράζεται και ο θαυμασμός στους μεγάλους λόγους που ἔχουν τη δυνατότητα να σαγηνεύουν το ἀκροατήριο. π.χ. *πολλοὺς γὰρ οἴκε εἶναι εὐπετέστερον διαβάλλειν ἢ ἕνα, εἰ Κλεομενεά μὲν τὸν Λακεδαιμόνιον μοῦνον οὐκ οἴός τ' ἐγένετο διαβάλλειν, τρεῖς δὲ μυριάδας Ἀθηναίων ἐποίησε τοῦτο*. (Ἡρόδοτος E.97.2) // *ὅτι δ' ἡ πειθὼ προσιούσα τῷ λόγῳ τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο ὅπως ἐβούλετο, χρὴ μαθεῖν... τοὺς ἀναγκαίους διὰ λόγων ἀγῶνας ἐν οἷς εἷς λόγος πολὺν ὄχλον ἔτερψε και ἔπεισε, τέχνη γραφεῖς, οὐκ ἀληθεία λεχθεῖς* (Γοργίας, *Ἐλένης Ἐγκώμιον*, 13)²⁰². Σύμφωνα ὁμως με τον Macleod ο Διάλογος των Μηλίων δεν εἶναι ἕνας καθαρὸς σοφιστικὸς ἐλεγχος. Ἡ κάθε πλευρά δεν θέτει ἐρωτήματα με σκοπὸ να διαψεῦσει και να νικήσει την ἄλλη και ἔχει να κάνει (ο Διάλογος) με ἕνα θέμα πολιτικό και ὄχι με ἕνα θεωρητικό

201. Macleod (1974) 385.

202. Macleod (1974) 387.

ζήτημα, που συνήθως συνδέεται με τη διαλεκτική. Γίνεται αντιληπτός σαν μια συνηθισμένη συζήτηση σχετικά με ένα πρακτικό θέμα. Γι' αυτό, ενώ δεν έχει σκοπό να παραπλανήσει, διατηρεί τον πρακτικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα του. Στοχεύει λοιπόν σε μία απόφαση, κάτι που είναι ζητούμενο σε μία συνέλευση. Πβ. *κρίνετε* (V. 85).

Στο κεφάλαιο 87 οι Αθηναίοι θέτουν δύο επιπλέον προϋποθέσεις: 1) Προτρέπουν τους Μηλίους να καταλήξουν σε μία απόφαση με βάση τα πραγματικά δεδομένα και όχι με εικασίες για το μέλλον. 2) Ορίζουν το θέμα της συζήτησης, που είναι η σωτηρία των Μηλίων. Η πρώτη προϋπόθεση είναι μέρος της μεθοδολογίας μιας πρακτικής συζήτησης ενώ η δεύτερη είναι μία αρχή της ρητορικής, που πολλές φορές συναντιέται στους θουκυδίδειους λόγους. Οι Αθηναίοι προσπαθούν να οριοθετήσουν το θέμα της συζήτησης, για να αποφύγουν τις εικασίες για το μέλλον. Αν το θέμα αφορά την επιβίωση ή την ασφάλεια των Μηλίων, καμία υπόσχεση δεν δίνεται. Οι Αθηναίοι λοιπόν πρεσβεύουν έναν τυπικό σοφιστικό πραγματισμό, εάν σκεφτούμε ότι οι πρώτοι σοφιστές και ρήτορες εξυμνούσαν την τέχνη τους με το να διακηρύσσουν ότι πρόσφερε ασφάλεια στα πρόσωπα και στην περιουσία τους²⁰³.

Ἵμεῖς οὕτω παρὰ τὸ δίκαιον τὸ ζυμφέρον λέγειν ὑπέθεσθε λένε οι Μήλιοι στο κεφάλαιο 90. Η δικαιοσύνη και το συμφέρον είναι αυτά που με ρητορικούς όρους ονομάζονται *τελικά κεφάλαια*, δηλαδή ιδιότητες που πρέπει να διαθέτει η ανθρώπινη δράση. Οι ρήτορες συχνά τις συγχωνεύουν, έτσι ώστε να κάνουν το θέμα για το οποίο μιλάνε πιο ευχάριστο. Αυτή είναι η μέθοδος, που χρησιμοποιεί ο Κλέων στο διάλογο των Μυτιληναίων: η τιμωρία της Μυτιλήνης, υποστηρίζει, ικανοποιεί και τη δικαιοσύνη και το συμφέρον. Ο Θουκυδίδης, όμως, αντιπαραθέτει τις δύο έννοιες. Για παράδειγμα στο I. 32-43 οι Κορίνθιοι αντιπροσωπεύουν *το δίκαιον* στη συζήτηση, ενώ οι Κερκυραίοι αντιπροσωπεύουν *το ζυμφέρον*. Η επιμονή των Αθηναίων ότι η συζήτηση πρέπει να βασιστεί σε αληθινές προθέσεις και των δύο πλευρών αντιστοιχεί με την σοφιστική *ανασκευή* η οποία ακυρώνει αποδεκτές απόψεις με αναφορά σε πραγματικές επιθυμίες. Επίσης η επίκληση από μέρους τους του νόμου της φύσης (κεφ.105) ακυρώνει πάλι με σοφιστικό τρόπο την πίστη των Μηλίων στην ηθική²⁰⁴.

Συνδυάζοντας λοιπόν την πρακτικότητα ενός δημόσιου λόγου με τη διαλεκτική ακρίβεια ο Διάλογος αποτελεί μια ιδανική μορφή συζήτησης. Το θέμα του

203. Macleod (1974) 387-388.

204. Macleod (1974) 388-389.

καθορίζεται με ακρίβεια, είναι βασισμένος σε πραγματικά δεδομένα και στοχεύει στην ανακάλυψη και πραγματοποίηση του πιθανού ή του επωφελούς. Οι Αθηναίοι εκφοβίζουν τους συνομιλητές τους και από αυτήν την άποψη η όλη διαδικασία δεν είναι πολύ διαφορετική απ' αυτή που ακολουθούν οι ειδικοί της σοφιστικής στην ανασκευή απόψεων. Για παράδειγμα ο τρόπος με τον οποίο ο Ευθύδημος και ο Διονυσόδωρος πιέζουν το Σωκράτη να απαντήσει με τους δικούς τους όρους (Πλάτωνος, *Ευθύδημος*, 287b-d, 295b-c), είναι παρόμοιος με τον τρόπο των Αθηναίων στο Διάλογο. Ένα άλλο παράλληλο κείμενο συναντάμε στις δημηγορίες των Πλαταιέων και Θηβαίων του Θουκυδίδη. Εκεί οι Θηβαίοι απορρίπτουν τους μακροσκελείς λόγους ως απατηλούς (III. 67.6-7) και υποστηρίζουν την απαίτηση των Σπαρτιατών για απάντηση σε μια σύντομη ερώτηση από τους αιχμαλώτους Πλαταιείς (III. 52.4). Η ερώτηση αυτή δεν επιτρέπει την αναφορά σε ζητήματα ηθικής και συνεπώς αποδυναμώνει στην πράξη οποιαδήποτε απάντηση των Πλαταιέων, που δεν είναι στο πλευρό των Πελοποννησίων. Και στην υπόθεση αυτή η “κρίση” βασίζεται στο συμφέρον.

Η αυταρχικότητα των Αθηναίων κατά τη διάρκεια της συζήτησης αποκαλύπτει την πραγματική αδυναμία των Μηλίων, αλλά και τη δική τους. Η άρνησή τους να κοιτάζουν στο μέλλον τους έχει αφαιρέσει το στοιχείο της *πρόνοιας*, που χαρακτηρίζει τον πολίτη της Αθήνας κατά τον Θουκυδίδη. Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό την άποψη του Διοδότου σχετικά με το αντικείμενο που πρέπει να έχει μια πολιτική συζήτηση: (III. 44.3) *νομίζω δὲ περὶ τοῦ μέλλοντος ἡμᾶς μᾶλλον βουλευέσθαι ἢ τοῦ παρόντος*. Και όμως, στο Διάλογο των Μηλίων τίθεται το ερώτημα για το μέλλον της Αθήνας. Οι Αθηναίοι πρέπει να υπερασπιστούν την «αυτοκρατορία» τους και την ασφάλειά τους, όπως και οι Μήλιοι την πατρίδα τους και την επιβίωσή τους. Επομένως, οι Αθηναίοι έχουν ένα κίνητρο για τις κατακτήσεις τους: το φόβο.

Η αποκάλυψη της αδυναμίας της Αθήνας συνοδεύεται και από μία τροποποίηση στο περιεχόμενο του Διαλόγου, καθώς το θέμα αποκτά μια νέα διάσταση σε σχέση με αυτό που είχε οριστεί στο κεφ. 87., δηλαδή τη σωτηρία της Μήλου. Οι Αθηναίοι επανακαθορίζουν το θέμα στο κεφ. 91: τώρα δε μιλούν μόνο για τη σωτηρία της Μήλου, αλλά και για τα συμφέροντα της ηγεμονίας τους. Μια αντίστοιχη αλλαγή συμβαίνει και στο λόγο των Αθηναίων στο I. 73 -78. Ενώ στο I. 73.1 και 3 δηλώνουν ότι δε σκοπεύουν να απαντήσουν σε κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον τους, από το I.75.1 και πέρα αλλάζουν στάση και προσπαθούν να

δικαιολογήσουν τη στάση τους²⁰⁵.

205. Macleod (1974) 390-394.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ: ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ «ΑΠΟΤΥΧΙΑΣ» ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ – ΜΗΛΙΩΝ

Παρά τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία, που θα μπορούσε ο μελετητής του Διαλόγου να εντοπίσει στην επιχειρηματολογία των Αθηναίων και των Μηλίων, και ανεξάρτητα από το αν θεωρήσει τους Μηλίους «θύματα» της μπερλιαστικής πολιτικής της Αθήνας²⁰⁶ ή ισχυρογνώμονες που αρνήθηκαν, κατά τον Bosworth²⁰⁷, την «ανθρωπιστική» προσφορά της Αθήνας, προκειμένου να αποφευχθεί η αιματοχυσία, ένα είναι βέβαιο: ο Διάλογος αποτυγχάνει, υπό την έννοια ότι καμιά από τις δύο πλευρές δεν καταφέρνει να πείσει την άλλη, ώστε να δοθεί κάποια συμβιβαστική λύση και να μην φθάσουμε στην αποτρόπαια συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στους νησιώτες. Η ατυχής αυτή κατάληξη θα μπορούσε να ερμηνευτεί με μία προσεκτική ανάγνωση του Διαλόγου.

Α. ΣΤΟΧΟΙ ΤΩΝ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ

Με την έναρξη του Διαλόγου οι Μήλιοι εκφράζουν το φόβο τους ότι, εάν υπερισχύσουν με το δίκιο που έχουν και ως εκ τούτου δεν ενδώσουν, θα σημάνει γι' αυτούς πόλεμο, ενώ, εάν πεισθούν και υποχωρήσουν θα σημάνει υποταγή. Στο μεγαλύτερο μέρος της συζήτησης που ακολουθεί διαπραγματεύονται με τους Αθηναίους την περίπτωση να διατηρήσουν την ουδετερότητά τους και, καθώς το αίτημά τους απορρίπτεται, σκέφτονται να αντισταθούν στους αντιπάλους τους στηριζόμενοι στη βοήθεια της Σπάρτης, της τύχης και των θεών. Υπάρχουν τρεις διαφορετικοί δρόμοι για τους Μηλίους: α) να παραδοθούν και να γίνουν υποτελείς στην Αθήνα, β) να παραμείνουν ουδέτεροι και γ) να αντισταθούν. Οι πρώτοι δύο μπορούν να προέλθουν από τις διαπραγματεύσεις, ενώ ο τρίτος είναι σαφώς ο πιο επικίνδυνος.

Από την άλλη πλευρά οι Αθηναίοι εμφανίζονται να έχουν τις ίδιες επιλογές αλλά από την αντίθετη σκοπιά: α) να πείσουν τους Μηλίους, β) να τους επιτρέψουν να παραμείνουν ουδέτεροι και γ) να επιτεθούν. Η προσπάθειά τους είναι να κερδίσουν τον έλεγχο σε μία ανέπαφη πόλη χωρίς ιδιαίτερο κόπο. Γι' αυτό και αποφασίζουν να μην επιλέξουν τη λύση της επίθεσης αλλά το διάλογο με τους

206. Romilly (2000) 391.

207. Morrison (2006) 83.

αντιπάλους τους²⁰⁸.

B. ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ

Στο διάλογο που γίνεται και οι δύο πλευρές δεν κατορθώνουν να πείσουν τους αντιπάλους τους. Αυτό οφείλεται στο ότι δεν εξαντλούν όλες τις πιθανότητες στη συζήτηση. Πρώτα απ' όλα, ο Διάλογος δεν διεξάγεται μπροστά στο σύνολο των πολιτών *ὅπως δὴ μὴ ζυνεχεῖ ῥήσει οἱ πολλοὶ ἐπαγωγὰ καὶ ἀνέλεγκτα ἐσάπαζ ἀκούσαντες ἡμῶν ἀπατηθῶσιν* [προφανώς για να μην εξαπατηθεί ο κόσμος ακούγοντάς μας να εκθέτουμε σε μία και μόνη αγόρευση πράγματα που εύκολα παρερμηνεύονται και που είναι ανεξέλεγκτα], κατά την ερμηνεία των Αθηναίων. Χωρίς τη συμμετοχή του λαού της Μήλου η μικρή ομάδα των Μηλίων διαπραγματευτών συζητάει με στόχο τη διατήρηση της ουδετερότητας. Εξάλλου, οι Αθηναίοι προτείνουν η συζήτηση να γίνει με διακοπές, προκειμένου να γίνονται παρεμβάσεις των συνομιλητών στα σημεία που διαφωνούν. Αυτό δικαιολογείται εν μέρει από την αναφορά στη δυσκολία σύλληψης των μακροσκελών λόγων. Ο Θουκυδίδης έχει ευνοήσει την επιλογή του διαλόγου γι' αυτή τη συζήτηση εγείροντας το ερώτημα αν η διαλογική μορφή είναι ο καλύτερος τρόπος, για να φθάσει κανείς στην αλήθεια. Ο τρίτος όρος, πέρα από το ακροατήριο και τη μορφή του διαλόγου τίθεται από τους Αθηναίους οι οποίοι επιβάλλουν αυστηρούς περιορισμούς για τη συζήτηση. Η αναμέτρηση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Μήλο δεν είναι στρατιωτική, αλλά περισσότερο ρητορική. Ένας διάλογος θα έπρεπε να παρέχει και στις δύο πλευρές ίσα δικαιώματα, αλλά η επιμονή της Αθήνας για περιορισμούς στη συζήτηση αφαιρεί από τους Μηλίους τη δυνατότητα να αποκομίσουν κάποια οφέλη από την βήμα προς βήμα συζήτηση. Παρόλα αυτά τους βοηθάει να κάνουν επανειλημμένες προσπάθειες για επανακαθορισμό του θέματος για να πετύχουν κάτι καλύτερο²⁰⁹.

Γ. ΟΦΕΛΟΣ ΚΑΙ ΟΧΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Οι Αθηναίοι αντιτίθενται στις εικασίες για το μέλλον και απειλούν με διακοπή του διαλόγου, όταν οι Μηλίοι επικαλούνται το δίκαιο. Η συζήτηση πρέπει να περιοριστεί στο ζήτημα της επιβίωσης. Ο περιορισμός αυτός επανέρχεται με πολλούς εκφραστικούς τρόπους από τους Αθηναίους, οι οποίοι προσπαθούν να

208. Morrison (2006) 83-84.

209. Morrison (2006) 84-85.

οδηγήσουν τη συζήτηση σε μια βασική ιδέα: τη συνεχιζόμενη ύπαρξη της Μήλου. Θεωρούν ότι κάθε αναφορά στη δικαιοσύνη, στις καλές πράξεις, στην ελευθερία, στην τιμή και στο παρελθόν ή το μέλλον δεν έχει θέση στο διάλογο που διεξάγεται. Κάθε αναφορά στη δικαιοσύνη απορρίπτεται. Η ιδέα ότι η δικαιοσύνη είναι άσχετη με την εξωτερική πολιτική επανέρχεται συχνά στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το διάλογο των Μυτιληναίων.

Αξιοσημείωτος είναι ο πολύ ειλικρινής τρόπος με τον οποίο οι Αθηναίοι απευθύνονται στους Μηλίους. Προηγουμένως, στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, όταν μία πόλη προσπαθούσε να πείσει μια άλλη σε διπλωματικό επίπεδο, η συνήθης πρακτική ήταν να επικαλείται το δίκαιο, την τιμή και τις ένδοξες πράξεις του παρελθόντος μαζί με τα οφέλη που επρόκειτο να υπάρξουν. Οι ακροατές τέτοιων λόγων ακούνε ότι ένας συγκεκριμένος τρόπος δράσης έχει στρατηγικές και ηθικές επιπτώσεις (πρβ. τους λόγους των Κερκυραίων και των Κορινθίων στο βιβλίο I και την συζήτηση των Πλαταιέων στο βιβλίο III. 3-4). Και φυσικά, όπως ο Θουκυδίδης αναφέρει, οι πόλεις παίρνουν αποφάσεις με κριτήριο το κέρδος. Για παράδειγμα οι Αθηναίοι, που εντάσσουν τους Κερκυραίους σε μια αμυντική συμμαχία χάρη στο ναυτικό τους και τη σπουδαία θέση τους στο δρόμο για τη Δύση (I. 44.2-3), ή οι Σπαρτιάτες που εξοντώνουν τους Πλαταιείς γιατί οι Θηβαίοι τους ήταν χρήσιμοι, παρά τη ρητορική των Πλαταιέων που χρησιμοποίησαν πολύ ηθική γλώσσα, (III. 68.4). Αυτό που είναι ασυνήθιστο γύρω από τον διάλογο των Μηλίων είναι ότι οι Αθηναίοι έχουν εισαγάγει στον διάλογο αρκετά από τα βασικά ζητήματα, που χρησιμοποιούνται στη διπλωματική συζήτηση. Αυτό που προσπαθούν να διδάξουν στους Μηλίους είναι ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση το όφελος και όχι τα συναισθήματα. Εάν οι Μήλιοι ελπίζουν να επηρεάσουν την έκβαση της τρέχουσας σύγκρουσης, είναι ανάγκη να περιορίσουν τη συζήτηση σε παράγοντες, που θα ασκήσουν πραγματικά επιρροή στους Αθηναίους.

Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό είναι η απόσταση που δημιουργείται ανάμεσα στους Μηλίους και τον μελετητή της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη. Γιατί ο μελετητής διαβάζοντας την *Ιστορία* αποκτά εμπειρία για τον πόλεμο και μυείται στις πρακτικές, που εφαρμόζονται σ' αυτές τις περιπτώσεις, καλύτερα από τους Μηλίους, η επιβίωση των οποίων εξαρτάται από την αποδοχή της Realpolitik²¹⁰.

210. Morrison (2006) 85-88.

Δ. Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΑΝΑΚΑΘΟΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΟΦΕΛΟΥΣ.

Οι Μήλιοι ξεκινούν τη συζήτηση προσπαθώντας να επανακαθορίσουν την έννοια της δικαιοσύνης στο πλαίσιο της χρησιμότητας: *Ἦτι μὲν δὴ νομίζομεν γε, χρήσιμον (ἀνάγκη γὰρ, ἐπειδὴ ὑμεῖς οὕτω παρὰ τὸ δίκαιον τὸ ζυμφέρον λέγειν ὑπέθεσθε) μὴ καταλύειν ὑμᾶς τὸ κοινὸν ἀγαθόν, ἀλλὰ τῷ αἰεὶ ἐν κινδύνῳ γιγνομένῳ εἶναι τὰ εἰκότα καὶ δίκαια, καὶ τι καὶ ἐντὸς τοῦ ἀκριβοῦς πείσαντά τινα ὠφεληθῆναι.* (V. 90) [όπως εμεῖς τουλάχιστον νομίζουμε, χρήσιμο θα ήταν (διότι κατ' ανάγκη μιλάμε για το χρήσιμο, αφού εσεῖς, παραμερίζοντας το δίκιο, θέσατε ως βάση της συζήτησης το συμφέρον) να μην ξεγράψετε εντελῶς αυτό που είναι καλό για όλους, αλλά να αναγνωρίσετε σε κάποιον που θα βρεθεί σε κίνδυνο πως οτιδήποτε είναι γι' αυτόν ευνοϊκό και κατάλληλο θα είναι και δίκαιο, ὥστε, εἴαν πείσει, να ωφεληθεί από τούτο ἔστω κι αν τα επιχειρήματά του ξεφεύγουν από το αυστηρό πλαίσιο του δικαίου]

Ακόμα και οι Αθηναῖοι κατά την γνώμη των Μηλίων θα μπορούσαν να βρεθούν σε μία θέση, όπου η αντίληψη της δικαιοσύνης να τους είναι απαραίτητη. Στην απάντησή τους οι Αθηναῖοι δείχνουν διατεθειμένοι να αναλάβουν ἓναν τέτοιο κίνδυνο και καταλογίζουν στους Μηλίους ὅτι κάνουν εικασίες για το μέλλον. Οι ἴδιοι επιθυμοῦν να μιλήσουν μόνο για το παρόν, για να εξασφαλίσουν το “χρήσιμο” για την ηγεμονία τους και την επιβίωση των Μηλίων. Στο ερώτημα των νησιωτῶν πῶς θα μπορούσε να εἶναι χρήσιμο για αὐτούς να δεχθῶν την υποδούλωση, οι Αθηναῖοι απαντοῦν ὅτι θα ἦταν κέρδος τους, καθὼς δεν θα τους κατέστρεφαν.

Οι Μήλιοι προσπαθοῦν να εξισώσουν τη δικαιοσύνη με τὸ ὄφελος και την υποδούλωση με τη ζημιά. Οι Αθηναῖοι απορρίπτουν αὐτή την εξίσωση λέγοντας ὅτι ἡ επιβίωση εἶναι ἓνα ὄφελος και ἡ μη εξόντωσή τους κέρδος. Αὐτὸ που απασχολεῖ τους Μηλίους εἶναι αν ἡ επιβίωση αποτελεί ικανοποιητικὸ κίνητρο προκειμένου να απεμπολήσουν την αυτονομία τους και ὅπως φαίνεται ἀπὸ τη συνέχεια του διαλόγου δεν το εγκρίνουν. Τονίζουν, μάλιστα, στους Αθηναίους ὅτι με την επίθεσή τους στη Μήλο δεν κατοχυρώνουν την ασφάλειά τους, ἀφοῦ αὐτή ἡ ἐνέργεια θα ἔδινε λαβή και σε ἄλλες πόλεις να ξεσηκωθοῦν ἐναντίον τους. Οι Αθηναῖοι, ὅμως, βρίσκουν τους Μηλίους ἀπειλητικούς, κυρίως λόγω της ιδιότητάς τους (εἶναι νησιώτες!), ἀπέναντι στην ναυτικὴ τους κυριαρχία. Ἡ διατήρηση της ουδετερότητας ἀπὸ κάποια

νησιά εμφανίζει την Αθήνα ως αδύναμη και ενθαρρύνει παράτολμες επιθέσεις από άλλους συμμάχους.

Η επαναφορά, τέλος, των Μηλίων σε ηθικές έννοιες όπως τιμή, ελευθερία και δικαιοσύνη είναι κάτι που δεν συγκινεί τους Αθηναίους. Δεν επηρεάζει καθόλου την έκβαση της συζήτησης και καθώς οι Σπαρτιάτες δεν σπεύδουν για βοήθεια οι Αθηναίοι είναι οι νικητές και η Μήλος καταστρέφεται. Αν και οι Αθηναίοι υπερτερούν στον στρατιωτικό τομέα, οι απαγορεύσεις τους αποτυγχάνουν να περιορίσουν τον λόγο των Μηλίων. Σαν “αφεντικά” της θάλασσας οι Αθηναίοι έχουν επιτυχία. Σαν “αφεντικά” της συζήτησης δεν κατορθώνουν να ελέγξουν τους Μηλίους²¹¹.

E. ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

Σύμφωνα με τους Αθηναίους οι πράξεις του παρελθόντος δεν είναι εφαρμόσιμες στην παρούσα κατάσταση. Ωστόσο, σε άλλα σημεία του έργου και οι ίδιοι οι Αθηναίοι ανατρέχουν στο παρελθόν: Στο τέλος του Διαλόγου υπενθυμίζουν στους Μηλίους ότι ποτέ αυτοί στο παρελθόν δεν έχουν σταματήσει μία πολιορκία εξαιτίας του φόβου για κάποια άλλη δύναμη (V. 111.1). Επίσης, ο χαρακτηρισμός της συμπεριφοράς των Σπαρτιατών ως “επιφυλακτικής” (V. 105.3-4, V. 107, V. 109) βασίζεται στο παρελθόν (για παράδειγμα, οι Σπαρτιάτες δεν βοηθούν τους Μυτιληναίους στην επανάστασή τους). Αυτό σημαίνει ότι χρησιμοποιούν επιλεκτικά το παρελθόν, προκειμένου να πείσουν τους Μηλίους και συγκεκριμένα όταν αφορά τη δύναμη και την δράση τους. Οι Μήλιοι αγνοούν την απαγόρευση των Αθηναίων για αναφορά στο παρελθόν στηρίζοντας την τελική απόρριψη της αθηναϊκής πρότασης στην ιστορία και συγκεκριμένα στα 700 χρόνια της ελευθερίας τους (V. 112).

Παρόμοια είναι η στάση των δύο πλευρών και για το μέλλον. Οι Μήλιοι εξισώνουν τη δράση με την ελπίδα και την αδράνεια με την απελπισία: *καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶζαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου ἔτι καὶ στήναι ἐλπίς ὀρθῶς* [και εμεῖς τώρα, εάν υποχωρήσουμε, χάνουμε αμέσως κάθε ελπίδα, ενώ, αν αντισταθούμε, υπάρχει ακόμα ελπίδα να μείνουμε ὀρθοί (V. 102)] . Ελπίζουν σε βοήθεια από τη Σπάρτη (V. 104, 106, 108, 110, 112.2), στην πτώση της αθηναϊκής ηγεμονίας (V. 90, 98, 110), σε παρέμβαση των θεών (V. 104, 112.2). Αρχικά, οι

211. Morrison (2006) 89-91.

Αθηναίοι απορρίπτουν τη σκέψη του μέλλοντος και θεωρούν ότι η ελπίδα είναι μια παρηγοριά και ότι ανήκει στο αδιόρατο μέλλον μαζί με τις μαντείες. Στην πραγματικότητα αυτή είναι μια ρητορική κίνηση από την πλευρά των Αθηναίων. Κόβοντας τις ενστάσεις που θα μπορούσαν να εγείρουν οι Μήλιοι, αυτοί θέτουν τους κανόνες της συζήτησης με τέτοιο τρόπο, που η νίκη τους είναι εγγυημένη. Οι Αθηναίοι χαρακτηρίζουν τη σκέψη των Μηλίων άφρονα και κακολογούν την τάση τους να βλέπουν το μέλλον με τον τρόπο που τους βολεύει. Μέσα από τον Διάλογο οι Μήλιοι προσπαθούν να κάνουν τους Αθηναίους να σκεφτούν τις πιθανές συνέπειες της δράσης τους, ώστε να τους επηρεάσουν στην λήψη της τελικής τους απόφασης²¹².

Δύο είναι τα στοιχεία που πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό: 1) οι ίδιοι οι Αθηναίοι δεν τηρούν την απαγόρευσή τους για αναφορά στο μέλλον. Υποθέτουν ότι, εάν οι Μήλιοι αντισταθούν, η πόλη θα καταστραφεί και ότι οι Μήλιοι μπορούν να ελπίζουν μόνο σε σπαρτιατική βοήθεια, η οποία κατά πάσα πιθανότητα δε θα φτάσει ποτέ. Ακριβώς όπως οι Αθηναίοι απέτυχαν να “διδάξουν” στους Μηλίους τη σημασία της επιχειρηματολογίας στα πλαίσια του συμφέροντος, έτσι και οι Μήλιοι έχουν αποτύχει να διδάξουν στους Αθηναίους την αξία της αναφοράς στο παρελθόν και της συζήτησης για τα μελλοντικά ενδεχόμενα. 2) Τόσο στους λόγους όσο και στην αφήγηση της *Ιστορίας* ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στη σημασία του παρελθόντος και στην ικανότητα να σχεδιάζει κανείς για το μέλλον. Το να πει, λοιπόν, ο μελετητής του Θουκυδίδη ότι το παρελθόν είναι αδιάφορο, έρχεται σε σύγκρουση με το πνεύμα του θουκυδίδειου έργου: η ιστορία είναι χρήσιμη, παρόμοιες καταστάσεις μπορεί να υπάρξουν και στο μέλλον, η μελέτη του παρελθόντος μπορεί να οδηγήσει στη μάθηση. πβ I. 22.4: *ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει*. [εάν όμως κρίνουν το έργο μου ωφέλιμο όσοι θα θέλουν να σχηματίσουν σαφή εικόνα για όσα έγιναν και για όσα όμοια ή παρόμοια με αυτά πρόκειται να συμβούν, σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση, πάλι στο μέλλον, αυτό θα μου είναι αρκετό]. Ακριβώς όπως οι μελετητές του Θουκυδίδη, έτσι και οι πολιτικοί, οι στρατηγοί και οι πολίτες και στο σημείο αυτό οι Αθηναίοι και οι Μήλιοι πρέπει να σκέφτονται το μέλλον και να κρίνουν εάν οι συνέπειες μιας συγκεκριμένης πράξης μπορούν να

212. Morrison (2006) 91-93.

αποφέρουν οποιοδήποτε κέρδος.

Από τα πρώτα πέντε βιβλία της Ιστορίας του Θουκυδίδη ο μελετητής λαμβάνει όχι μόνο μαθήματα ηθικής και λήψης αποφάσεων, αλλά ακόμα διδάσκεται τη σημασία του παρελθόντος και την ανάγκη πρόληψης για το μέλλον. Συγκρίνοντας, λοιπόν, την επιχειρηματολογία και τη συμπεριφορά των Αθηναίων και των Μηλίων με ό,τι έχει μάθει μέχρι τώρα, διαπιστώνει την ακαμψία των Μηλίων και την απερισκεψία των Αθηναίων στον μεταξύ τους διάλογο ²¹³.

ΣΤ. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ ΚΑΙ ΣΕ ΑΛΛΑ ΣΥΝΑΦΗ ΧΩΡΙΑ

Το επεισόδιο της Μήλου συνδέεται με πολλά γεγονότα της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη. Εκτός από τα συναφή γεγονότα της Μυτιλήνης και των Πλαταιών μπορεί να συνδεθεί και με την αφήγηση της Σικελικής εκστρατείας στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, την αποστασία των συμμαχικών πόλεων και το τέλος του πολέμου το 404 π.Χ.

Αμέσως μετά την κατάληψη της Μήλου ο Θουκυδίδης στρέφει την προσοχή του στη Σικελική εκστρατεία. Οι Αθηναίοι που έχουν σημειώσει επιτυχία στο νησί της Μήλου έρχονται αντιμέτωποι με μια άνευ προηγουμένου καταστροφή στο νησί της Σικελίας, που είναι πολύ μεγαλύτερο και πολύ πιο ισχυρό. Όπως γράφει ο Cartwright στα σχόλιά του ²¹⁴ «μια μικρή νίκη ακολουθήθηκε από μία μεγάλη ήττα. Και οι δύο προέκυψαν από την ίδια αιτία, μια παράδοξη άποψη της αθηναϊκής δύναμης που αποκαλύπτεται από τον Διάλογο: με κάποιο τρόπο αυτή περιορίζει παρά αυξάνει την αθηναϊκή ελευθερία δράσης». Και ο Connor σημειώνει: « ο μελετητής γνωρίζει ότι ένα άλλο νησί, η Σικελία, σύντομα θα δεχθεί μια αθηναϊκή επίθεση... Η Αθήνα, όπως και η Μήλος, αναγκάζεται να βασιστεί στην ελπίδα, την τύχη και την συζήτηση σχετικά με τους θεούς. » ²¹⁵

Ο Θουκυδίδης εστιάζει την προσοχή του στην ουδετερότητα των Μηλίων στο V. 84.2: *ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον οὐδετέρων ὄντες ἠσύχαζον, ἔπειτα ὡς αὐτοὺς ἠνάγκαζον οἱ Ἀθηναῖοι δηοῦντες τὴν γῆν, ἐς πόλεμον φανερόν κατέστησαν.* Αυτό το χωρίο όπως και άλλες αναφορές στη Μήλο εγείρουν πολλά ερωτηματικά. Ήταν η Μήλος ουδέτερη ή εχθρική στην Αθήνα το 416 π.Χ.; Όταν ο πόλεμος ξεκίνησε το 431 π.Χ.,

213. Morrison (2006) 91-94.

214. Cartwright (1997) 228.

215. Connor (1984) 155.

ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι η Θήρα και η Μήλος ήταν τα μοναδικά κυκλαδίτικα νησιά που δεν ανήκαν στη συμμαχία της Αθήνας (II. 9.4). Το 426 π.Χ. ο Νικίας έκανε εκστρατεία στη Μήλο, η οποία αρνήθηκε να υποταχθεί στους Αθηναίους. Πριν από την εκστρατεία του 416 π.Χ. η Μήλος εμφανίζεται να έχει μικρή ανάμιξη στον πόλεμο. Αλλά, όταν ο Θουκυδίδης λέει ότι οι Μήλιοι *εξ πόλεμον φανερόν κατέστησαν* (V. 84.2) σε ποια περίπτωση αναφέρεται; Προφανώς, κατά τον Morrison²¹⁶, όχι του 416 π.Χ. γιατί οι Αθηναίοι δεν έχουν ξεκινήσει ακόμα τις εχθρικές ενέργειες. Ούτε πάλι μπορεί να αναφέρεται στην επίθεση του 426 π.Χ., γιατί οι Μήλιοι δεν θα αναφέρονταν στην ουδετερότητά τους. Ίσως, βέβαια, να είχαν επιστρέψει στην κατάσταση ουδετερότητας το 421 π.Χ. με την Ειρήνη του Νικία. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση γιατί δεν κάνει λόγο για αυτό το γεγονός ο ιστορικός;

Αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι στο επεισόδιο του 416 π.Χ. οι Αθηναίοι δεν επικαλούνται προηγούμενες συγκρούσεις που είχαν με τους Μηλίους. Θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την αντίσταση των Μηλίων στην επιχείρηση του 426 π.Χ. σαν μια δικαιολογία για την επιθετική τους πολιτική, αλλά επιλέγουν να μην το κάνουν. Η ενέργειά τους αυτή επιτείνει την αντίληψη των σύγχρονων ιστορικών για παντελή αδιαφορία της προηγούμενης δράσης εκ μέρους της Αθήνας. Η Αθήνα, όπως παρουσιάζεται από τον Θουκυδίδη, φαίνεται να είναι αποφασισμένη να επιβάλει τη δύναμή της χωρίς να προβάλει καμιά δικαιολογία²¹⁷.

Αρνούμενοι την υποταγή οι Μήλιοι επιμένουν στη λύση της ουδετερότητας και μάλιστα την ορίζουν ως εξής: *ὥστε ἡσυχίαν ἄγοντας ἡμᾶς φίλους μὲν εἶναι ἀντὶ πολεμίων, ζυμμάχους δὲ μηδετέρων, οὐκ ἂν δέξαισθε;* (V.94) Στο έργο του Θουκυδίδη η επιλογή της ουδετερότητας εισάγεται για πρώτη φορά από τους Κερκυραίους, όταν αυτοί αναζήτησαν μια συμμαχία με τους Αθηναίους. Χαρακτήρισαν μάλιστα ως λανθασμένη την πολιτική αυτή: (I. 32.4) *καὶ περιέστηκεν ἢ δοκοῦσα ἡμῶν πρότερον σωφροσύνη, τὸ μὴ ἐν ἀλλοτρίᾳ ζυμμαχία τῇ τοῦ πέλας γνώμῃ ζυγκινδυνεύειν, νῦν ἀβουλία καὶ ἀσθένεια φαινομένη* [και ετσι αυτό που προηγουμένως λογιζόταν δική μας σωφροσύνη, δηλαδή το να μην συμπαρασυρόμαστε, λόγω της συμμετοχής μας σε ξένη συμμαχία, σε κινδύνους από αποφάσεις άλλων, αποδεικνύεται τελικά απερισκεψία και αδυναμία]. Η Κερκυραϊκή στάση πριν την έναρξη του πολέμου μας κάνει να προβληματιστούμε αν η

216. Morrison (2006) 96.

217. Morrison (2006) 95-96.

ουδετερότητα θα μπορούσε να αποτελέσει μία βιώσιμη επιλογή. Εάν ένα νησί, όπως η Κέρκυρα, που βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του ελληνικού κόσμου, θεωρεί ότι η πολιτική αυτή είναι ανόητη, πώς θα μπορούσε ένα νησί χωρίς μεγάλη δύναμη, στο μέσον του Αιγαίου, να ζητάει την απεμπλοκή του από τις πολεμικές ενέργειες;

Ο Αρχίδαμος λίγο αργότερα πρόσφερε τη δυνατότητα της ουδετερότητας στους Πλαταιείς, ώστε αυτοί να αποσυρθούν από την αθηναϊκή συμμαχία (II. 72). Η ουδετερότητα, όμως, απορρίφθηκε για άλλη μια φορά καθώς οι Πλαταιείς επιθυμούσαν να διατηρήσουν τη σχέση τους με την Αθήνα. Η Αθήνα τώρα επιμένει να μην παραμείνει η Μήλος ουδέτερη και, καθώς κυριαρχεί στη θάλασσα, τίθεται το ερώτημα εάν η ουδετερότητα θα μπορούσε να αποτελέσει μια βιώσιμη λύση για το αδύναμο αυτό νησί.

Η κατάσταση στο επεισόδιο της Μήλου είναι παρόμοια με αυτή των προηγούμενων παραδειγμάτων. Όπως η Κέρκυρα έτσι και η Μήλος βρισκόταν, ή τουλάχιστον έτσι υποστηρίζει, σε μία ουδέτερη κατάσταση. Αντίθετα, όμως, από την ανεξάρτητη και με ναυτική δύναμη Κέρκυρα, η Μήλος, η οποία δεν διέθετε αμυντικό μηχανισμό, θέλησε να διατηρήσει αυτή την κατάσταση. Η Κέρκυρα παραδέχεται ότι η ουδετερότητά της υπήρξε ένα λάθος, ενώ η Μήλος θεωρεί ότι είναι η καλύτερή της επιλογή. Επίσης, όπως οι Πλαταιείς έτσι και η Μήλος απορρίπτει τη συμμαχία που της προσφέρεται από μία μεγάλη δύναμη. Οι Πλαταιείς ήλπιζαν σε βοήθεια από την Αθήνα, κάτι που ήταν ρινοκίνδυνο καθώς ήταν μία ηπειρωτική πόλη και η δύναμη της Αθήνας ήταν στη θάλασσα. Η Μήλος, από την άλλη πλευρά, ελπίζει σε βοήθεια από μια χερσαία δύναμη, τη Σπάρτη, ενώ είναι νησί. Σ' αυτές τις τρεις περιπτώσεις (Κέρκυρα, Πλαταιείς, Μήλος) διαπιστώνουμε ότι η ουδετερότητα δεν μπορεί να αποτελέσει μια βιώσιμη επιλογή για τον ένα ή τον άλλο λόγο. Και ο προβληματισμός που ανακύπτει για τον ερευνητή είναι αν μπορεί ποτέ να λειτουργήσει επιτυχώς η πολιτική της ουδετερότητας²¹⁸.

218. Morrison (2006) 97-98.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ: ΥΦΟΛΟΓΙΑ

Α. ΤΟ ΥΦΟΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟ

Ι. Η έννοια του ύφους

Ύφος είναι «η συνειδητή επιλογή ορισμένων επαναλαμβανόμενων, κατά κανόνα, δομικών σχημάτων, που απαρτίζουν ένα ιδιαίτερο γλωσσικό σύστημα, μια ποιητική γραμματική. Το σύστημα αυτό χαρακτηρίζεται κυρίως από έμφαση στη μορφή (έναντι του περιεχομένου) και στη συγκινησιακή/βιωματική πλευρά της γλώσσας (αντί στη λογική της έκφανση). Η όλη οργάνωση του ύφους υπηρετεί συγκεκριμένες προθέσεις»²¹⁹.

Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς και κριτικούς του ύφους αυτό αποτελείται από την *λέξιν*, την *σύνταξιν* και την *ιδέαν*. Η *λέξις* εκτός του λεξιλογίου περιλαμβάνει και τη γραμματική, καθώς με τη χρήση συγκεκριμένων τύπων καθορίζεται η γραμματική μορφή του λόγου και προκύπτει ένα συγκεκριμένο αισθητικό και νοηματικό αποτέλεσμα. Η *σύνταξις* (η διάταξη των λέξεων μέσα στην πρόταση και η σύνδεση των προτάσεων μεταξύ τους) έχει πολύ μεγάλη σημασία και διαφοροποιείται ανάλογα με το σημείο στο οποίο επιθυμεί να δώσει έμφαση ο συγγραφέας, ενώ η *ιδέα* είναι το νοηματικό περιεχόμενο του κειμένου. Η σχέση των τριών αυτών στοιχείων είναι μια σχέση αλληλεπίδρασης, ώστε κάθε μεταβολή του ενός επηρεάζει αναπόφευκτα και τα άλλα. Βάσει αυτών, τέλος, διαμορφώνονται τα γενικά χαρακτηριστικά του κάθε υφολογικού είδους, αλλά και τα ατομικά χαρακτηριστικά των συγγραφέων, ακόμη και αυτών που ανήκουν στο ίδιο υφολογικό είδος²²⁰.

ΙΙ. Παράγοντες διαμόρφωσης του ύφους

Πολλοί είναι οι παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του ύφους ενός συγγραφέα:

α) η **προσωπικότητα** του ίδιου του συγγραφέα, το πνευματικό του επίπεδο και το ήθος του, κάτι που αναγνωρίστηκε τόσο από τους αρχαίους συγγραφείς και τεχνικούς του ύφους (πβ. την ευρέως διαδεδομένη στα αρχαία χρόνια παροιμία:

219. Μπαμπινιώτης (1998) 68.

220. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 36-38.

«οἷος ὁ τρόπος, τοιοῦτος καὶ ὁ λόγος»), ὅσο και ἀπὸ τους νεότερους φιλολόγους και γλωσσολόγους (πβ. την περίφημη φράση του G. Buffon 'le style est l' homme')²²¹.

β) η **εποχή** στην οποία ζει: δεν μπορεί ένας συγγραφέας να είναι αποκομμένος ἀπὸ τα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα της εποχής του, επομένως υιοθετεῖ κάποια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ἄλλωστε, για να γίνουν αποδεκτές οι ἀπόψεις ενός συγγραφέα ἀπὸ μια κοινωνία, εἶναι ἀπαραίτητη η ἀνταπόκρισή του στα αιτήματα, στις ἀνησυχίες και στους προβληματισμούς της κοινωνίας τη συγκεκριμένη εποχή.

γ) η **εθνικότητα**, καθὼς τα εθνικά χαρακτηριστικά ενός λαοῦ ἐπιδρουν στο ἀτομικό ὕφος του συγγραφέα.

δ) το **θέμα** του ἔργου: το ὕφος για παράδειγμα ενός δικανικού λόγου θα εἶναι σίγουρα διαφορετικό ἀπὸ το ὕφος ενός διαλογικού ἢ ἀφηγηματικού κειμένου. Πιο ἐντονη εἶναι αὐτή η διαφορά σε ἔργα του ἴδιου συγγραφέα π.χ. *Ἑλληνικά* και *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφῶντα: η διαφοροποίηση του ὕφους ἔχει να κάνει με το περιεχόμενο των κειμένων (ιστορικό και φιλοσοφικό ἀντίστοιχα), ἀλλὰ και με τη μίμηση του ὕφους του Θουκυδίδη (για τα δύο πρώτα βιβλία) και του Πλάτωνα ἀντίστοιχα.

ε) οι **περιστάσεις** ἀπὸ τις οποίες ἀφορμάται ο ρήτορας προκειμένου να ἐκφωνήσει ἓνα λόγο: π.χ. στους Ολυθιακούς λόγους του ο Δημοσθένης διακατέχεται ἀπὸ πάθος, που οφείλεται στην πολιτική του Φιλίππου, και ἀποτυπώνεται στο ὕφος των λόγων.

στ) το **ἀκροατήριο**, η ἐπίδραση του οποίου περιορίζεται στα ρητορικά κείμενα, καθὼς ο ομιλητής προσαρμόζει το λόγο του στις ἐπιθυμίες και τις ἀπαιτήσεις των ἀκροατῶν του²²².

III. Τα εἶδη του ὕφους στην ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία

Η *εἰρομένη λέξις* και η *κατεστραμμένη λέξις*, δηλαδή το συνεχές και το περιοδικό ὕφος, εἶναι οι δύο μεγάλες κατηγορίες ὕφους, με βάση τη δομή της περιόδου, που διακρίνει ο Ἀριστοτέλης στη *Ρητορική* του²²³. Εξάλλου, στο σύγγραμμα *Περὶ Ἑρμηνείας*, που ἐσφαλμένα ἀποδόθηκε στο Δημήτριο το Φαληρέα,

221. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 39.

222. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 39-43.

223. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 44 (υποσ. 83).

γίνεται μια νέα υποδιαίρεση, του περιοδικού ύφους αυτή τη φορά, σε **ιστορικό, διαλογικό και ρητορικό**²²⁴.

Ωστόσο, παρά τις προαναφερθείσες σημαντικές προσπάθειες διάκρισης των ειδών του ύφους, αλλά και άλλες, δευτερεύουσας σημασίας, που έγιναν στο πέρασμα του χρόνου, κατά την υφολογική εξέταση των κειμένων ανακύπτουν πολλά προβλήματα, όπως: αδυναμία κατάταξης του ύφους κάποιων συγγραφέων (π.χ. του Θουκυδίδη και του Αντιφώντα), δυσκολία συνεξέτασης συγγραφέων που φαινομενικά ανήκουν στην ίδια κατηγορία (π.χ. Ξενοφώντα και Θουκυδίδη) κ.ά. Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων οι νεότεροι κριτικοί του ύφους, διατηρώντας τη βασική διαίρεση του Αριστοτέλη, προσθέτουν μία επιπλέον κατηγορία: το **αντιθετικό** ύφος²²⁵.

Τέλος, οι Β. Κωνσταντινόπουλος και Δ. Πανομήτρος²²⁶ στηριζόμενοι στο γεγονός ότι το περιοδικό ύφος, που επικράτησε πλήρως κατά τον 4^ο αι. π.Χ., συμπεριέλαβε στους κόλπους του είδη που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες του πεζού λόγου (ρητορική, φιλοσοφία, ιστοριογραφία), προτείνουν μια νέα διάκριση, που θα μας επιτρέψει να αποκτήσουμε σαφέστερη εικόνα της εξέλιξης του πεζού λόγου. Η διάκριση αυτή έχει ως εξής:

ΥΦΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
Παρατακτικό ή λιτό ή συνεχές	α) Πρώιμη ιωνική πεζογραφία (<i>είρομένη λέξις</i>): Λογογράφοι, Φιλόσοφοι, Ιπποκρατικά συγγράμματα, Ηρόδοτος
	β) Πρώιμη αττική πεζογραφία: <i>Ἀθηναίων Πολιτεία</i>
Αντιθετικό	Πρώιμη αττική πεζογραφία: Πρωταγόρας, Αντιφών ο ρήτορας, Αντιφών ο σοφιστής, Γοργίας, Πρόδικος, Θουκυδίδης
Περιοδικό (κατεστραμμένη λέξις)	α) Έντεχνο ή ρητορικό: Αττικοί ρήτορες
	β) Μη έντεχνο: i) Διαλογικό: Πλάτων ii) Αφηγηματικό ιστορικό: Ξενοφών

224. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 44-45.

225. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 44-45.

226. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 46.

B. ΤΟ ΥΦΟΣ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (με παραδείγματα από τα κεφάλαια V. 83- 114)

Η ελληνική πεζογραφία στα πρώτα της βήματα συνάντησε πολλές δυσκολίες στη χρήση της υπόταξης και της έμφασης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παράθεση στη σειρά μικρών ανεξάρτητων προτάσεων και την επανάληψη κάποιων σημαντικών λέξεων από τη μία πρόταση στην άλλη, προκειμένου να γίνει η σύνδεση ή να δοθεί έμφαση. Ο τρόπος αυτός αποτελεί την ειρομένην λέξιν (ή γραμμικό ύφος). Χαρακτηριστικά παραδείγματα του συγκεκριμένου ύφους είναι τα ακόλουθα: «Τάδε γράφω ὡς μοι ἀληθέα δοκέει εἶναι. Οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσίν». (Εκαταίου, απ.1) και «Φοίνικας ... τῆ τε ἄλλη ἐσαπικνέεσθαι καὶ δὴ καὶ ἐς Ἄργος. Τὸ δὲ Ἄργος τοῦτον τὸν χρόνον προεῖχε ἅπασι τῶν ἐν τῇ νῦν Ἑλλάδι καλεομένη χώρῃ. Ἀπικομένους δὲ τοὺς Φοίνικας ἐς δὴ τὸ Ἄργος τοῦτο διατίθεσθαι τὸν φόρτον». (Ηροδότου Α.1.2)²²⁷

Στην αντίπερα όχθη συναντάμε την κατεστραμμένην λέξιν (ή περιοδικό ύφος), την κομψή δηλαδή υπόταξη του ενός μέρους στο άλλο και την προσαρμογή όλων στην κύρια ιδέα, που τελειοποιείται κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., κυρίως από τον Δημοσθένη και τον Ισοκράτη.

Μεταξύ των δύο αυτών υφολογικών ειδών τοποθετείται το αντιθετικό ύφος του Θουκυδίδη, το οποίο εξασφαλίζει ισχυρότατο τρόπο έμφασης και αντίθεσης μέσα στην ίδια περίοδο, αλλά είναι άκαμπτο, με την έννοια ότι τείνει να αντιπαραθέτει περισσότερο παρά να υποτάσσει τις ιδέες τη μία στην άλλη²²⁸.

Το αντιθετικό ύφος, χωρίς αμφιβολία, υπήρξε το πρώτο ύφος μιας συνειδητά έντεχνης ρητορείας, της οποίας η ανάπτυξη στην Αθήνα μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. πρέπει να συνδεθεί με την αλλαγή που άρχισε τότε να συντελείται στο ελληνικό πνεύμα. Πήγαζε εν μέρει από την ανάγκη για σαφήνεια, αλλά εξέφραζε και την αγωνία των ανθρώπων να δημιουργήσουν ένα γλωσσικό όργανο για την ευρύτερη δυνατή χρήση (ρητορεία, αναλύσεις, περιγραφές)²²⁹. Αν και το αντιθετικό ύφος χρωστάει πολλά στο σοφιστή Γοργία, ο οποίος ήρθε στην Αθήνα δύο χρόνια μετά το θάνατο του Περικλή (427 π.Χ.), δε δημιουργήθηκε, όμως, απ' αυτόν. Είχε

227. Finley (2006⁷) 257.

228. Finley (2006⁷) 259.

229. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 81. · Finley (2006⁷) 262.

κάνει την εμφάνισή του στο λόγο τουλάχιστον είκοσι χρόνια πριν από την άφιξη του σοφιστή χάρη στον Πρωταγόρα, ο οποίος διατύπωσε τη θεωρία ότι για κάθε υπόθεση είναι δυνατοί δύο αντίθετοι λόγοι (*Δισσοί Λόγοι*) και δημιούργησε νέες δυνατότητες για τον πεζό λόγο. Εξάλλου, οι *ἀγῶνες λόγων*, για τους οποίους δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Πρωταγόρας, εισάγονται στις τραγωδίες του Σοφοκλή και του Ευριπίδη την περίοδο αυτή, αποδεικνύοντας ότι η αντίληψη της πραγματικότητας γινόταν προσιτή μέσω της αντιπαράθεσης διαφορετικών απόψεων²³⁰.

Επιστρέφοντας στο Θουκυδίδη θα παρατηρούσαμε ότι η σαφήνεια και η λεπτομερειακή επεξεργασία είναι τα χαρακτηριστικά του επίσημου ύφους (δηλ. των δημηγοριών και των περιγραφών) του ιστορικού, σε αντίθεση με το ύφος των πληροφοριακών μερών. Σε αρκετές περιπτώσεις, όμως, η προσπάθειά του να περιγράψει για τους μελλοντικούς αναγνώστες τις πολλαπλές δυνάμεις που επενεργούν στον πόλεμο τον οδηγεί να συσσωρεύσει συγκρίσεις και αντιθέσεις σε τέτοιο βαθμό, ώστε να «θυσιάζεται» η σαφήνεια. Όπως επισημαίνει ο Finley²³¹, η απορρόφηση στις λεπτομέρειες θεωρείται συνήθως δείγμα αρχαϊσμού και το ύφος του Θουκυδίδη είναι αναμφίβολα από την άποψη αυτή αρχαϊκό. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο διακατέχεται από μια ένταση και μια ζωντάνια που δε θα την συναντούσαμε στην περισσότερο συστηματοποιημένη μεταγενέστερη παραγωγή.

Οι δημηγορίες, εξάλλου, του Θουκυδίδη είναι γεμάτες από γενικές κρίσεις, που αποτελούν τη βάση της επιχειρηματολογίας. Πρόκειται για επίδραση της ρητορικής που αναγκαστικά στηρίζεται σε τέτοιες συλλογιστικές βάσεις. Αξίζει να θυμίσουμε ότι ακόμη και στους λόγους που βρίσκουμε στα ομηρικά έπη εξέχουσα θέση κατέχουν *αί γνῶμαι* (γνωμικά και παροιμίες) που εξέφραζαν τη σοφία της εποχής²³².

Παραδείγματα γενικών κρίσεων: V. 89: *δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσιν* [κατά την ανθρώπινη λογική μπορούμε να μιλάμε για δίκαιο όταν και

230. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 80-81. · Finley (2006⁷) 282.

231. Finley (2006⁷) 267.

232. Finley (2006⁷) 269.

τα δύο μέρη έχουν ίση ισχύ και οι ισχυροί πράττουν ό,τι τους επιτρέπει η δύναμή τους και οι αδύναμοι υποχωρούν και το αποδέχονται].

V. 91.1: *οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων, ὥσπερ καὶ Λακεδαιμόνιοι, οὗτοι δεινοὶ τοῖς νικηθεῖσιν, ἀλλ' ἦν οἱ ὑπήκοοί που τῶν ἀρξάντων αὐτοὶ ἐπιθέμενοι κρατήσωσιν* [διότι δε φέρονται με σκληρότητα στους νικημένους όσοι, όπως οι Λακεδαιμόνιοι, ασκούν ηγεμονία επάνω σε άλλους, σκληροί γίνονται οι υποτελείς, εάν εξεγερθούν εναντίον των εξουσιαστών τους και υπερισχύσουν].

V. 100: *ἡμῖν γε τοῖς ἔτι ἐλευθέροις πολλὴ κακότης καὶ δειλία μὴ πᾶν πρὸ τοῦ δουλεῦσαι ἐπεξελθεῖν* [εμεῖς, που είμαστε ακόμα ελεύθεροι, θα ήμασταν εντελώς ανάξιοι και δειλοί εάν δεν κάναμε τα πάντα για να μη γίνουμε δούλοι].

V. 102: *ἀλλ' ἐπιστάμεθα τὰ τῶν πολέμων ἔστιν ὅτε κοινοτέρας τὰς τύχας λαμβάνοντα ἢ κατὰ τὸ διαφέρον ἑκατέρων πλῆθος* [Ξέρουμε όμως ότι κάποτε στους πολέμους τα πράγματα έρχονται πιο μοιρασμένα για τους αντιπάλους και όχι ανάλογα με την αριθμητική διαφορά τους].

V. 103: *ἐλπίς δὲ κινδύνῳ παραμύθιον οὔσα τοὺς μὲν ἀπὸ περιουσίας χρωμένους αὐτῇ, κἂν βλάβῃ, οὐ καθεῖλεν* [Η ελπίδα σε ώρα κινδύνου είναι παρηγοριά, και όσοι στηρίζονται πάνω της έχοντας αποθέματα δυνάμεων, ακόμη κι αν τους βλάβει, δεν καταστρέφονται από αυτήν εντελώς].

V. 103: *τοῖς δ' ἐς ἅπαν τὸ ὑπάρχον ἀναρριπτοῦσι (δάπανος γὰρ φύσει) ἅμα τε γιγνώσκεται σφαλέντων καὶ ἐν ὄτῳ ἔτι φυλάξεταί τις αὐτὴν γνωρισθεῖσαν οὐκ ἐλλείπει* [όσοι όμως τα παίζουν όλα για όλα σε μια ζαριά (γιατί από τη φύση της είναι άσωτη η ελπίδα), αντιλαμβάνονται ποια είναι όταν πια έχουν καταστραφεί και δεν τους έχει απομείνει τίποτα για να προφυλάξουν από αυτήν, που τώρα πια την γνωρίζουν].

V. 105.2: *... τὸ τε θεῖον δόξῃ τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντὸς ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίας, οὗ ἂν κρατῇ, ἄρχειν* [πιστεύουμε δηλαδή ότι και οι θεοί και, προφανώς, οι άνθρωποι από φυσική αναγκαιότητα επιβάλλου πάντοτε την κυριαρχία τους στον ασθενέστερο].

V. 109: *τὸ δ' ἐχρὸν γε τοῖς ζυναγωνιουμένοις οὐ τὸ εὖνον τῶν ἐπικαλεσαμένων φαίνεται, ἀλλ' ἦν τῶν ἔργων τις δυνάμει πολὺ προύχῃ* [ασφαλής εγγύηση για όσους

καλούνται να συμπολεμήσουν με κάποιους δεν είναι τα φιλικά αισθήματα εκείνων που τους κάλεσαν αλλά η μεγάλη υπεροχή τους σε στρατιωτική δύναμη].

V. 111.4: *ὡς οἴτινες τοῖς μὲν ἴσοις μὴ εἴκουσι, τοῖς δὲ κρείσσοσι καλῶς προσφέρονται, πρὸς δὲ τοὺς ἥσσους μέτριοί εἰσι, πλεῖστ' ἂν ὀρθοῖντο* [γιατί όσοι δεν υποχωρούν στους ίσους, συμπεριφέρονται όμως συνετά στους ισχυρότερους και με μετριοπάθεια στους λιγότερο ισχυρούς, αυτοί βγαίνουν συνήθως κερδισμένοι].

Το ύφος των δημηγοριών είναι ομοιόμορφο σε ολόκληρο το έργο και επομένως, όπως επισημαίνει ο Finley²³³, ο Θουκυδίδης δε χαρακτηρίζει τους ομιλητές του από το ύφος ή τη χρήση των λέξεων, αλλά από τη στάση που αυτοί κρατούν απέναντι στα διάφορα ζητήματα, καθώς και από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν. Πρέπει, μάλιστα, να λάβουμε υπόψη μας ότι οι απόψεις του ιστορικού για το ύφος είχαν διαμορφωθεί πριν από το 424 π.Χ. (οπότε και εξορίστηκε) και παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις του κατά τη διάρκεια της εξορίας, αυτό παραμένει σε γενικές γραμμές πιστό στο ύφος των ανδρών, ειδικά των Αθηναίων, που εμφανίζει ως ομιλητές. Αναμφίβολα, οι δημηγορίες δεν αποτελούν αντίγραφα αλλά συμπυκνώσεις, ίσως και ερμηνείες της πραγματικότητας.

1. Η δομή του θουκυδίδειου ύφους

Τα βασικά χαρακτηριστικά του θουκυδίδειου ύφους, όσον αφορά στη δομή του είναι τα εξής²³⁴:

I. Εξωτερική και εσωτερική αντίθεση

Πρόκειται για την αντιπαράθεση των προτάσεων, στο πλαίσιο μιας περιόδου, που βασίζεται στη χρήση αντιθετικών συνδέσμων (μέν – δέ, οὐ – ἀλλά, οὐ μᾶλλον – ἤ, κ.ά.), αλλά και στη χρήση αντίθετων εννοιών. Συχνά, μάλιστα, η περίοδος παίρνει μεγάλη έκταση λόγω της συσσώρευσης αντιθέσεων και συγκρίσεων, καθώς το ανήσυχο πνεύμα του ιστορικού προσπαθεί να περιγράψει το θέμα με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια, με αποτέλεσμα την πύκνωση του λόγου σε μεγάλες και δυσνόητες περιόδους²³⁵.

233. Finley (2006⁷) 256, 279.

234. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 96-118.

235. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 96.

Παραδείγματα: V. 84.2: τὸ μὲν πρῶτον οὐδετέρων ὄντες ἡσύχαζον, ἔπειτα ὡς αὐτοὺς ἠνάγκαζον οἱ Ἀθηναῖοι δηοῦντες τὴν γῆν, ἐς πόλεμον φανερὸν κατέστησαν (εξωτερική αντίθεση / τὸ μὲν πρῶτον - ἔπειτα και εσωτερική/ ἡσύχαζον - ἐς πόλεμον φανερὸν κατέστησαν)

V. 84.3: πρὸς μὲν τὸ πλήθος οὐκ ἤγαγον, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ὀλίγοις λέγειν ἐκέλευον (εξωτερική / πρὸς μὲν - ἐν δὲ και εσωτερική / τὸ πλήθος - ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ὀλίγοις)

V. 86: ἡ μὲν ἐπιείκεια τοῦ διδάσκειν καθ' ἡσυχίαν ἀλλήλους οὐ ψέγεται, τὰ δὲ τοῦ πολέμου παρόντα ἤδη καὶ οὐ μέλλοντα διαφέροντα αὐτοῦ φαίνεται (εξωτερική / ἡ μὲν - τὰ δὲ)

V. 86: περιγενομένοις μὲν τῶν δικαίων καὶ δι' αὐτὸ μὴ ἐνδοῦσι πόλεμον ἡμῖν φέρουσαν, πεισθεῖσι δὲ δουλείαν (εξωτερική / μὲν - δέ και εσωτερική / περιγενομένοις - πεισθεῖσι)

V. 87: εἰ μὲν τοίνυν ὑπονοίας τῶν μελλόντων λογιούμενοι ... ἢ ἐκ τῶν παρόντων καὶ ὧν ὄρατε περὶ σωτηρίας βουλευσόντες (εσωτερική / ὑπονοίας τῶν μελλόντων λογιούμενοι - ἐκ τῶν παρόντων βουλευσόντες)

V. 90: ἡ μὲν δὴ νομίζομεν γε, χρήσιμον μὴ καταλύειν ὑμᾶς τὸ κοινὸν ἀγαθόν, ἀλλὰ τῶν αἰεὶ ἐν κινδύνῳ γιγνομένων ... (εξωτερική / ἡ μὲν - ἀλλὰ)

V. 93: ὅτι ὑμῖν μὲν πρὸ τοῦ τὰ δεινότερα παθεῖν ὑπακοῦσαι ἂν γένοιτο, ἡμεῖς δὲ μὴ διαφθείραντες ὑμᾶς κερδαίνομεν ἄν (εξωτερική / ὑμῖν μὲν - ἡμεῖς δὲ)

V. 94: ἡμᾶς φίλους μὲν εἶναι ἀντὶ πολεμίων, ζυμμάχους δὲ μηδετέρων (εξωτερική / μὲν - δέ)

V. 95: οὐ γὰρ τοσοῦτον ἡμᾶς βλάπτει ἢ ἔχθρα ὑμῶν ὅσον ἢ φιλία μὲν ἀσθενείας (εσωτερική / ἢ ἔχθρα - ἢ φιλία)

V. 98: τοὺς μὲν ὑπάρχοντας πολεμίους μεγαλύνετε, τοὺς δὲ μηδὲ μελλήσαντας γενέσθαι ἄκοντας ἐπάγεσθε (εξωτερική / τοὺς μὲν - τοὺς δὲ)

V. 99: οὐ γὰρ νομίζομεν ἡμῖν τούτους δεινότερους ... ἀλλὰ τοὺς νησιώτας (εξωτερική / οὐ γὰρ - ἀλλὰ)

V. 101: οὐ γὰρ περι ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ... περι δὲ σωτηρίας μᾶλλον ἢ βουλή
(εξωτερική / οὐ γὰρ - περι δὲ και εσωτερική / περι ἀνδραγαθίας – περι σωτηρίας)

V. 102: καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶζαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου ἔτι καὶ στήναι
ἐλπὶς ὀρθῶς (εσωτερική / τὸ μὲν εἶζαι - μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου)

V. 103.1: τοὺς μὲν ἀπὸ περιουσίας χρωμένους αὐτῇ ... τοῖς δ' ἔς ἅπαν τὸ ὑπάρχον
ἀναρριπτοῦσι (εξωτερική / τοὺς μὲν - τοῖς δ')

V. 103.2: ἐπειδὰν πιεζομένους αὐτοὺς ἐπιλίπωσιν αἱ φανεραὶ ἐλπίδες, ἐπὶ τὰς ἀφανεῖς
καθίστανται (εσωτερική / αἱ φανεραὶ - ἐπὶ τὰς ἀφανεῖς)

V. 104.4 : Λακεδαιμόνιοι γὰρ πρὸς σφᾶς μὲν αὐτοὺς ... πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους ...
(εξωτερική / πρὸς σφᾶς μὲν αὐτοὺς - πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους)

V. 104.4 : τὰ μὲν ἠδέα καλὰ νομίζουσι, τὰ δὲ ζυμφέροντα δίκαια (εξωτερική / τὰ μὲν
- τὰ δὲ)

V. 106 : τοῖς μὲν εὖνοις τῶν Ἑλλήνων ἀπίστους καταστήναι, τοῖς δὲ πολεμίοις
ὠφελίμους (εξωτερική / τοῖς μὲν - τοῖς δὲ και εσωτερική / ἀπίστους - ὠφελίμους)

V. 107 : τὸ ζυμφέρον μὲν μετ' ἀσφαλείας εἶναι, τὸ δὲ δίκαιον καὶ καλὸν μετὰ
κινδύνου δρᾶσθαι (εξωτερική / μὲν - δὲ και εσωτερική / μετ' ἀσφαλείας - μετὰ
κινδύνου)

V. 111. 2 : τὰ μὲν ἰσχυρότατα ἐπιζόμενα μέλλεται, τὰ δ' ὑπάρχοντα βραχέα...
(εξωτερική / τὰ μὲν - τὰ δ' και εσωτερική / ἰσχυρότατα – βραχέα)

V. 111. 4 : τοῖς μὲν ἴσοις μὴ εἴκουσι, τοῖς δὲ κρείσσοσι καλῶς προσφέρονται
(εξωτερική / τοῖς μὲν - τοῖς δὲ)

V. 112. 3 : προκαλούμεθα δὲ ὑμᾶς φίλοι μὲν εἶναι, πολέμιοι δὲ μηδετέροις (
εξωτερική / μὲν - δὲ και εσωτερική / φίλοι – πολέμιοι)

V. 113 : τὰ μὲν μέλλοντα ... τὰ δὲ ἀφανῆ (εξωτερική / τὰ μὲν - τὰ δὲ)

II. Αφαιρετικότητα και πυκνότητα

Αφαιρετικότητα είναι η χρήση ρηματικών τύπων, συνήθως απαρεμφάτων και μετοχών, στη θέση ουσιαστικών (π.χ. τὸ δεδιός, τὸ κρατεῖν, τὸ ἐπελθεῖν κ.ά.) καθώς και αφηρημένων ουσιαστικών σε –σις. Η βραχυλογική διατύπωση που

επιτυγχάνεται με τη χρήση αυτών των ρηματικών τύπων οδηγεί τελικά σε νοηματική πυκνότητα²³⁶.

Είναι γεγονός ότι η πρόμη ρητορεία έχει επηρεαστεί από την ποίηση, η οποία στηρίζεται στη συμβολική σκέψη. Οι άνθρωποι της εποχής εκείνης ως κύριο μέσο για την κατανόηση της ζωής είχαν το μύθο, τα σύμβολα και όχι τις έννοιες. Έτσι, η χρήση αφηρημένων ουσιαστικών σηματοδοτεί την αλλαγή στη νοοτροπία, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν η κοινωνία τα υψηλά διανοήματα των συγγραφέων της περιόδου, και το πέρασμα από τη συμβολική σκέψη της ποίησης στην εννοιολογική σκέψη του πεζού λόγου²³⁷. π.χ. V 99: *τὴν διαμέλλησιν* V 100: *τὴν παρακινδύνευσιν* V 105.1: *νομίσεως - βουλήσεως*. Επειδή, όμως, ο πεζός λόγος δεν είχε τα απαραίτητα ουσιαστικά για την ικανοποίηση των απαιτήσεων της εννοιολογικής ανάπτυξης, αναγκαστικά κατέφυγε στη χρήση ουσιαστικοποιημένων ρηματικών τύπων ή και επιθέτων ουδετέρου γένους (τό δίκαιον, τό εὔδαιμον, τό σῶφρον κ.ά.). Αυτά δυσκόλευαν βέβαια την κατανόηση του κειμένου, ωστόσο έδιναν μεγάλη ζωντάνια, καθώς διατηρούσαν και τη ρηματική τους φύση, που δήλωνε όχι μόνο τις έννοιες αλλά και την ενέργεια που εκπορευόταν από την ανθρώπινη βούληση²³⁸. π.χ. V. 97: *τὸ ἀσφαλὲς* // V. 99: *τῷ ἐλευθέρῳ* // V. 104: *τῷ ἐλλείποντι* // V. 105.3: *τὸ ἄφρον* // V. 109: *τὸ ἐχυρόν, τὸ εὖνον* // V. 111.3: *τὸ αἰσχροὺν* // V. 113: *τῷ βούλεσθαι* κ.ά.

Δυσκολία στην κατανόηση του κειμένου παρατηρείται και λόγω της νοηματικής πύκνωσης, ιδιαίτερα στις δημηγορίες, η οποία προκαλείται από την προσπάθεια του ιστορικού να αποδώσει όσο το δυνατόν συντομότερα τα ουσιώδη σημεία των λόγων. Η συσσώρευση πολλών νοημάτων σε μία περίοδο με τη χρήση μετοχικών φράσεων, όπως και η παράλειψη κυρίων ὀρων της πρότασης είναι τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν το κείμενο δυσνόητο. Π.χ. V.111.3: *πολλοῖς γὰρ προορωμένοις ἔτι ἐς οἷα φέρονται τὸ αἰσχροὺν καλούμενον ὀνόματος ἐπαγωγῶ δυνάμει ἐπεσπασατο ἡσσηθεῖσι τοῦ ῥήματος ἔργῳ ζυμφοραῖς ἀνηκέστοις ἐκόντας περιπεσεῖν καὶ αἰσχύνῃν αἰσχίῳ μετὰ ἀνοίας ἢ τύχῃ προσλαβεῖν*.

236. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 101.

237. Finley (2006⁷) 261-262. · Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 101.

238. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 102.

III. Μεταβολή ή ποικιλία (*variatio*)

Η μεταβολή αποτελεί προσωπικό υφολογικό γνώρισμα του Θουκυδίδη, που συναντιέται και στα δύο πρώτα βιβλία των Ελληνικών, αφού ο Ξενοφών μιμείται το ύφος του. Σύμφωνα με τους Κωνσταντινόπουλο-Πανομήτρο, είναι «ένα συνειδητό μέσο έκφρασης, που υπηρετεί πρωτίστως το νόημα», παρά το γεγονός ότι «καταστρέφεται η κομψότητα και η ισορροπία της περιόδου, που οδηγείται στο φαινόμενο της ανακολουθίας»²³⁹. Η ιδιαιτερότητα αυτή βασίζεται στη συντακτική ισοδυναμία των συνδεόμενων μελών, είναι συχνή στο έργο του Θουκυδίδη και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι οι εξής:

α) Ουσιαστικό – δευτερεύουσα ονοματική πρόταση

β) Ουσιαστικό - δευτερεύουσα αναφορική πρόταση

γ) Επίθετο / επιθετική μετοχή – αναφορική πρόταση π.χ. V. 96: *ὥστε τούς τε μὴ προσήκοντας καὶ ὅσοι ἄποικοι ὄντες οἱ πολλοὶ καὶ ἀποστάντες τινὲς κεχείρωνται ἐς τὸ αὐτὸ τιθέασιν;*

δ) Εμπρόθετος προσδιορισμός – δευτερεύουσα ουσιαστική ή επιθετική πρόταση

ε) Ουσιαστικό ή αντωνυμία – δευτερεύουσα επιρρηματική πρόταση. Π.χ. V. 91: *οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων οὗτοι δεινοὶ τοῖς νικηθεῖσιν, ἀλλ' ἦν οἱ ὑπήκοοί που τῶν ἀρξάντων αὐτοὶ ἐπιθέμενοι κρατήσωσιν.* Επίσης, V. 109: *οὐ τὸ εὖνον τῶν ἐπικαλεσαμένων φαίνεται, ἀλλ' ἦν τῶν ἔργων τις δυνάμει πολὺ προύχῃ* (Η σύνδεση υποθετικής πρότασης με ουσιαστικό δικαιολογείται από το ότι αυτού του είδους οι προτάσεις λειτουργούν όπως οι αντίστοιχες ουσιαστικές αναφορικοὑποθετικές προτάσεις, που εισάγονται με τον σύνδεσμο *ὅστις*²⁴⁰).

στ) Απαρέμφατο – δευτερεύουσα πρόταση

ζ) Μετοχή – απαρέμφατο

η) Μετοχή – δευτερεύουσα πρόταση (αυτή η μορφή είναι πολύ συχνή, κυρίως μεταξύ επιρρηματικής μετοχής και της αντίστοιχης δευτερεύουσας πρότασης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ακραίες περιπτώσεις της *μεταβολής* (*variatio*) θυσιάζεται χάριν του νοήματος η ομοιομορφία και η αισθητική της περιόδου, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ανωμαλίες στη σύνταξη (ανακόλουθα)²⁴¹. π.χ. V. 111: *καὶ αἰσχύνῃν αἰσχίω μετὰ ἀνοίας ἢ τύχῃ προσλαβεῖν*

239. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 106-107.

240. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 109.

241. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 112.

IV. Επιδράσεις από το παρατακτικό ύφος

Μπορεί το έργο του Θουκυδίδη να στηρίζεται στο αντιθετικό ύφος, ωστόσο υπάρχουν χωρία, κυρίως πληροφοριακά, γραμμένα με παρατακτικό ύφος, μακροπερίοδο ή και μικροπερίοδο. Π.χ. V. 113: *οί δὲ Ἀθηναῖοι διαλυόμενοι ἤδη ἐκ τῶν λόγων ἔφασαν «ἀλλ' οὖν μόνοι γε ἀπὸ τούτων τῶν βουλευμάτων, ὡς ἡμῖν δοκεῖτε, τὰ μὲν μέλλοντα τῶν ὀρωμένων σαφέστερα κρίνετε, τὰ δὲ ἀφανῆ τῶ βούλεσθαι ὡς γινόμενα ἤδη θεᾶσθε, καὶ Λακεδαιμονίοις καὶ τύχῃ καὶ ἐλπίσι πλείστον δὴ παραβεβλημένοι καὶ πιστεύσαντες πλείστον καὶ σφαλῆσεσθε».*

2. Η γλώσσα του Θουκυδίδη

Η γλωσσική μορφή της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη μπορεί να θεωρηθεί και αρχαϊκή και ποιητική. Η προσκόλλησή του στην παλιά γλώσσα δεν οφείλεται τόσο στην αδυναμία του να παρακολουθήσει την ταχύτατη εξέλιξη του πεζού λόγου στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., λόγω της πολύχρονης εξορίας του από την Αθήνα, όσο στην επιθυμία του να διαμορφώσει τη γλώσσα αυτή σε ὄργανο κατάλληλο να ανταποκριθεί στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Η γλώσσα που χρησιμοποίησε ήταν η αρχαία *ατθίς* (αρχαία αττική διάλεκτος), αν και όχι στην καθαρή της μορφή, η οποία έπαψε να είναι η επίσημη γλώσσα της Αθήνας το 403 π.Χ.. Απ' αυτήν δανείζεται τις προθέσεις *ζύν* και *ἔς* (αντί των *σύν* και *εἰς*), το επίρρημα *αἰεί* (αντί *ἀεί*), την κατάληξη *-ης* αντί *-εις* στον πληθυντικό των ουσιαστικών σε *-εύς* (*Πλαταιῆς* αντί *Πλαταιεῖς*). Τα συμπλέγματα *-ρσ-* και *-σσ-* τα δανείστηκε από την ιωνική διάλεκτο (αντί *-ρρ-* και *-ττ-* της αττικής διαλέκτου), όπως άλλωστε και ο ρήτορας Αντιφών, επειδή θεωρούσε ότι τα αντίστοιχα αττικά ήταν δείγμα διαλεκτικού επαρχιωτισμού.

Στο έργο του ιστορικού, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, χρησιμοποιούνται ουδέτερα επιθέτων και μετοχών, καθώς και έναρθρα απαρέμφατα στη θέση ουσιαστικών. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη αφηρημένων ουσιαστικών, που θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες που προέκυψαν από τις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, αλλά και στον εννοιολογικό δυναμισμό των συγκεκριμένων τύπων, που χάριζε ζωντάνια και παραστατικότητα στο λόγο. Οι διπλοτυπίες, εξάλλου, που παρατηρούνται στο έργο (π.χ. *ἐβούλοντο* – *ἠβούλοντο*, *σμικρός* – *μικρός*, *ἔδυνήθην* – *ἠδυνήθην* κ.ά.) αποδίδονται στον ίδιο το συγγραφέα, ο οποίος δεν ένιωθε καμιά γλωσσική δέσμευση.

Ο ποιητικός χαρακτήρας της γλώσσας του Θουκυδίδη αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό λέξεων που αντλεί από την τραγωδία ή την ιωνική διάλεκτο. Αυτό είναι απόλυτα φυσιολογικό, αν σκεφτούμε ότι ο πρώτος πεζός λόγος δεν είχε αναπτύξει ακόμα δικό του λεξιλόγιο και, επομένως, έπρεπε να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες του με κάποιον άλλο τρόπο. Σημαντική ήταν η βοήθεια και των προθέσεων στο θέμα αυτό, καθώς δίνουν τη δυνατότητα στον ιστορικό να δηλώσει πολλές επιρρηματικές σχέσεις με τη χρήση του σύνθετου ρήματος (συχνά με δύο και τρεις προθέσεις π.χ. *προσεπιστέλλω*, *ζυνδιαγιγνώσκω ύπεξανάγομαι*, κ.ά.)²⁴².

Εντύπωση, επίσης, μας προκαλεί το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης δε χρησιμοποιεί στο έργο του πολλά σχήματα λόγου, αν και η πρώιμη ρητορεία τα χρησιμοποιούσε πολύ. Όπως λέει ο Finley²⁴³, ίσως πρέπει να δεχθούμε «ότι το εννοιολογικό πνεύμα του συγγραφέα μειώνοντας τη χρήση τους διαστρέβλωσε ως ένα βαθμό την πρακτική που είχε γνωρίσει στα νιάτα του». Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια σχήματα λόγου που εντοπίζουμε στα κεφάλαια V. 84- 113 :

V. 90 : *ούχ ἦσσαν* (σχήμα λιτότητας)

V. 104 : *ού δικαίους* (σχήμα λιτότητας)

V. 110 : *τράποιντ' ἄν καὶ ἐς τὴν γῆν ὕμῶν καὶ ἐπὶ τοὺς λοιποὺς τῶν ζυμμάχων ... τῆς οἰκειότερας ζυμμαχίδος τε καὶ γῆς ὁ πόνος ὑμῖν ἔσται* (χιαστό σχήμα)

V. 111 : *οὐκ ἀπρεπές // οὐκ ἀνεπιστήμοσι* (σχήμα λιτότητας)

V. 113: *οἱ δὲ Ἀθηναῖοι διαλυόμενοι ἤδη ἐκ τῶν λόγων ἔφασαν «ἄλλ' οὖν μόνοι γε ἀπὸ τούτων τῶν βουλευμάτων, ὡς ἡμῖν δοκεῖτε, τὰ μὲν μέλλοντα τῶν ὀρωμένων σαφέστερα κρίνετε, τὰ δὲ ἀφανῆ τῶ βούλεσθαι ὡς γιγνόμενα ἤδη θεᾶσθε, καὶ Λακεδαιμονίοις καὶ τύχη καὶ ἐλ-πίσι πλείστον δὴ παραβεβλημένοι καὶ πιστεύσαντες πλείστον καὶ σφαλήσεσθε».* (πολυσύνδετο σχήμα)

Έντονη είναι η επίδραση της σοφιστικής και στον τομέα της γλώσσας, αν και πρέπει να τονιστεί ότι ο Θουκυδίδης ενσωμάτωσε το υλικό του με μεγάλη επιδεξιότητα, αφού πρώτα το επεξεργάστηκε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το σοφιστικό παιχνίδι στο V. 111.3 (*αἰσχροῖς ... αἰσχύνην ... τὸ αἰσχρὸν ... αἰσχύνην αἰσχίω*) που, όπως προαναφέρθηκε (σελ. 45 των σχολίων), δεν έχει άλλο παράλληλο στο έργο του Θουκυδίδη ως προς την έκτασή του. Μόνο στο VIII. 27.2-3 (λόγος του Φρύνιχου) πλησιάζει να πετύχει κάτι παρόμοιο, αν και η λέξη *αἰσχρός* με τα παράγωγά της εμφανίζεται πάνω από πενήντα φορές συνολικά στο έργο. Στην

242. Κωνσταντινόπουλος – Πανομήτρος (2010) 115-116.

243. Finley (2006⁷) 274.

πλειονότητα των περιπτώσεων η σημασία της λέξης είναι *επαίσχυντος*, *επονείδιστος*²⁴⁴.

244. Hornblower (1996) 248. · Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 178.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αφήγηση του Θουκυδίδη είναι αρκετά αποστασιοποιημένη κατά την παράθεση του Διαλόγου Αθηναίων και Μηλίων. Αν και, κατά πάσα πιθανότητα, ο ιστορικός αισθάνεται ντροπή για το ύφος των Αθηναίων, αποφεύγει να την εκφράσει. Ίσως γιατί η συμπάθεια που είχε για τους Μηλίους να μετριάζοταν από το γεγονός ότι και αυτοί παρουσιάστηκαν ανυποχώρητοι και απρόθυμοι να αντιληφθούν την κρισιμότητα της κατάστασης. Η υπεροχή της Αθήνας ήταν τόσο μεγάλη, ώστε η αντίσταση που επέλεξαν οι Μήλιοι ήταν παράλογη. Φυσικά, η υποχώρησή τους θα σήμαινε υποταγή. Θα απέφευγαν, όμως, την ολοκληρωτική καταστροφή.

Παρά την «έλλειψη σύνεσης» εκ μέρους των Μηλίων το ηθικό επίκεντρο του Διαλόγου δεν βρίσκεται σε αυτούς, αλλά στους Αθηναίους. Η στάση τους δε συνεπάγεται ότι ήταν υπέρμαχοι του δικαίου του ισχυροτέρου ή ότι πίστευαν πως η δικαιοσύνη είναι μια σύμβαση που στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Απλώς, υποστηρίζουν ότι μια έκκληση στη δικαιοσύνη είναι εκτός τόπου στην προκειμένη περίπτωση, διότι η δικαιοσύνη εφαρμόζεται μόνο ανάμεσα σε ίσους, ενώ οι αδύναμοι θα πρέπει να υποκύπτουν στους δυνατούς σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση και εμπειρία. Η επιθυμία τους για υποταγή της Μήλου οφείλεται στην φιλοδοξία τους για νέες κατακτήσεις, αλλά και στο φόβο για το μέλλον της ηγεμονίας τους²⁴⁵.

Μέσα από τον Διάλογο των Μηλίων, εξάλλου, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τη σκέψη και τις μεθόδους του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Όπως επισημαίνει ο Grote²⁴⁶ η τραγωδία των Μηλίων υπήρξε «μία από τις πιο χοντροκομμένες και αδικαιολόγητες περιπτώσεις σκληρότητας που μας παρέχει η αρχαία ελληνική ιστορία». Συμφωνώντας μάλιστα με άλλους ερευνητές ο Grote δεν θεωρεί τυχαία την τοποθέτηση του επεισοδίου της Μήλου πριν την εκστρατεία στη Σικελία. Πιστεύει ότι υπάρχει μία δραματική ενότητα των δύο γεγονότων, καθώς η απόφαση για κατάκτηση της Σικελίας είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της ίδιας της Αθήνας λίγους μήνες αργότερα από την καταστροφή που η ίδια δημιούργησε στην Μήλο²⁴⁷.

Σύμφωνα με τον Andrewes, ο Gomme – αν και δεν πρόλαβε να ασχοληθεί με το

245. Zagorin (2006) 194-195.

246. Grote (1907) 702.

247. Grote (1907) 702-703.

συγκεκριμένο χωρίο συστηματικά – πίστευε ότι ο Διάλογος των Μηλίων ίσως αποσκοπούσε στο να αποτελέσει μια ηθική καταδίκη της Αθήνας. Ο ίδιος ο Andrewes διαφωνεί με την άποψη αυτή, χωρίς όμως να μπορεί να αποδείξει και το αντίθετο, μια και δεν υπάρχει καμιά ένδειξη στον Διάλογο που να προδίδει την ηθική θέση του ίδιου του ιστορικού²⁴⁸. Πάντως, σύμφωνα και με τον Zagorin, φαίνεται απίθανο να υπάρχει κάποια ηθική σύνδεση ανάμεσα στα δύο γεγονότα εκ μέρους του Θουκυδίδη και επιθυμία του να τα παρουσιάσει ως έγκλημα και τιμωρία, αφού την αποτυχία της Σικελικής εκστρατείας την αποδίδει εξολοκλήρου σε ανθρώπινους παράγοντες²⁴⁹.

Ανεξάρτητα, όμως, από την προσωπική άποψη του Θουκυδίδη ο Διάλογος των Μηλίων δείχνει με σαφήνεια ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις καθοδηγούνται από τα δικά τους συμφέροντα και δεν επηρεάζονται από σκέψεις για τη δικαιοσύνη. Η αλήθεια αυτή θεωρείται από τον ιστορικό ως ένας παγκόσμιος νόμος θεμελιωμένος στην ανθρώπινη φύση και παρά το γεγονός ότι έχει αναφερθεί σ' αυτόν και σε άλλα σημεία της *Ιστορίας* του δεν διστάζει να τον επαναλάβει και εδώ με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο²⁵⁰.

248. Gomme - Andrewes - Dover (1945-1981) 187.

249. Zagorin (2006) 195-196.

250. Zagorin (2006) 197.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amit, M., 1968: “The Melian dialogue and history” , *Athenaeum*, XLVI, 216-235.
- Βλάχος, Άγγελος, 1994: *Παρατηρήσεις στον Θουκυδίδη (Ξυγγραφής Α΄- Θ΄)*, τ. 2, Αθήνα.
- Βώρος, Φανούρης, 1982: *Δοκίμια Εισαγωγής στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα.
- Βώρος, Φανούρης, 2001: “Διάλογος Μηλίων και Αθηναίων: Ένα μήνυμα σύγχρονης πολιτικής σκέψης και πράξης ή Λόγος Αρχαίος για την αλαζονεία της δύναμης” στο www.voros.gr.
- Cartwright, D., 1997: *A Historical Commentary on Thucydides. A Companion to Rex Warner’s Penguin Translation*, Michigan.
- Connor, Robert, 1984: *Thucydides*, New Jersey.
- Cornford, Francis Macdonald, 1907: *Thucydides Mythistoricus*, London.
- Crane, Gregory, 1957: *Thucydides and the Ancient Simplicity (The Limits of Political Realism)*, London.
- De Ste Croix, G.E.M., 2005: *Τα αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Αθήνα.
- Dickey, E., 1996: *Greek Forms of Address* , Oxford.
- Finley, J.H., 2006⁷: *Θουκυδίδης*, μετάφρ. Τ. Κουκουλιός, Αθήνα.
- Γεωργοπαπαδάκος, Α., 1982: *Θουκυδίδη Ιστορία, Τα κυριότερα μέρη από το έργο*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη.
- Gomme, A.W., - Andrewes, A.,- Dover, K.J., 1945 - 1981: *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. IV, Oxford.
- Grote, G., 1907 : *A History of Greece from the time of Solon to 403 B.C*, London.
- Hammond, N.G.L., 1967²: *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford.
- Hornblower, S., 1996: *A Commentary on Thucydides*, vol. III, Oxford.
- Kagan, Donald, 1981: *The peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, vol. III, Ithaca.
- Καλλιφατίδης, Κων/νος, 1955: *Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στον Διάλογο των Μηλίων*, Θεσσαλονίκη.
- Κέϊγκαν, Ντόναλντ, 2004: *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Αθήνα.
- Κρεμμυδάς, Βασ., - Μαρκιανός, Σοφ., 1982: *Ο Αρχαίος Κόσμος*, Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος, Βασίλειος, 2013: *Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία (Συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασικής περιόδου)*,

Αθήνα.

- Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. – Πανομήτρος, Δ.Κ., 2010: *Το ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, Αθήνα.
- Lennartz, K., 1999: “ Thuc. 5.90: ἐπὶ μεγίστη τιμωρία σφαλέντες”, *Eranos* 97, 125-136.
- Liebescu, W., 1968: “ The structure and function of the Melian dialogue” , *JHS* LXXVIII, 73- 77.
- Macleod, C.W., 1974: “Form and meaning in the Melian dialogue”, *Historia* XXIII, 385- 400.
- McGregor, M.F., 1956: “The Politics of the Historian Thucydides”, *Phoenix* 10, 91- 112.
- Meiggs, Russel, 1972: *The Athenian Empire*, Oxford.
- Morrison, J. V., 2006: *Reading Thucydides*, Ohio.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, 1998² : *Θεωρητική Γλωσσολογία, Εισαγωγή στην σύγχρονη γλωσσολογία*, Αθήνα.
- Μπάρμπας, Ι.Α., 2002: *Θουκυδίδη Δημηγορίες Πλαταιέων και Θηβαίων, Κλέωνα και Διοδότου*, Θεσσαλονίκη.
- Νούλας, Βασίλης, 2005: *Θουκυδίδης ο Φιλόσοφος*, Αθήνα.
- Παναγόπουλος, Ανδρέας, 1996: *Θουκυδίδης (Αιχμάλωτοι, όμηροι, εξόριστοι, φυγάδες και πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο)*, Αθήνα.
- Raubitschek, A.E., 1963: “ War Melos Tributpflichtig?”, *Historia* XII, 78-83.
- Rawlings III, Hunter, 1981: *The Structure of Thucydides' History*, New Jersey.
- Rhodes, P., J., 1988 : *Thucydides, History II*, Oxford .
- Romilly, J. de, 2000: *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός. Η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, μετάφρ. Λ. Στεφάνου, Αθήνα.
- Romilly, J. de, 1988: *Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, Αθήνα.
- Σκουτερόπουλος, Ν.Μ., 2011: *Θουκυδίδη Ιστορία (Εισαγωγή- Μετάφραση- Σημειώσεις)*, Αθήνα.
- Σταμούλη, Σοφία, 2007: *Φιλοσοφική ανάλυση των δημηγοριών του Θουκυδίδη*, Αθήνα.
- Treu, Max, 1953: “Athen und Melos und der Melier - Dialog des Thukydidēs”, *Historia* II, 253-273.
- Tritle, Lawrence, 2011: “Ο Θουκυδίδης και η πολιτική της ισχύος” στο *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη* (επιμέλεια: Αντ. Ρεγκάκος – Χρ.

Τσαγγάλης) 487-506, Θεσσαλονίκη.

Zagorin, Perez, 2006: *Θουκυδίδης, Μια πλήρης εισαγωγή για όλους τους αναγνώστες*, Αθήνα.